

Radovan Vidović
Split

O FREKVENCIJU ROMANSKOGA LEKSIKA TALIJANSKOG (MLETAČKOG) PORIJEKLA U SPLITSKOM ČAKAVSKOM GOVORU

UVOD

1.

U suvremenoj se lingvističkoj nauci sve više ističe važnost proučavanja jezičnih elemenata što prelaze iz jednoga jezika u drugi. Zanimanje za ta istraživanja osobito se pojačalo u najnovije vrijeme, a s time i teoretska literatura i rezultati pojedinih ispitivanja.

Budući da su primljeni i usvojeni jezični elementi posljedica određenoga, većinom duljeg povijesnog procesa, sigurno je da dijakronijsko i sinkronijsko ispitivanje građe može pružiti zanimljive i pouzdane rezultate i odgovore na pitanja o međusobnim odnosima jezikâ, narodâ i kulturâ kojih se taj proces tiče i koji su u njemu sudjelovali, jedan kao jezik iz kojega se dobiva, uzima, a drugi kao jezik koji prima i usvaja.

Iz proučavanja *jezikâ u kontaktu* nužno otkrivamo mnoge sponzaje o *kulturama u kontaktu*, o *narodima i nacijama u kontaktu*.

Od takvih premisa ne polaze samo teoretičari jezikâ u kontaktu nego i oni koji su se bavili dijakronijskim ili sinkronijskim ispitivanjem romansko-hrvatskih jezičnih kontakata i posuđivanja.¹

2.

Razumije se da ispitivanje romanizama u jednom govoru ili jeziku pretpostavlja kako prije toga posla valja biti na čistu s nekim najvažnijim teoretskim, metodološkim i terminološkim pitanjima.

U tu svrhu nije dragocjeno samo ono što su u tome dali noviji strani lingvisti² nego također i zagrebački lingvistički krug, posebno grupa anglista i komparatista Rudolfa Filipovića. Upravo njegovi radovi³ tvore glavni dio onoga od čega valja poći u tome radu.

U *Predgovoru* skupnoga djela *Jezici u kontaktu i lingvističko posuđivanje* Filipović ističe kako »Naša zemlja pruža vrlo mnogo mogućnosti lingvistima da proučavaju problem«, pa zatim raščlašćava termine »miješanje jezika«, »jezično (ili lingvističko) posuđivanje« i »jezici u kontaktu«, te se opredjeljuje za taj termin što ga je u novije vrijeme uveo André Martinet, a Uriel Weinreich popularizirao svojom danas već klasičnom monografijom.

Mi ćemo u ovom uvodnom dijelu našega rada pratiti izlaganje Filipovića (i drugih autora) da bismo u prvom redu uočili problematiku te utvrdili terminologiju i metodologiju, a usput zabilježili i povijesni pregled zanimanja za to područje istraživanja.

»Smatramo — kaže Filipović o naslovu i tematici 4. broja *Suvremene lingvistike* — da prvi dio jezici u kontaktu predstavlja samo stanje u koje jezici mogu ući pod specijalnim uvjetima i da je to situacija u kojoj promatramo promjene do kojih dolazi u jezicima koji su u dodiru. Ako želimo utvrditi rezultate toga dodira među jezicima, dolazimo do pojave jezičnog posuđivanja koje treba proučiti i utvrditi. Dakle, zanimaju nas dva pitanja: 1) Kada jezici dolaze u kontakt, kako se u tom položaju ponašaju i kakvi su njihovi odnosi u tom času; i 2) kakvi su rezultati toga dodira i kako se ti rezultati odražavaju u svakom pojedinom jeziku koji je došao u dodir s drugim.«⁴ Na svršetku *Predgovora* Filipović ponovo ističe važnost toga ispitivanja na našem jezičnom području riječima »Naš jezik dolazi u dodir s mnogim drugim jezicima, a ti dodiri pružaju vrlo interesantno i korisno područje za lingvistička istraživanja.«⁵

Iz povijesnoga pregleda naše problematike — kako je iznosi Filipović — vidimo da je ta pojava vrlo stara, zapravo koliko i sam ljudski jezik, ali da se znanstveno počela istraživati dosta kasno, zapravo tek u prvoj polovici 19. stoljeća (Rasmus Rask, Franz Bopp i Jacob Grimm, August Schleicher, Max Müller, Richard Lepsius, W. D. Whitney). Najveću je važnost pojavi »miješanja jezika« i njezinom tumačenju pridavao Hugo Schuchardt, koji je isticao da nema nijednog posve »nemiješanog jezika« i da bi to moralo biti najvažniji problem lingvističkoga istraživanja. »Mije-

šanje jezika« se — prema Schuchardtu — pojavljuje u cijelom razvoju jednoga jezika; između pojedinih jezika, između bliskih dijalekta, između srodnih kao i posve nesrodnih jezika. Schuchardt misli da je »jezično miješanje« zapravo nepotpuna dvojezičnost, ono je najjače gdje dolazi do fiziološkog miješanja i ukrštavanja, »ali — ističe Filipović — Schuchardt nije nikada ustvrdio da bi miješanje jezika bilo ovisno od krvnog miješanja. Upravo obrnuto: za njega uzroci jezičnog miješanja nisu fiziološki nego psihički i socijalni.«⁶ Schuchardtov poštovalac Windisch isticao je da u svakom procesu bilingvizma u jeziku pobjeditelja ne može biti mnogo elemenata jezika pobijeđenog naroda, jer narod pobjeditelj nema potrebe da uči drugi jezik. Kako posuđenica uvijek znači stanovitu materijalnu superiornost, karakter posuđenice zavisi od materijalne baze. Stoga su većina posuđenica imenice, a u gramatici se vidi najveći strani utjecaj u kategoriji plurala kod imenica. Prema Windischu ovo su kriteriji po kojima se za neki jezik može reći da je miješan: ako se 1) strane riječi upotrebljavaju na račun domaćih, 2) postojeće domaće riječi kojima se opisuju predmeti zamjenjuju stranim, 3) javlja velik postotak pozajmljenica (koji bi to bio velik postotak?, op. R. V.), 4) upotrebljavaju pozajmljenice i u najjednostavnijim izrazima i rečenicama (i tu bi valjalo kazati u kojoj frekvenciji, postotku, op. R. V.), 5) pored pozajmljenica imenica upotrebljavaju i glagoli, a čak i brojevi i morfološki te drugi dijelovi rečenica stranog porijekla (i tu bi valjalo reći u kojoj frekvenciji, postotku, op. R. V.). Schönfelder — obavješćuje nas dalje Filipović — jedan je od onih lingvista koji definiraju miješani jezik na osnovu leksika. Za njega je miješani jezik onaj u kojemu ne samo labilni i lako promjenljiv dio leksika sadrži posuđene riječi, nego onaj jezik u čije su osnovno jezično blago prodrli elementi nekog drugog jezika. Ti su elementi zamjenice, partikule, prijedlozi, veznici, elementi tvorbe riječi i brojevi.⁷

Po Hermannu Paulu, utjecaj jednog jezika na drugi ovisi o nekoliko faktora (o intenzitetu međunarodnoga saobraćaja, putovanjima pojedinaca u strane zemlje, migracijama većih skupina ljudi i transplantacijama koje su posljedice kolonizacije ili podjarmljenja, te o pisanom materijalu). Kad se posuđuje iz potrebe, najčešće se posuđuju pojam i riječ, pa su najčešće posuđenice: imena mjesta, lična imena i imena uvezenih stvari. Što se tiče unosilaca posuđenica Paul kaže da stranu riječ nose oni koji govore jezikom što prima a ne oni koji govore jezikom koji daje, iz kojega se uzima. Posuđenica se prilagođuje ako nema elemenata koji se protiv jeziku primaocu, ulazi u leksik, upotrebom se sve više širi, arealno i socijalno, i ne osjeća više stranom riječju. U duljoj upotrebi one poprimaju i akcenatske osobine jezika primaoca, a nisu rijetki slučajevi da ili pokazuju varijante prema osnovnom, primarnom značenju, ili da čak posve promijene značenje. Konačno, ista

se riječ može posuditi u raznim periodima, pa će onda pokazivati i razne glasovne oblike i razlike u značenju.⁸ Antoine Meillet ističe kako je upravo leksik domena posuđivanja, a samo izuzetno se posuđuju fonemi ili gramatičke strukture, pa gotovo i nema jezika čiji leksik ne sadrži posuđenica.⁹

U nastavku toga povijesnog pregleda Filipović ističe kako se »jezični dodir može bolje proučiti ako se analiza ne ograniči samo na lingvističke faktore. Mnogi izvanlingvistički činioци mogu vrlo dobro poslužiti da se neki elementi jezičnog dodira pravilnije protumače. Zato taj problem treba proučavati u društveno-kulturnom kontaktu. Pojavu bilingvizma i njegovo djelovanje možemo najbolje razumjeti ako se poslužimo rezultatima istraživanja stručnjaka drugih područja.«¹⁰

Što se tiče terminologije saznajemo da je Einar Haugen 1954. upotrijebio izraz *lingvističko posuđivanje*, a odbacio *miješanje jezika*, to će prihvatiti i E. Sapir, koji će, uz ostalo, istaknuti kako »pažljiva analiza takvih posuđenica može donijeti vrlo interesantan komentar u vezi s historijom kulture.«¹¹ Bloomfield govori o posuđivanju riječi »preko kulturne difuzije (cultural diffusion) koja zapravo znači prenošenje stvari i običaja iz jedne jezične zajednice u drugu. Zajedno sa stvarima i praksom prelaze i riječi kojima se te stvari i običaji imenuju od jednog naroda do drugog.«¹²

U ovome smo se letimičnom pregledu povijesnoga dijela Filipovićeve rasprave zadržali posebno samo na onim mjestima i pogledima za koja smo smatrali da će biti zanimljiva ili načelno ili posebno za našu temu i granične probleme kojih ćemo se u analitičkom dijelu morati dotaknuti.

Preostaje da se osvrnemo na drugi dio njegove rasprave s naslovom *II. Teorija — Bilingvizam i jezično posuđivanje*.

»Najjednostavniji oblik lingvističkog utjecaja — kaže Filipović — je onaj u kome se jedan jednostavan elemenat (riječ) *X* izvuče iz jednog jezika *A* i upotrijebi u kontekstu drugoga jezika *B*. Prije nego se to dogodilo, taj je elemenat pripadao leksiku jezika *A* i pokazivao osobine fonološke i morfološke strukture karakteristične za taj jezik. U kontekstu jezika *B* te se osobine ili zadržavaju ili se modificiraju u korist osobina tipičnih za strukturu jezika *B*. Reći ćemo tada da je elemenat (riječ) *X* prešao iz *A* u *B*, ili da je jezik *B* posudio elemenat *X* od jezika *A* ili, po najnovijoj terminologiji, da je nastupila interferencija između jezika *A* i jezika *B*. Elemenat—riječ—*X* kako ga izgovaraju govornici jezika *A* zovemo *model*, a posuđen elemenat kako ga izgovaraju govornici jezika *B* zvat ćemo *replika*.«¹³ Budući da u prelaženju modela iz jednoga jezika u drugi ima više faza, od elementa u govoru (*speech—parole*) do elementa u stalnom jeziku (*language—langue*), nas će u ispitivanju romanskoga leksika u split-

skom govoru zanimati samo faza integracije, u kojoj, — po Filipovićevim riječima — imamo stadij u kojem se strani element uklopio u sistem jezika primaoca, jer »tada upotrebljavamo materijal jednog jezika u drugom kao utvrđenu posuđenicu za koju i ne osjećamo da je strana riječ, ako ne znamo drugi strani jezik.« U analizi koju »vršimo da dobijemo opis jezičnog dodira« razlikovat ćemo »uglavnom tri nivoa: fonologiju, morfologiju i leksik...«¹⁴ Iz dosadašnjih istraživanja slijedi kako morfemska integracija pokazuje: 1) da se imenice preuzimaju kao imenice, 2) da se pridjevi preuzimaju kao pridjevi, 3) da imenice dobivaju fleksije toga jezika, 4) da imenice dobivaju sintaktički položaj imenice, 5) da su glagoli adaptirani prema morfološkom sistemu jezika primaoca. Sakupljeni posuđeni materijal možemo klasificirati na razne načine (alfabetski, prema predmetu, prema vrstama riječi, prema gramatičkim nivoima, po stupnju i načinu integracije itd.)¹⁵ Nama će biti zanimljive dvije klasifikacije: prema predmetu i prema vrstama riječi). Konačno, budući da će naša osnovna metoda istraživanja korpusa posuđenica biti statistička, spomenut ću kako Filipović kaže da »statistika još ne pruža konačne podatke u vokabularu pojedinih jezika. Statističari kažu da je broj rijetko oko 10 posto i da je obično mnogo manji.¹² Ovdje valja opaziti kako pretpostavljam da se tu govori o broju stranih riječi u *rječniku*, a ne u *govoru* (speech—language), ili standardnom jeziku raznih stratusa i karaktera, te da takva statistika ne može pokazati pravu živu prisutnost posuđenica, njihovu frekvenciju, jer su u rječniku riječi koje se javljaju vrlo rijetko bročano izjednačene s onima koje se javljaju vrlo često (uostalom kao uopće sve riječi u kakvom općem rječniku, bez obzira na njihovo porijeklo).

U poglavlju III. *Primjena i praksa* glavni je materijal proučavanja bio »hrvatskosrpski jezik i pojava engleskih pozajmljenica u njemu«, pa nas taj dio ovdje ne zanima posebno osim, radi komparacije, onoga odlomka u kojemu se govori kako su najčešće vrste riječi što se posuđuju imenice, glagoli i pridjevi, a da se ostale vrste ne preuzimaju ili se preuzimaju vrlo rijetko, te da od te tri vrste riječi imenice pokazuju veliku bročanu nadmoć nad glagolima i pridjevima. K tome valja dodati i podatak da je »najmanja po broju pozajmljenica od tri glavne vrste riječi... skupina pridjeva.«¹⁷

3.

Iako se od druge polovice prošlog stoljeća do danas dosta toga napisalo o kontaktima između jezika i lingvističkom posuđivanju, ipak još uvijek nije ni precizirana ni usklađena ni klasifikacija ni terminologija. »Neslaganje u terminologiji glavnih pi-

saca iz toga područja, Haugena, Weinreicha, Papa i drugih — kaže prof. Filipović — ukazuje na potrebu rješavanja pitanja terminologije.¹⁸ Naravno, nisu tu samo u pitanju termini, nego klasifikacija i značenje što se pojedinim terminima pridaje. Slijedeći spomenute novije teoretičare većina suradnika u spomenutom broju *Suvremene lingvistike* kao osnovne upotrebljava termine *lingvističko (jezično) posuđivanje, posuđenica (pozajmljenica), posuđena riječ (posuđene riječi)* — što, dakako, odgovara osnovnim engleskim terminima: *linguistic borrowing, loan-word (loan-word je također u Filipovićevu Englesko-hrvatskom rječniku, Zagreb 1955, označena kao tuđica, pozajmica.)* Te termine, uglavnom u identičnom značenju, upotrebljava većina domaćih i stranih autora pa i oni koji se bave romanskim leksičkim utjecajem u našem jeziku. Talijani upotrebljavaju (*im*)*prestito* (za koju Taglavini kaže da je »la brutta parola«),¹⁹ isti termin upotrebljava i Jernej (»*prestiti in senso stretto, Lehnwörter, posuđenice.*«)²⁰ Mate Hraste razlikuje dvije kategorije: *tuđice* i *pozajmljenice*, prve bi bile »rijetke imenice, obično ženskoga roda (*salpa, salata* i dr.), a pridjevi i glagoli uvijek su pozajmljenice, jer su u svim slučajevima prilagođeni glasovnim i morfološkim pravilima našega jezika.«²¹ Jernej razlikuje u kategoriji *prestiti* tri tipa adopcije: *tudjice* (*Fremdwörter*), kad strane riječi bivaju usvojene u neizmijenjenu obliku, u užem smislu *prestiti* (*Lehnwörter, posuđenice*), kada neka strana riječ više ili manje biva prilagođena novom fonološkom ili čak morfološkom sustavu, u treću bi pak kategoriju spadali *jezični kalkovi*.²² I Žarko Muljačić talijanske termine *imprestito: imprestito adattato, imprestito non adattato* iz svoje »Fonologije« u talijanskom izdanju prevodi terminima *posuđenica: prilagođena posuđenica, neprilagođena posuđenica*.²³ Termin *usvojenica* spominje Dalibor Brozović, ali samo na jednom mjestu,²⁴ a čini mi se da bi taj termin dobro odgovarao jer upravo u slučaju dijakronijskog ispitivanja romanskoga leksika u govorima jadranske obale ima mnogo riječi koje nisu samo primljene zajedno sa stvarima kojih prije u našoj materijalnoj civilizaciji nije bilo, nego ima romanskih riječi koje smo usvojili i upotrebljavali katkada uz naše riječi (npr. *ohol/superab*), a katkada su te, poput agresivnoga posvojećeta, posve istisnule iz upotrebe našu riječ:²⁵ Tako bismo dakle imali umjesto *posuđenica* ili *pozajmljenica*:

usvojenice:

- a) ponašene (adaptirane, asimilirane — dijakronijski)
- b) neponašene (neadaptirane, neasimilirane — sinkronijski)

Ali, valjalo bi distingvirati i ovako:

usvojenice:

- a) nenametnice (za pojmove koje prije nismo imali)
- b) nametnice (za pojmove koje smo imali i za koje smo imali svoju riječ, a nova riječ živi uz našu, ili je našu istisnula)

Različite termine i različita tumačenja osnovnih pojmova vezanih uz jezike u kontaktu i prelaženje leksika iz jednoga jezika u drugi daje Rikard Simeon u svojem Rječniku lingvističkih naziva, sub voce *posuđenica* i *tuđica*.²⁶

Ivan Klajn je u jednome radu opširno prikazao šarolikost i nesigurnost u terminima, distinkcijama i klasifikacijama, osobito u vezi s kriterijem »adaptiranosti«/»neadaptiranosti«, ili »asimiliranosti«/»neasimiliranosti«:

»Prema tome — piše Klajn — da li su asimilirane ili ne, pozajmice su se odvajkada delile na prave strane reči ili Fremdwörter i odomaćene ili Lehnwörter. (Nasuprot jednim i drugima stoje nasledne reči — Stammwörter ili Erbwörter). Neki autori, štaviše, razlikuju tri kategorije: fremdes wort, Fremdwort i Lehnwort (Rihter) ili foreign word, foreign loan-word i loan-word (Filipović). Pri tom se asimilacija često kombinuje sa drugim kriterijumima, kao što su odomaćenost značenja i raširenost u upotrebi. Najsloženija je podela Oksfordskog rečnika, koji deli reči na naturals (nasledne reči i potpuno asimilirane pozajmice) denizens (raširene, ali neasimilirane pozajmice), aliens (nazivi stranih predmeta i običaja) i casuals (povremeno upotrebljene strane reči egzotičnog značenja).« »Suočeni sa tolikom neodređenošću klasifikacije, neki noviji autori je potpuno odbacuju i upotrebljavaju Lehnwort i Fremdwort, ili odgovarajuće izraze, kao sinonime. Praksa nam pokazuje da čvrste granice ovde zaista ne postoje, nego da, naprotiv, između asimiliranog i neasimiliranog postoji čitav niz prelaznih stupnjeva.«²⁷

U novijim svojim radovima, Filipović razlikuje tri faze kroz koje prolazi riječ dok ne postane *posuđenica*, tj. dok se posve ne adaptira novom sistemu: 1. *tuđice* (*foreign words*), 2. »*tuđe posuđenice*« (*foreign loan-words*), 3. *posuđenice* (*loan-words*), pa te faze ovako opisuje:

»U tom prijelazu riječi iz jezika A u jezik B mogu se javiti tri stupnja: a) riječ se upotrebljava potpuno neasimilirana i neadaptirana, što znači da je izravno prebačena u drugi jezik. Tu pojavu možemo zvati *prebacivanje*; b) ako nastupi preklapanje dvaju jezika — *interferencija*, tada riječ mijenja svoj oblik, ali

proces nije završen; c) jezični se materijal jezika A upotrebljava u jeziku B i ne osjeća se da je stran. Tada se javlja *integracija*. To znači da interferencija iščezava i prelazi u integraciju čim se jedan element potpuno prihvati u jeziku B.« Ali, dokle smijemo jednu stranu riječ smatrati tuđicom? »Dok riječ — odgovara Filipović — zadržava fonemske elemente po kojima je razlikujemo od domaćih riječi, smatramo je i nazivamo *tuđicom*.« Prema tome, strana riječ dobiva status *pozajmljenice* tek kada je »potpuno integrirana u sustavu jezika primaoca i ne razlikuje se od domaćih riječi.« Ona tada postaje sastavni dio domaćega vokabulara.²⁸ I Žarko Muljačić također govori o tome kako »Nema još sigurnih kriterija koji bi omogućili da u svakom slučaju odredimo čas kad su se takvi 'nenormalni' (sa stajališta centralnog podsistema) elementi integrirali. Razlog za to obično se nalazi u neodređenosti granica između centralnog i perifernog podsistema (engl. *fuzziness*, doslovno 'maglovitost') i u kompleksnosti njihovih odnosa. S jedne strane jezik-primalac želi apsorbirati nužne leksičke tuđice prilagođujući ih svojim fonotaktičkim uzancama (i na fonematskoj i na subfonematskoj razini), a s druge strane 'ekscentrične' tuđice, osobito ako su brojne i istovremene, nastoje slomiti otpor centralnog podsistema i nametnuti mu inovacije i u izboru i u kombinaciji fonoloških jedinica. Prihvaćene inovacije postaju za budućnost 'autohtone' i tako modificiraju kriterije koji su do izvjesnog momenta služili za razaznavanje perifernih elemenata. Praška škola s uspjehom je proučavala razlike između *prilagođenih* (*diachronistic loan-words*) i *neprilagođenih* (*synchronistic loan-words*) posuđenica. Prve se ne razlikuju ni po fonotaktičkoj strukturi, ni po morfološkom ponašanju od baštinjenih riječi i od posuđenica *ab antiquo*. Druge strše po svojoj foniji (i pravopisu, ponekad) a, ako su imenice ili pridjevi, i po svom morfološkom ponašanju.«²⁹

U pitanju metodoloških kriterija na osnovu kojih valja prosuđivati iz kojega jezika potječu posuđenice Muljačić se ne slaže sa starijom školom naših romanista. Naime — kaže Muljačić — naši prethodnici koji su proučavali posuđenice romanskoga porijekla u srpsko-hrvatskom, iako su bili suvremenici Praške lingvističke škole, počinili su bitnu metodološku pogrešku. Sondaže kojima je bio cilj da utvrde prinos raznih jezika leksičkim strukturama hrvatskoga jezika morale su zanemariti dalje porijeklo njihovih riječi. U etimologijskom studiju leksikologijske funkcije važnije je pouzdano ustanoviti posljednji jezik izvor iz kojega potječu elementi što uđuše u drugi jezik, u našem slučaju u hrvatski. Treba priznati da je Skokov stav bio uvjetovan općim duhom vremena, ali se očitovao i onda kada nije bio u pitanju talijanski jezik. Stoga — nastavlja Muljačić — nije čudo što u četvrtom dijelu svojega slavnoga djela *Zum Balkanlatein* ubraja među hrvatske germanizme riječi kao *banak*, *tavalja*, *barufa*, *baštardan*,

furbast, djardin, kotula itd., koje mogu biti germanizmi u talijanskom, ali opet ne svi, ali u hrvatskom mogu biti samo italianizmi. Takav pogrešan metodološki stav — zaključuje Muljačić — krivotvori lingvističku stvarnost i umjetno snizuje ukupan broj talijanizama u hrvatskom jeziku.³⁰

BILJEŠKE

¹ Tako npr. Giovanni Maver:

»L'influenza che una lingua ha esercitato o esercita ancora su un'altra lingua non è che uno dei vari capitoli della storia culturale di due popoli che si trovano a contatto. Ed è perciò che indagini intorno a tale influenza, ove non vogliono isterilirsi in un'arida elencazione di vocaboli e in un'infeconda analisi del loro aspetto formale e del loro contenuto semantico, debbono, anche se in apparenza restano puramente glottologiche, tenere sempre di mira la loro appartenenza ad un più vasto problema di carattere storico. Ne deriva, anzi tutto, che anche i criteri metodologici su cui poggeranno simili ricerche dovranno, senza eccezione, basarsi su questo postulato fondamentale.« Intorno alla penetrazione del lessico italiano nel serbocroato della Dalmazia e dei territori vicini: criteri metodologici, *Atti del reale istituto veneto di scienze, lettere ed arti*, 1924—925, t. LXXXIV, str. 749 (1).

Takoder i Vojmir Vinja, govoreći o idioglotiji i aloglotiji:

»È ormai un luogo comune, specialmente dopo i lavori dello Schuchardt, che non esiste una lingua assolutamente pura e priva di elementi allogloti. Infatti, l'idioglotia è soltanto un'ipotesi che nessuno è riuscito ancora a dimostrare con argomenti irrefutabili. Tutte le lingue attuali, quale più quale meno, sono il risultato di mescolanze e incroci lessicali diversi e, quanto più ci avviciniamo agli studi più recenti tanto facile è la comprensione del meccanismo e delle linee di sviluppo di questo processo linguistico; infine giungiamo a uno stadio in cui le esigenze della tecnica e della scienza, nel loro bisogno di una terminologia esatta, conducono alla formazione di complessi lessicali specifici bilingui o plurilingui.« Alcuni tipi di incroci linguistici neolatino-slavi, *Studia romanica zagrabiensia*, II, br. 3, Zagreb 1957, str. 31.

Josip Jernej ističe povećani interes za pitanje »miješanja jezika« u krugovima lingvista, »a i aktualnosti njegove jer, kao što smo spomenuli, ono nije samo od naučno-lingvističkog interesa, nego povlači za sobom i eminentno praktično-političke aspekte. Jezična interferencija kao sastavni dio problematike miješanja jezika pojavljuje se na svim planovima jezika, od fonologije do sintakse. Ipak se najbolje očituje na području leksika i to bilo u formi čiste tuđice, bilo u raznim oblicima kalka (prerušenice).« Nепреvedive (gramatičke) riječi kao poseban tip jezične interferencije, *Suvremena lingvistika*, br. 4, Zagreb 1967, str. 115.

² U. Weinreich: *Languages in contact, Findings and problems*, New York 1953; šesto izdanje Mouton, The Hague-Paris, 1968.

³ Osobito: Jezici u kontaktu i jezično posuđivanje, *Suvremena lingvistika*, broj 4, Zagreb 1967; *Kontakti jezika u teoriji i praksi*, Zagreb 1971 (osobito Treći dio, Jezici u kontaktu i jezično posuđivanje).

R. Filipović: Jezici u kontaktu i jezično posuđivanje, *Suvremena lingvistika*, broj 4, Zagreb 1967, str. 5.

⁴ R. Filipović: ibidem, str. 6.

⁵ R. Filipović: ibidem, str. 30.

⁶ R. Filipović: ibidem, str. 33.

- 7 R. Filipović: *ibidem*, str. 35.
- 8 R. Filipović: *ibidem*, str. 37.
- 9 R. Filipović: *ibidem*, str. 37—38.
- 10 R. Filipović: *ibidem*, str. 40.
- 11 R. Filipović: *ibidem*, str. 40.
- 12 R. Filipović: *ibidem*, str. 46.
- 13 R. Filipović: *ibidem*, str. 47.
- 14 R. Filipović: *ibidem*, str. 52—53.
- 15 R. Filipović: *ibidem*, str. 57.
- 16 R. Filipović: *ibidem*, str. 71.
- 17 R. Filipović: *ibidem*, str. 80.
- 18 R. Filipović: Jezici u kontaktu i jezično posuđivanje, *Suvremena lingvistika*, broj 4, Zagreb 1967, str. 56.
- 19 C. Tagliavini: Sugli elementi italiani del croato, *Italia e Croazia*, Roma 1942, str. 384.
- 20 J. Jernej: Sugli italianismi penetrati nel serbo-croato negli ultimi cento anni, *Studia romanica zagradiensia*, I, br. 1, Zagreb 1956, str. 55.
- 21 M. Hraste: Strani elementi u hrvatskom ili srpskom narodnom i književnom jeziku, Posebni otišak, *Radovi Slavenskog instituta*, Zagreb 1958, str. 48.
- 22 »Nella categoria dei prestiti si distinguono poi vari tipi di adozioni. Anzitutto abbiamo il caso in cui le singole parole vengono accettate nella loro cruda forma d'origine: parliamo allora di *forestierismi* (*Fremdwörter, tudice*). Quando nel processo di adozione avviene un adattamento più o meno profondo al sistema fonologico (e se occorrà, morfologico) della lingua adottante parliamo di prestiti in senso stretto (*Lehnwörter, posuđenice*). In terzo luogo nella categoria dei prestiti vanno compresi i *calchi linguistici*.« Jernej: *op. cit.*, str. 55.
- 23 Ž. Muljačić: *Fonologia generale e fonologia della lingua italiana*, Bologna 1969, str. 248, 274—276 i 378; Z. M.: *Opća fonologija i fonologija suvremenog talijanskog jezika*, Zagreb 1972, str. 146, 158—159 i 215.
- 24 »Leksemi koje standardni jezik pozajmljuje iz tuđih izvora mogu se s obzirom na našu temu razvrstati u tri kategorije: a. Tuđice neterminološkog karaktera, ili kojima je terminološka uporaba samo sporedna. Radi se najčešće o apelativnim imenicama, ali u toj se kategoriji mogu naći sve vrste riječi (razumije se, tzv. gramatičke riječi samo iznimno). Pojedine od tih tuđica, ili usvojenica, mogu dosegnuti učestalost riječi osnovnoga leksičkog fonda u određenim razdobljima (frevkencija članova osnovnoga fonda zapravo je nedostižna samo kad se mjeri bezvrzemenski, jer oni najmanje podliježu civilizacijskim promjenama).« Dalibor Brozović: O fonološkoj adaptaciji slavenskih i neslavenskih posuđenica u slavenskim standardnim jezicima, *Zbornik radova posvećen VII kongresu jugoslavenskih slavista u Beogradu*, 25.—30. rujna 1972, Zagreb, 1972, str. 23.
- 25 Kaže Skok: »Te stare dalmatinsko-romanske riječi uživjele su se u govor dalmatinskih gradova i otoka. Njih moramo označiti kao posuđenice (*mots d'emprunts, Lehnwörter*) i moramo ih razlikovati od talijanskih tuđica (*mots étrangers, Fremdwörter*), koje se i danas kao takve osjećaju i za koje ima domaćih riječi (ekvivalenti).« P. S.: O stilu Marulićeve Judite, *Zbornik Marka Marulića 1450—1950*, Zagreb 1950, str. 170.
- 26 »*posuđenica* f (zaimstvovanie, zaimstvovannoe slovo || Entlehnung, Lehngut, Lehnwort || loan-word, borrowing, borrowed word, import || emprunt || prestito, imprestito, parola importata) — pozajmljenica,* posuđenica ili pozajmljena riječ ili izraz, jezični element preuzet iz tuđega jezika ili dijalekta u svoj vlastiti govor *bl/fć*; preuzeta riječ ili preuzeto jezično sredstvo (rjeđe: pozajmica, pozajmljenica) *řč*: riječ stranog podrijetla, čak i kad joj je oblik prilagođen jeziku u koji je preuzeta *pg*: leksički ili morfološki element itd. što ga neki jezici posuđuju iz drugoga, bilo neizmijenjen, bilo više ili manje prilagođen njihovu obliku *spr*; npr. u nj. Fenster < l. finestra; hrv. breskva, praska — nj. Pfirsich < persica, Esel < esil < asinus *fć*; francuska riječ koja označuje istovremeno posuđivanje, tj. čin, kojim neki jezik prihvaća element nekoga drugog jezika, kao i sâm taj posuđeni element. (Isto takvu dvostrukost značenja valja zabilježiti i u ruskoj riječi zaimstvovanie i u engleskoj borrowing *mzr*).«

«. . . posuđenice u jeziku (r. zaimstvovanja u jeziku) — riječi, a također elementi riječi (korijeni, prefiksi, sufixi) i pojedini izrazi u danom jeziku, pozajmljeni iz drugih jezika kao rezultat općenja jednog naroda s drugim narodima. U posuđenice u jeziku spada prije svega internacionalna terminologija iz različitih područja ljudske djelatnosti: politike, filozofije, umjetnosti, tehnike. Čitavi izrazi posuđuju se obično putem doslovnoga prevođenja (v. kalk). Posuđenice, koje su ušle u dani jezik, koje su se pokazale njegovim unutrašnjim zakonima, ne škode jeziku, nego ga obogaćuju, ne umanjuju njegovu nacionalnu samobitnost. Riječi pak koje ne ulaze u njegov sistem (v. barbarizam), a također strane riječi koje se unose bez potrebe — koje imaju potpune sinonime u domaćem jeziku, — kvare govor *mse*; — v. i: povratna, rječnička ili leksička p.; mnogojezična p., semantička p. — Posuđenice može biti *leksička* kada jedan jezik posuđuje iz drugoga riječ fonetički neizmijenjenu, npr. t. bar, taxi, ili fonetički prilagodenu, npr. t. treno < train. Neka je vrsta leksičke tuđice,* ali pri posuđivanju se tuđa riječ prihvaća u sustav.« Rikard Simeon: *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, II, P-Z, Zagreb 1969, str. 112—113.

»*tuđica* f (čuzoe slovo || Fremdwort || alien word, alienism, foreignism || mot étranger || — extranjerismo) — tuđa riječ, posuđenica,* pozajmljenica, tuđinka;* peregrinizam;* strana riječ, neprihvaćena posuđena riječ, tj. posuđena riječ koja se jasno ističe kao inozemna *ahm*; riječ ili idiom ili način izražavanja posuđen iz govora neke druge zemlje *pg*. — Ima ih više vrsta: jedne su internacionalne, a druge su uzete iz živih jezika; od tih su neke prodrle u opću upotrebu, i toliko se prilagodile jeziku u koji su ušle da se uopće više ne osjećaju kao tuđice, npr. puška (nj. Büchse i sl.) čopor (< madž. csopor), račun (< lat. rationem), klsura (< g. kleisura), ribež (< nj. Reibeisen), džrež (< madž. deres); to su pohrvaćene riječi koje su ušle i u rječnik književnog jezika. — Druge su također ušle u opću upotrebu, i to u nešto promijenjenom obliku, ali se osjećaju kao strane riječi koje ne spadaju u rječnik knjiž. jezika, npr. šparet ili šporet ili šparhet (< nj. Sparherd), tirštok (< nj. Türstock). — Treće nisu ušle u opću upotrebu, već se upotrebljavaju samo u građanskom sloju, npr. valcer, šlager, hohštapler, špeceraj, biciklist, konjak, afera, peron, garsonjera, štrajk, bojkot, keks, sendvič, libreto, pikolo itd., ili pak samo u jeziku obrazovanog sloja, npr. pesimist, kulturtreger, estet, koncept, subjekt i sl.; ili samo u pojedinim granama znanosti i umjetnosti, npr. sintaksa, morfologija, eksponent, molekula, idiosinkrazija, efekt, faktor i sl.; mada se osjećaju kao izrazito tuđe, sve se te riječi (izuzevši 3. skupine), upotrebljavaju i u književnom jeziku. — Posebna su skupina riječi iz tuđih jezika koje su uzete u nešto promijenjenom ili nepromijenjenom obliku kao nazivi u raznim strukama za različita oruđa, sprave, strojeve i njihove dijelove i sl., npr. šrafnciger, cvikcange, zecmašina i sl.; te riječi nisu uzete u knjiž. rječnik. — Najizrazitija skupina tuđica su one koje se i pišu po pravopisu jezika iz kojega su uzete, npr. interview, bureau, spleen, boulevard, koje se osjećaju jednako tuđe i onda kada se pišu transkripcijom. Tuđicama u širem smislu smatraju se i prevedenice ili kalkovi npr. štednjak, kolodvor.« Rikard Simeon: op. cit., II, P-Z, Zagreb 1969, str. 641—642.

²⁷ Ivan Klajn: Strana reč — šta je to?, *Zbornik za filologiju i lingvistiku*, Matica srpska, X, Novi Sad 1967, str. 14—15.

²⁸ R. Filipović: *Kontakti jezika u teoriji i praksi*, Zagreb 1971, str. 114, 116—117.

²⁹ Z. Muljačić: *Opća fonologija i fonologija suvremenoga talijanskog jezika*, Zagreb 1972, str. 158—159.

³⁰ Žarko Muljačić: Scambi lessicali tra l'Italia Meridionale e la Croazia, *Abbruzzo*, VII (1963), 1, Roma 1970, str. 46—47.

O ROMANSKOM UTJECAJU TALIJANSKOGA PORIJEKLA

Svi se istraživači romanskih utjecaja talijanskoga porijekla, osobito u leksiku, slažu u tome da je taj utjecaj trajao vrlo dugo, lingvistički bio vrlo snažan a geografski jako rasprostranjen. Isto tako se slažu i u tome kako je bio naj snažniji i najdulji upravo onaj koji je potekao iz mletačkoga govora a najjače se očitovao u dijalektima jadranske regije, posebno u čakavskim govorima.

Ovdje ćemo dati pregled nekoliko važnijih mišljenja (iz stručne literature) i svjedočanstva (suvremenika) o toj jezičnoj pojavi i njezinom razvitku od početka pa otprilike do prvoga svjetskog rata.*

1. Do devetnaestoga stoljeća

a) Mišljenja i svjedočanstva o važnosti, trajanju i proširenosti

Već je Skok ovako istaknuo važnost i opseg toga utjecaja u govorima naših primorskih krajeva:

»Po svome obimu, mletački se uplivi u Dalmaciji mogu zacijelo uporediti s uplivima što ih je u istočnim krajevima južnoslavenskim izvršio turski orientalni upliv, a u sjeverozapadnim našim zemljama srednjoevropski njemačko-austrijski. Mletački uplivi nijesu zaista ni veći ni manji ni po intenzivnosti ni po trajnosti od ova dva posljednja.«¹

Carlo Tagliavini također ističe važnost tih utjecaja pa napominje kako postoje mnogi i zanimljivi paralelizmi između mletačkoga djelovanja na naše jadranske govore i istoga utjecaja na govore grčkih jonskih otoka:

»Noi troviamo un maggiore e più importante nucleo di elementi italiani, una più intima e profonda penetrazione linguistica, nel neogreco (a specialmente nei dialetti delle isole ionie) e nel croato (e specialmente nelle parlate della costa dalmata e delle isole adiacenti)). Lo studio della penetrazione linguistica italiana nel neogreco e nel croato è particolarmente interessante e notevoli sono i parallelismi che si osservano tra gli influssi italiani sulle due lingue.«²

* Iscrpnja se literatura o romansko (talijansko) — slavenskim općekulturnim, posebno lingvističkim odnosima može naći u radovima i bibliografijama P. Skoka, M. Hraste, A. Cronije, I. Popovića, G. Mavera, M. Deanovića, C. Tagliavinija, V. Vinje, J. Jerneja, Ž. Muljačića, S. Musića i drugih starijih i mladih romanista i slavista koji su se bavili raznim aspektima tih odnosa.

I noviji se istraživači slažu s tim mišljenjima o važnosti, trajnosti i proširenosti; tako Ivan Popović:

»Bez ikakve sumnje najznačajniju ulogu u životu našeg jezika tokom mnogih vekova — od svih neslovenskih jezika odigrali su romanski jezici; njihov uticaj je i dugotrajan i raznovrstan i geografski najrasprostranjeniji.«³

Proširenost i važnost talijanskih jezičnih utjecaja u povijesnoj dimenziji, i to ne samo na jadranskom ili čakavskom pojasu nego i na mnogo širem području hrvatskoga jezika, istaknuo je nedavno i Dalibor Brozović u raspravi o ulozi bosanskohercegovačkih franjevacu u formiranju jezika hrvatske književnosti i kulture od Divkovića do fra Grge Martića:

»Svim slavenskim narodima izuzev Hrvate jezični utjecaji iz romansko-germanske Evrope dolaze kroz njemački (izravno) ili francuski filter (posredno). U Hrvata je praktički do konca 16. stoljeća gotovo isključivo prevladavao talijanski utjecaj, koji je u cijelom jadranskom pojasu bitno djelovao na frazeološko-leksičko izgrađivanje pismenoga jezika i na (orto)grafijske inventare i navike (i to ne samo u latinici). Razumije se, ne mislim tu samo na beletrističku proizvodnju — možda je nebeletristička bila u ponečem i važnija.«⁴

Brozović dalje ističe bitno *razlikovnu ulogu* talijanskoga jezičnog utjecaja u povijesti hrvatske jezične kulture:

»Opet ističem talijansku komponentu, ona je razlikovno obilježje («distinctive feature») hrvatske jezične civilizacije u slavenskom svijetu nakon dolaska Habsburgovaca pojavljuje se i njemački filter, ali on je u Hrvata uvijek ostao inferioran — tj. kasniji, regionalan, neadaptiran i ujedno osjetan uglavnom samo u površinskoj strukturi.«⁵

Svi se autori slažu u tome da su latinski i neolatinski jezični elementi počeli *vrlo rano* ulaziti u naš jezik tako da

... »latinski i mletački jezik postaju u mletačkoj Dalmaciji jezikom dokumenata još prije nego Mlečani stalno dolaze u ovu našu zemlju.«

»Po vremenu ulaska stranih riječi i stranih elemenata uopće u naš jezik — kaže Hraste — na prvom su mjestu talijanske riječi venecijanskoga dijalekta, koje su počele ulaziti u hrvatski jezik primorskih krajeva, kad su pojedini gradovi i cijela područja dolazila pod mletačku vlast. Budući da su se u hrvatskim krajevima književna djela, spomenici i privatno-pravni spisi pisali narodnim jezikom onoga mjesta ili kraja, iz kojega je pisac, već u prvim djelima imamo po koju talijansku riječ. O tome nam svjedoče u prvom redu zakonici pojedinih komuna.«⁷ »Riječi primljene iz talijanskoga jezika, osobito iz venecijanskoga dijalekta, počele su ulaziti u naš jezik primorskih krajeva već u 11. stoljeću, kad je Zadar prvi put došao pod vlast mletačku.«⁸

O vremenu, pa i o drugim elementima utjecaja talijanskoga, to jest mletačkoga, pisao je Tomo Matić:

»Dakako, mletačka je vlast donosila sa sobom u gradove dalmatinske jezik talijanski, pa gdje je jače bio koncentriran elemenat mletački, tamo je hrvatski jezik s vremenom stao uzmicati pred talijanskim. Jer su Zadar i Hvar — Zadar kao administrativni centar, a Hvar radi svojega položaja na glavnoj liniji morske plovidbe — najjače bili izvrgnuti utjecaju mletačkome, talijanski je jezik u njima bio ranije i jače oteo mah nego u drugim dalmatinskim gradovima.«⁹

»... Giustinianov *Itinerario* polovicom šesnaestog vijeka već ističe fakat da veći dio vlastele zadarske živi, govori i odijeva se na talijanski, a isto tako velj također za Hvarane da su im običaji sasvim slični talijanskima, te se mnogo muškaraca i žena, ponajviše iz vlasteoskih kuća, odijeva na talijansku, i ljudi uopće okretno govore talijanski, a ponajviše dakako vlastela od kojih su se mnogi i odijevali na talijansku. Sam je Giustiniano osjećao talijanski jezik i običaje, donesen iz Mletaka, te izriječno veli da se to u Zadru jamačno tako razvilo 'per la frequenza de forestieri, nobili veneziani, generali, proveditori, capitani, sopracomiti et altri che vi praticano continuamente', a za Hvar ističe '... la continua pratica di forestieri, li quali fano la scala con i loro navilii, con li quali navigano in levante et in ponente', i osim toga da ondje cijele godine pristaje ratna mornarica mletačka. Dakako, Mlečani što su u vojničkoj i administrativnoj službi dolazili u Zadar i boravili u njemu djelovali su u prvome redu na vlasteoske krugove, a manje na puk, jer s njime nijesu bili u tako živom saobraćaju, pa je sasvim naravno što Giustiniano dalje veli za pučane zadarske da doduše gotovo svi znadu talijanski, ali da svi žive 'all'usanza schiava.' To otuđivanje vlastele zadarske hrvatskoj starini bolno je odjeknulo u to doba u Zoranićevim *Planinama* i Barakovićevoj *Vili*. Dok se Zoranić, i sam Zadrani, općenito tuži na Hrvate što u knjizi zanemaruju svoj jezik i privoljuju se tuđem, Barakovićev je prijekor mnogo konkretniji i direktniji: poslao je, veli, vilu svoju da u Zadru poje, no Zadrani je u nehar neharno pustiše:

*nikakor imat var varhu nje ne htiše,
ali jim ne biše umila ugodit,
al oni voliše Latinki pogodit.
Sramni su možebit jazikom svojime
ter vole govorit svaki čas tujime...«¹⁰*

»U drugim gradovima mletačke Dalmacije — u Šibeniku, Trogiru, Sapljetu — koji nijesu bili tako jako na udarcu Mlečanima, nije ni talijanski jezik bio toliko prodro u domaći živalj. Po svjedočanstvu Giustinianovu u tim su se gradovima sačuvali u obiteljima domaći običaji i nošnje, samo se gdje gdje po koji građanin odijevao na talijansku, a,

premda su muškarci svi ili gotovo svi znali talijanski, radi žena se u kućama govorilo samo hrvatski, jer žene redovno nijesu znale talijanski, pače ako su i znale, nijesu htjele da govore drukčije već svojim materinim jezikom. Ako smijemo u sve sitnice vjerovati Giustinianu, nijesu ni žene u svim dalmatinskim gradovima bile jednako otporne protiv prodiranja tuđinštine: u Spljetu su bile već neke vlasteoske žene prihvatile nošnju talijansku, dok se za Šibenčanke izrijeком veli da se sve odijevaju na domaću, a kod Trogiranki se osobito ističe svijestan otpor protiv talijanskoga jezika na domaćem ognjištu: '... et si ben qualcuna l'intende, non vuol parlare se non la lingua materna.' Muškarci, osobito vlastela, bili su pod tuđinskom upravom suviše izvrgnuti tuđem utjecaju — poznato je da vlastelin u vijeću nije ni smio govoriti svojim materinim jezikom — i tako su žene ostale jedine čuvarice tradicija domaćega ognjišta. Giustinianovo kazivanje o ženama dalmatinskih gradova potvrđuje se i drugim svjedočanstvima onoga doba. Šibenčanin Dominik Zavoreo, također iz druge polovice šesnaestoga vijeka, veli da se Dalmatinci izvan kuće, radi općenja s Mlečanima koji su gospodarili u zemlji, sve više priklanjaju mletačkim običajima i njihovu jeziku, no u kućama sa ženama, djecom i pučanima govore hrvatski.«¹¹

»Otprilike iz istoga je doba (tj. iz druge polovice 17. st., op. R. V.) ali sasvim drukčija bilješka o Zadru u *Rerum ecclesiasticarum Jadrensium commentarius* zadarskoga arhidakona Valerija de Ponte. Proces talijaniziranja, što se odsijeva već polovinom šesnaestoga vijeka u bilješkama Giustinianovim, napredovao je po svjedočanstvu Valerijevu i dalje: 'Cives pietate ac moribus italicis satis imbuti, italico quoque more vestiuntur, lingua vero italica promiscue cum slava utuntur, sed haec vulgo et rusticis vernacula et usualis est.' A u drugoj polovici osamnaestoga vijeka — dakle jedno stoljeće poslije Valerija de Ponte — Farlati je isticao da se Zadar toliko priljubio talijanskom jeziku i običajima, da se čovjek među Zadranima tako osjeća kao da je usred Italije: '... nulla fortasse civitas est Dalmatiae, quae indole, lingua, moribus, victus cultusque lautitia, aedificiorum descriptione, urbanitate officiorum omnique vitae civilis consuetudine ad civitates Italiae vel cultissimas propius accedat, ut quicumque apud Jadertinos diversatus, in ipsa media Italia versari se credat.' Ako i ne istom snagom i brzinom, talijanski je jezik i u drugim gradovima mletačke Dalmacije sve jače potiskivao domaći hrvatski govor.«¹²

Po svemu sudeći, u 17. te osobito u 18. u posljednjem stoljeću mletačke vladavine u Dalmaciji, *frekvencija* venecijanskoga leksika te inače kulturnoga utjecaja doživjela je visoki stupanj. U to nas uvjeravaju i ciljevi istaknuti u programu Ilirske akademije u Splitu (oko 1704), to jest težnja da se hrvatski govor očisti od talijanskih primjesa koje su ga gotovo preplavile:

»Utilitatem quoque et splendorem Illyrico Sermoni nonnihil ex sua puritate Italici sermonis admixtione in dies amittenti, ac in civitatibus pene absolescenti Academia Illyrica nuper instituta donabit.«¹³

Da je u 18. stoljeću u govoru primorskih mjesta bilo vrlo mnogo italijanizama svjedoče nam ove riječi Ivana Lovrića:

»Il commercio delle nazioni deve portar necessariamente questa conseguenza. Questo è, che gli abitanti delle contrade marittime, de' Scogli, e delle Isole per la troppa frequenza degl'Italianismi ànno corrotta l'antica semplicità della lingua Slava.«¹⁴

b) Mišljenja i svjedočanstva o uzrocima takvoga stanja

Tako širokom i snažnom rasprostranjenju talijanskih jezičnih utjecaja ima više uzroka. U literaturi se najviše spominju: *romansko-slavenska simbioza*, *bilingvizam* i *prestíž*.

Skok redovito ističe tri faktora: *simbiozu*, *bilingvizam* i *prestíž*. O bilingvizmu kaže:

»Zašto se je ovo degradiranje naših termina moralo dogoditi upravo za vrijeme mletačkoga vladanja od 400 godina? Ima li se to smatrati kao znak slabe slovenske otpornosti prema apeninskim Romanima iz Mletaka? Kao neka kulturna inferiornost? Nipošto. To je radi toga što se je uslijed simbioze Slovena i Romana u dalmatinskim gradovima već od najstarijih vremena razvio kod našega svijeta bilingvitet ili dvojezičnost. Naš je jezik postao jezik familije, ženâ i djece i kasnije od 15. stoljeća jezik literature. Romanski dalmatinski jezik u Dubrovniku bio je sve do konca 15. stoljeća službeni, javni jezik rasprava u Velikom vijeću i na sudu. Mletački jezik, koliko se znade, već od 13. stoljeća postaje jezik trgovine i trgovačkoga saobraćaja. Dubrovački trgovci kad pišu u Dubrovnik iz Prizrena pišu upravo onako mletački kao i rodaci Marulićevi kad pišu iz Jajca u Split.«¹⁵

»Dalmatinac je već od najstarijih vremena, koliko je školovan, dvojezičan čovjek. Kod kuće u porodici čist je Slovinac. To je i kada piše pjesme. Kad trguje ili plovi po moru ili kad piše službene dokumente, on je napola Roman, bastard. Piše mletački ili toskanski. Pri tom ni ne misli da ga mletački jezik ikako karakteriše u nacionalnom pogledu. Hektorović piše također sentencije na svom 'Tvrđalju' u mletačkom govoru, premda je čist naš književnik. Dalmatinci se i kad su u Italiji smatraju Slovenima.«¹⁶

»Na osnovu bilingviteta dade se lako objasniti ono zaista strahovito mnoštvo mletačkih izraza u našoj pomorskoj terminologiji na Jadranu. Dalmatinci, doduše, nisu mislili da безусловnim prihvaćanjem ove terminologije ičim zatajuju svoj jezik i nacionalni osjećaj.«¹⁷

Tagliavini navodí dva faktora: *simbiozu i bilingvizam*, pa posebno potcrtava drugi:

»Gli elementi italiani sono penetrati nel croato grazie alla convivenza italo-slava e specialmente al bilinguismo; bilinguismo però che si attuava quasi unicamente nei cittadini dalmati di lingua materna slava; ... Ora, in Dalmazia, non furono bilingui solo le persone colte e gli scrittori, non solo i fondatori stessi della letteratura croata ragusea scrissero anche in italiano, ma anche il popolo slavo fu per lungo tempo, nelle città della Dalmazia, completamente bilingue.«¹⁸

Jernej osobito ističe *bilingvizam*:

»In quanto non si tratti di termini derivati dalle lingue classiche, il più delle volte per tramite delle varie lingue europee, possiamo dire che le parole mutuate e i calchi sono in massima parte di origine romanza (spesso italiana) e germanica (spesso tedesca). Ciò è da un lato conseguenza del bilinguismo che fino ad epoca relativamente recente era in atto presso i ceti colti sia della fascia adriatica sia delle regioni confinanti a nord coi territori di lingua tedesca. Altri fattori storico-culturali vi hanno poi contribuito in misura più o meno notevole.«¹⁹

Vinja govori o *prestížu* (političkom i ekonomskom), ali — u našem slučaju — smatra važnijim faktor *simbioze i bilingvizma*, jer da je on rezultat određene ravnoteže snaga dviju lingvističkih grupa:

»Le mescolanze lessicali sono determinate dai contatti, dalla simbiosi o dalla stratificazione di gruppi linguistici diversi. Infatti succede in genere che le lingue di maggior prestigio politico o economico esercitano sulle altre lingue un innegabile influsso che si manifesta sotto forma di infiltrazione di elementi vari, specialmente lessicali, ma anche fonetici e sintattici. Il bilinguismo è invece il risultato di un certo equilibrio di forze dei gruppi linguistici che concorrono alla sua formazione. In questo caso i due gruppi sono forniti di energia autonoma sufficiente per coesistere e mantenersi distinti, ma anche allora una delle due lingue predomina nella casa, nella famiglia e nel linguaggio delle donne, mentre l'altra si dimostra nella maggior parte dei casi più valida e più adatta al linguaggio della scuola, della vita pubblica e dell'amministrazione. Quando poi il bilinguismo viene a cessare, le sue tracce sopravvivono e si possono facilmente rilevare nel tessuto della lingua che nella lotta ha avuto il meglio. In essa noi troviamo le inevitabili tracce del periodo della coesistenza dei due gruppi linguistici: prestiti e forestierismi, particolarità fonetiche e sintattiche, calchi ecc.«

»Dall'ultimo scontro linguistico verificatosi sulle coste orientali dell'Adriatico fra Neolatini e Slavi, questi ultimi uscirono vincitori, ma secondo il fenomeno generale essi dovettero accogliere nella propria lingua un notevole numero di elementi romanzi. Nelle città il numero degli elementi accolti nelle parlate degli Slavi fu abbastanza grande,

mentre nei villagi, l'infiltrazione fu molto più modesta, perchè il contado questi elementi li poteva ricevere solo per via indiretta, attraverso i rapporti che intratteneva con la città.«²⁰

Prestiž, u svim svojim modalitetima, na relaciji kolonizator — kolonizirani (kolonija) pojavljuje se i ovdje kao jedan od najjačih uzroka. Da je to doista tako može nas uvjeriti činjenica da su od početka mletačkoga utjecaja pa do kraja austrijske vladavine (a u ponečemu i do danas) mnogi domaći izrazi zamijenjeni importiranim, usvojenima, tako da je adoptirana riječ istisnula rođenu.

Već je u drugoj polovici 18. stoljeća Filip Grabovac oštro kritizirao one koji zapuštaju domaće običaje, nošnju, jezik i porijeklo, koji govore kako »niesu naši«, a sve im je »na lacmansku obraćeno«:

*A ostale neboge vojvode,
kako koje Taliju prohode,
učine se oni Taliaši
ter govore: mi niesmo naši.
Kose briju, a peruke diju,
kalpak svižu, a klobuke viju,
tere trče u sve nagle trke
u Taliju za obrijat brke.
Obrijaše svoje lipe vlase,
odbaciše svione pojase,
s'sebe svlače skrletne dolame,
odvrgoše sarmali mahrame.
Svitla puca, toke i jačermu,
mili Bože, što me vidit jer me (!)
na se među druge istrižene,
do kolina nose kao žene.
Odbaciše ploče i kamenje,
za ne imat junačko zlamenje,
igle zlatne perje pozlačeno,
na lacmansku sve je obraćeno.²¹*

A da to Grabovčevo zapažanje nije usamljeno i subjektivno, uvjerit će nas podatak Ivana Lovrića koji se, nešto kasnije, tuži kako se naši pismeni ljudi stide pisati hrvatski da ih stoga ne bi držali barbarima:

»I più colti Dalmatini di oggi giorno non si degnano d'impiegar il proprio talento nel poetar natio, e pel timore di essere considerati barbari, dicono taluni (sciocamente credendolo un pregio) d'ignorar perfino la lingua.

... *Omnia Graece*

Cum sit turpe magis nostris nescire Latine

Si potrebbe dir di loro, come Giuvenale de' Romani.«²²

Fran Kurelac će ovako odrediti mletačku vlast i bogatstvo kao glavne faktore širenju talijanskih riječi:

»Ali nije jezik samo po sebi, ni sladko mu zvonice ni tanahni poskok, ni laskost ni gladkost, ni milje ni obilje, što ga je po Dalmaciji tako razkorenilo i razsadilo i krila mu na vse strane razapelo, nego su, ter na vele, pomogli toli sjajno Mlětačko gospodstvo, koje umělo mamit i vu- hilit, vladat gospodovat, brodit i trgovat, platiti i nagradit. Naša tadašnja sirovost prava srčea za nas, er da su ljudi prijetljivâ srdca kako smo tada bili, mogli iz vrela zasrknut one sdrave vodice pěšnikov i gatalac Vlaških: Petrarche i Boccaccia, Tassa i Ariosta: jezik nam izdahnû niti kad uzkrsnû.«²³

Skok ističe također *kulturni i politički prestiž*, koji su zasno- vani na jačoj vlasti i snažnijoj kulturi kolonizatora:

»Prema tome vidimo da su se u našoj Dalmaciji samo mletački pomorski izrazi smatrali kao kulturni. Narodni izrazi su bili bez prestiža i potisnuti u zabitne krajeve u sitni puk. Izgubiše kulturno značenje i postadoše folklorni izrazi...«²⁴

»Onaj brojni mletački vokabular što je ušao u naš ribarski i po- morski govor u toku mletačkoga vladanja od četiri vijeka nije nastao na osnovu etničke simbioze, nego je import i plod prestiža. Mletačko vla- danje dalo je prestiž mletačkoj terminologiji upravo onako kako je tursko vladanje stvorilo prestiž za tursku terminologiju u istočnim našim kra-jevima, a njemačko-austrijsko kako je stvorilo prestiž za njemačke iz- raze po sjevernim našim krajevima. Stanovito tuđe vladanje u stanju je da neminovno dadne veći prestiž onoj kulturi koju pretstavlja. Ova činjenica ima za posljedicu da se posuđuju i imituju izrazi onoga jezika kojim se ta kultura služi.«²⁵

Postavlja se pitanje: je li i koliko je mletačka vlast za vrijeme svoje prisutnosti u Dalmaciji nasilno provodila *italijanizaciju* jav- noga života ili joj pogodovala?

U tome pogledu najzanimljivije je mišljenje Šime Ljubića što ga je u poduljem u članku iznio u »Narodnom listu«:

»Već je prošlo kao u krv našim spisateljem i novinarom grditi mle- tačku republiku, što je talijanštinom u nas umjetno davila naš hrvatski jezik; a to je golema nezahvalna nepravda ili puko neznanstvo, čemu treba jednom staviti kraj. Valjda će mi se dozvoliti, da među načinci nema drugoga, koj je toli obsežno i duboko proučio i javne i tajne dr- žavne spise spadajuće na Dalmaciju u mletačkom arhivu, t.j. na samom izvoru, koliko ja, za moga petgodišnjega ondješnjega službovanja; a mo- ram to svečano izjaviti, da nisam nigdje ni slovca našao, iz koga bi se dalo i naslutiti, da je i ma kada mletačka republika ni pomislila, a kamo li na to išla, da i ma kojim načinom utre put italijanštini u naših gra- dovih, a tim manje na ladanju. Do konca XVI vieka osim kneza i kako

gdje njegova bilježnika nije ni bilo Mletčanina u javnoj službi kod nas, a uz knezove bili su občinski tumači. Nadodje vrhovni providur za cijelu pokrajinu ali sa dva tri činovnika, i ti više put našinci. Primali su se bez prigovora uvijek naši hrvatski spisi svakojaki, bili latinicom, bosanicom ili ćirilicom napisani, kako su još živi svjedok izvorne depeše knežova i providura dalmatinskih na gromade ležeće u mletačkom arhivu (a tako se spasilo ne malo naših starina), koje na takovih podnescih silno obiluju. Bit će toga jamačno ne malo i u vladinom arhivu u Zadru i kod obćinâ po Dalmaciji. Našao sam usuprot i to, da je mlet. republika rado prihvaćala molbenice naših obćina, podnesene joj za to, da jim pošalje za kneza toga i toga, jer hrvatski jezik znade. Na galijah pod zapovjedničtvom našinca, hrvatski se i zapovjedalo. U obćinske škole nije se republika nikada i nikako paćala; neobstoji o tom ni ma koja naredba ili napatuk, to bijaše izključivo obćinska stvar. Svoje naredbe i proglase za narod izdavala je uvijek u talijanskom i hrvatskom tekstu, a više put za Boku Kotorsku u ćirilicom, kakovih ima nekoliko i kod mene, a množina u mletačkom arhivu, a bez dvojbe i u zadarskom. Zna se pako, da već od kolievke tiska, bjaše ne malo tiskara slavenskih u Mlecih, te neprestano i državnih, i da su naše knjige bile mal ne izključivo ondje tiskane. Dopokon republika sama je htjela, a to je mal ne nevjerovatno, da se i u vojničtvu hrvatski jezik rabi.«

»Ta za boga, mletačka republika uvijek nas je priznavala za Schiavone. Budimo dakle pravedni sa svakim, a tim veće s mletačkom republikom, koje je jedino zasluga (a to vriedi i za sam Dubrovnik) što nismo i mi na viekove stenjali pod barbarstvom, te spasiti mogli vjeru, dom i kulturu. Pokušaj pako iznaroditi nas polugom prije italijanštine, a sada njemštine, to je sasvim noviji izum austrijske vlade. Svakomu svoje.«²⁶

Takva će mišljenja konačno uglavnom prihvatiti i naša novija historiografija, pa će Grga Novak u svojoj »Povijesti Splita« pisati:

»Protivno općenito uvriježenom mišljenju da su Mlećani za vrijeme svoga vladanja u Dalmaciji sprovodili talijanizaciju, treba istaći, da njima nije bilo do nacionalne afirmacije u ovim krajevima, već samo do političko-ekonomske. Pa, ukoliko su širili talijanski jezik, to je bilo u vezi s administrativnim naredbama centralne vlade ili 'rektora' dalmatinskih komuna, jer je talijanski bio službeni jezik. Treba istaći, da su u dalmatinskim gradovima, osim vojnika, bili još Mlećani samo 'rektor', kao predstavnik vlade i, skoro redovno, njegov sekretar, dok je sva ostala uprava bila u rukama dalmatinskog plemstva, a ponešto i građanstvo, a ovi su se služili jezikom, kojim su htjeli. Za sporazumijevanje između kneza, koji je govorio samo talijanski, i onih, koji taj jezik nisu znali, bili su u pojedinim gradovima postavljeni tumači. Tako je bilo u Splitu, Zadru, Trogiru, Hvaru, Šibeniku i t. d.«²⁷

Također:

»Dalmatinski su Hrvati pod Venecijom uživali, dakle punu kulturnu slobodu i razvili za to vrijeme svoju literaturu, koja je daleko nadmašila sve ono, što se u to vrijeme na tom polju radilo u drugim našim krajevima, bilj oni pod Habsburgovcima ili pod Turcima. Ali, ono što nas ovdje interesira je to, da je bilo i Mlečana, dakle Talijana, koji su nastojali, da široki narodni slojevi na svom jeziku slušaju liturgiju i evanđelja, štaviše jedan je nadbiskup naučio hrvatski jezik i na njemu propovijedao. U splitskoj nadbiskupiji, skoro u svim mjestima, osim u gradu Splitu, služila se služba božja na staroslavenskom jeziku, još od vremena vladanja hrvatskih kraljeva narodne dinastije. Nikada to nije mletačka vlada bilo čim sprečavala; štaviše ona je u onim crkvama, u kojima se služila služba na latinskom jeziku, uvela, u sporazumu s crkvom, t. zv. 'šćavet', t. j. knjigu u kojoj su na hrvatskom jeziku bile poslanice i evanđelja, a i druge neke molitve, koje su se za vrijeme latinske službe božje u crkvama glasno čitale ili molile.«²⁸

2. Devetnaesto stoljeće

a) Mišljenja i svjedočanstva o važnosti, trajanju, proširenosti i uzrocima

Grga Novak u svojoj *Povijesti Splita* daje u nekoliko odlomaka opću sliku kulturnoga stanja dalmatinske inteligencije u prvoj polovici 19. stoljeća te obrazlaže i uzroke zašto se i kako ona tako formirala:

»Mladi Dalmatinci zanosili su se ljepotom stiha, zvučnošću talijanskog jezika, veličinom talijanske kulture, i sve se više priljublivali zagrljaju s druge strane Jadrana. A nije ni čudo. Njih nije mogla zagrijati njemačkim duhom prožeta Austrija, koja to nije ni tražila. Oni nisu ni znali da postoji Goethe ili Schiller, koji su među Nijemcima bili prvi, ali ih je zato zagrijao Manzoni i toliki drugi talijanski pjesnici i književnici toga vremena, i nije bilo obrazovanog Splitsanina i uopće Dalmatince koji nije znao napamet njegov 'Cinque maggio'. Mladi Dalmatinci su se i sami ogleдали u stihovima, i nije bilo svečanosti a da po splitskim ulicama nije osvanuo poneki 'sonet' u čast slavljenuku, pa zvao se taj car Franjo II, ili koji splitski biskup ili kanonik, neki mladi bračni par, ili neki starac koji je slavio svoj zlatni pir.«²⁹

»Upravo tada došla je dalmatinska inteligencija mnogo više nego u vrijeme Venecije potpuno u sklop talijanske kulture. To je doba kada je u velikoj austrijskoj carevini ne samo Dalmacija, nego i Venecija i Lombardija, dakle, jedan veliki i kulturni dio Italije, u kojem je cvjetala literatura i nauka, bio u uskoj kulturnoj suradnji sa cijelom ostalom Italijem. Već su Francuzi učinili vrlo mnogo da potalijanče dalmatinsku inteligenciju osnivanjem škola u kojima je nastavni jezik bio talijanski.

Austrija je samo nastavila ono što su Francuzi započeli. Ona je mijenjala naukovnu osnovu prema onoj ostalih škola u monarhiji, ali je uvijek zadržala talijanski jezik kao nastavni.«³⁰

»Početkom 1820/21. godine uvedeno je u dalmatinske gimnazije učenje njemačkog jezika kao neobligatnog, ali na hrvatski jezik nije se ni mislilo. Takve ostadoše dalmatinske škole sve do 1848. Preko četrdeset godina odgajale su najprije Francuska, a onda Austrija Dalmatince potpuno u talijanskom duhu, namećući im talijanski jezik i talijansku kulturu. U to isto vrijeme Dalmacija je, najprije kao dio Napoleonove kraljevine Italije, a uvijek u istoj državnoj zajednici sa velikim dijelom talijanskog teritorija, dobivala sve više talijanskih činovnika. Tako se brzo sastavio u svim većim mjestima krug ljudi koji su u svojim 'casinima' (klub-čitaonica) govorili talijanskim jezikom* i raspravljali o pitanjima o kojima se raspravljalo u Italiji, kretali se u istim mislima i interesirali se za iste probleme kao u bilo kojem gradu sjeverne Italije, dok puk po sirotinjskim dijelovima grada i predgrađa nije ni razumio talijanski jezik.«³¹

* Međutim, krivo bi bilo misliti da su dalmatinski dvojezičnjaci, smatrali se oni Talijanima ili Slavenima, u svojem talijanskom govoru upotrebljavali samo talijanske riječi. Zanimljiv je u tome članak u *Narodnom listu* u kojemu se nabroja jedan dio hrvatskih riječi i izraza što ga ti italofoni redovito upotrebljavaju u svojem svakodnevnom govoru:

»Prvo svega u talijanskom govoru dalmatinskomu ima nekih hrvatskih imena za mnoge predmete, koja se svedjer rabe, i koja nemadu u dalmatinskomu talijanskomu dialektu odgovarajući izraz. Tako svedjer rabe se riječi: *božić* (božićno drvo), *mikarica* ili *mlika*, *semica*, *šibica*, *el ga ciapa* te *sibizze*, *smamir* (izmamiti); *kluka* (saliscendo), *girica* (marida), *eracon* (krakun, kračun). U samu Hvaru, koji po D.ru Bajamontu, nosi najizrazitiji značaj talijanski u Dalmaciji, čujte, koliko se samo hrvatskih riječi rabi, u talijanskom govoru, a nemaju odgovarajućega izraza taljanskoga: *le oskomine*, *lo ga preso* *le oskomine* = uhvatile su ga oskomine (vodne mu zubi). Zovu ribe *baba*, *hlap*, *košmej*, *kunjabaka*; pak kažu i *gudej*. Zovu mreže, *migavica*, *popovnica*, *plastica*; kô što kažu *krok* i *kanjuš*, te zovu *parić* (malo vesalce), *badalo*, *budele*, *kamenica*, *picak*, *pljuskalo*, *satac*, *strucavica*. Pak kažu: *goščica*, *konopljika*, *kostrić*, *rašejka*, *borovina*, *krka*, *berenice*, *kupljenice*, *podnožje*, *lakomica*, *politak* (paljetak), *publica*, *bubla*, *paprenjak*, *rožonjac*, *cidilo*, *gračić*, *pajac*, *popečak*, *gandoj*, (gandelj), *marcina* (mrčina), *sukonac*, *skutić*, *zazubnica*, *janka* (*zogar alla janka*), *primeciarsi* (premečati se), *skrabatussa*, *maciè*, *mora*, *kalais*, *ciaus*, *grubian*, *sporta* (sprtva), *ukrop*, *poskale* itd. Ove se sve riječi upotrebljavaju u običnom govoru, svedjer pomješane sa taljanštinom, što dokazuje, kako taljanski govor nije tih stanovnika materinski jezik, inače za ove najprostije domaće izraze, imali bi riječi talijanskih. Sad prodjimo na izraze, na način govora. Kaže se (i u Zadru) *andar colla polagana*; *oh che draga che ti xe*, *ti xe una duša*, *dušo mia*, *boga ti xe vero*, *ajme meni*, *ajde de*, *oli gho mi tempo come anca ti de se andar* devertir? *I scioppi i se pol buttar lontan*; *un calon el se butterà baranco vinti chilometri lontan*; *te saludo sior profešor*; *sentemo se*; *ti se ricordi*; *mi se gò tajà col rasador*; *mi se zogo*; *ti se zoghi*; *voialtri se zoghè*; *mi se godo*; *el ma s'ha giurà*; *cosa ti fà?* *Cosa questo la me conta?* Ima još: *meravigliarsi a uno* (čuditi se komu); *el me se burla* (ruga mi se); *mi son inamorà in ti* (u te); *el sa sposà per una fia del Toni* (za); *per nessun modo* (po nijedan način); *zogar sulle carte* (na karte); *tj xe rabbioso su mi* (na me); *se ti saria* una ragazza, *ti saria bella*; *la se ga sposà*; *el lo ga preso e daghe botte* (aorist sa imperativom: uhvati ga i udri po njemu); *e mi vien*, *trova lo e daghe zo*; *non me se da studiar* (neda mi se učiti); *vovi sul butiro* (na maslu) itd. Narodnost i jezik u Dalmaciji, V, *Narodni list*, Zadar, 20. srpnja 1887, str. 1.

Novak je u tim odlomcima dao u općim i bitnim crtama prikaz stanja i ocjenu uzroka. Međutim, poradi specifičnih pitanja što ih postavlja istraživanje naše teme mi ćemo posegnuti i za mišljenjima drugih autora, lingvista, te za izvornim svjedočanstvima sudionika i suvremenika kako bismo što bolje upoznali i osvijetlili razne i detaljne aspekte interlingvističkih odnosa hrvatsko-talijanskih te općekulturnu atmosferu u 19. stoljeću, u vremenu u kojemu su se stvarali temelji naše suvremene jezične norme.

O velikoj prevlasti talijanskoga jezika u svakodnevnoj govornoj upotrebi dalmatinske inteligencije i građana općenito te o uzrocima takva stanja među prvima će progovoriti »Zora dalmatinska«:

»Dalmatinci buduchi bili za toliko vikovah podloxni vladanju talianskomu, svi oni koji su učili, učili su talianski, mislili su talianski, talianski su izdavali na svitlo svoja zgodopisja i svoje zakone gradske, i kako je paka Italia s vrimenom izvela svoj jezik vlastiti, tako naučni Dalmatinci malo da ne svi, prigerliše nje novi jezik, zapuštiše materinski, ostaviše ga puku, postidiše se govoriti, kako govori puk, cinechi da gubi svoga poštenja, svoje slave, svoga imena, oni koji puški govori, i piše za nauk i za prosvitljenje puka.«³²

Isto stanje i uzroke ovako opisuje Ante Kuzmanić:

»Zanemarenje, i zapuštenje našega jezika, dakle i običaja i narodnoga našega ponosa, ima se pripisati zamamljivom pritegu talianske mame, ka kojoj verve uki i neuki; ovi, kad iz svoje ševarate kuće gledaju visoke građevine, služe u gospodskoj kući, o se omiraju rapavo sukno i gladku svitu, a kad mogu, opanke izuju, postole ili čizme obuju, perčin ostrigu, i kroz to ma po malo odklanjaju se od zavičaja svoga, dok im nanj i dio meržnje nedodje; a oni rodjeni u bilim kućama, i u naponu, takova pretvaranja nepotribuju, već se svoga derže, i ako mogu nadomeću; pak onoga kraja nedotaknuvši se gdi se ljudska mudrost navēršuje, koja sebe poznaje, i vidi, gdi je umlju drugar bēzumlje, a srići drugarica nesrića; misto da se dalje primiču, mistimice ostanu kao dërvo osičeno, neosićajuć nezanja svoga... U ovi red spadaju naši odmetnici *Italianissimi* Nadritalianice...«³³

Da je potalijančeno školstvo glavni uzrok takvu stanju a da je protunarodna austrijska politika bitan faktor toga procesa, to će *Il Nazionale* (*Narodni list*) otvoreno i oštro kazati već 1862:

»È un fatto, che nessuno vorrà certo negare, che da circa sessanta anni e la pubblica istruzione e la vita pubblica ebbe da noi ed ha in gran parte anche adesso un'indirizzo antinazionale. Nella slava Dalmazia gli uffizi e le scuole furono esclusivamente ed unicamente italiane: la lingua del popolo, e quindi della nazione alla quale apparteniamo, con ingiustizia bandita da quelli e da queste.«³⁴

Jezično stanje u narodnim čitaonicama Mihovil Pavlinović smatra ozbiljnom zaprekom obnovi i proširenju hrvatskoga jezika:

»Gradske čitaonice, većinom sastavljene od ljudi, koji su nesrećom okolnosti i odgoja privikli tuđinstvu, mislim da same sobom nemadu snage da se pretvore u zgotja narodna društva. Naši gradski narodnjaci, usprkos najčestitijim namjeram, nemogu sobom da izvode te uzvišene zadaće naših čitaonica. Čitaoničari, sami članovi one zadruge, koju su pozvani da obnove sami boluju onim ranam koje su pozvani da vidaju. Ljudi, većinom rodjeni u ono doba, kad o našoj narodnosti ni u pamet nije bilo, ljudi koji su se većinom priljubili slobodi za svojih nauka u tuđini, iz tuđih knjiga, tuđinske nazore usvojili. Ljudi koji iz djetinstva potalijančeni, u talijanskoj učioni, talijanštini su kroz zvanične i javne nastave prikovani. Ljudi, koji zapitav' se u ozbiljno doba za glas svoje savjesti, nađoše u poštenoj duši glas za slobodu; zapitav' se za svoje ime, poznaše da nije talijansko. Ali im se iz duše neobjavi ime hrvatsko. Ta objava Sviesti, ili je samonikla, prirodna, neodoljiva; ili je nikakva.«
»Tomu nedostatku narodne sviesti, ja pripisujem dosadanje stranputice našega talijanskoga glasila (sc. *Il Nazionale*, op. R. V.); s te srčene neljubavi boluju naše građanske čitaonice. Tu nesviest proklinjem, kada narodni zastupnik nejma srama govoriti nakon sedam godina zastupovanja zboriti jezikom nenarodnim.«³⁵

Člankopisac »Narodnoga lista« smatra da su uzroci slabom stanju hrvatskoga jezika u gradovima, u gradskom obiteljskom i društvenom životu, osobito u čitaonicama gdje i dalje u razgovoru između rodoljuba, narodnjaka, caruje talijanština:

»Nehajstvo, da me kažem preziranje, napram hrvatskom jeziku još uvijek je u gradovih toliko, da su tuđi čak oni zvuci, što dopiru do nježnih ušiju nejačka djetenca iz ustiu građanske, gospodske, velikaške majke hrvatske! tuđom pjesmom uspava ono milo čedo u kolievci, tuđom riečju usađuje u mladáno srce prve nauke i opomene roditeljske! tuđom — ta stani, čujem vas gdje vičete; znam, rumen stida probija vam lica, kao i meni, što nam je u kući još uvijek sve tako strano, tako neobično. — O hrvatske majke! slabe vi čuvarice hrvatskog jezika, hrvatske narodnosti, kad ćete se osviestiti!« »Čemu dakle, ... da i pitam kakav je razgovor naših građanskih, gospodskih, velikaških krugova? Kakvim jezikom susreta muž ženi, prijatelj prijateljici? kakvim li se udvorava gospodičić kod gospođice? Eno vam krasna vienca gradskih ljepotica u kazalištu: zaredite 'ložami' da se uvjerite o njihovu zboru; ili neka vas nevidljivi duh Mefistov ponese među sjajne redove rumenih licâ u kasinih, da se nasladite miloglasnim šaputanjem ljubavi u jeziku — talijanskom! Tako li nam je slab i trošan taj drugi bedem narodnog bivstva, drugi uvjet procvjetanju narodne književnosti!« »Ali, ako je naš narodni jezik 'mjerilo naše narodne ljubavi', po tom mjerilu koliko se Čitaonica može dičiti da su sgoljna narodna društva? Ulizite u ta narodna okupišta, u poglavitijih i izobraženijih gradovih; stanite te slušajte ili razgovore starijih glava, ili inade mladih igrača, ili smiešnice

veselih plesača, pak mi kažite kakav zvuk čujete? talijanski ili njemački zaglušio vas a samo gdje koji glas naši prodire, samo da vas opomene da niste u tuđinskoj već u potuđenoj zemlji. A nijeli žalost promisliti, da su sve ono hrvatski sinovi, da svi hrvatski znadu, da se diče hrvatskim imenom, da bi se s tobom zavadili ako jih za narodnjake nebi priznao, pak da tuđim jezikom prevrću, tuđe da miluju a svoje zabacuju!»³⁶

Dijagnoza stanja i uzroka širenju talijanštine bit će ovako oštro i otvoreno opisana i sedam godina kasnije:

»Za četiri sto godina neprestane borbe s dušmaninom kršćanstva niti je bilo vremena mletačkoj vladi nastojati oko potalijančenja, niti je imala orudja u ruci koje bi joj radnju oblaškalo, kad je imala misliti na samo bojno oružje. A i vremena su onda bila, da je narodni duh svakoga naroda driemao, uspavan vladajućom u svakoj struci znanstva latinštinom.«

»Ako prispodobimo stariju i noviju povjesnicu, uvjeriti ćemo se, da je talijanština veće se raširila za ovo zadnjih pedeset godina, nego za četiri sto prešasnih mletačke vlade. A kako neće? — Umnožile se učione talijanske, umnožile se talijanske pisarnice, otvorio se tudjinu lakši promet; a naš je narod sa te strane ostavljen onako, kako mu je bilo još prije, nego se mlečić nastanio u našu zemlju.«

»Premier prošastih vjekova, iz kojih je naš narod po Dalmaciji izišao čist narivane tuđinštine, mogao bi nas ohrabriti, da se pouzdamo, te će i napried talijanštini odoljevati. Nu izgledi noviji pokazuju nam, da talijanština gorostasno napreduje i maha zauzimlje. Ako s ovu stranu trista godišta jedva su vlastela po primorskih gradovih znala po nešto brbljati talijanski; ako početkom, pače celom četvrtinom tekućega vieka po naših selih nije se ni imena znalo talijanskom jeziku, nego se još očevim imenom, *latinski*, nazivao; to možemo omjeriti koliko je po naš narod nazadka, čim ćemo mučno u nekih gradovih naći, ne vlastelina, nego derana, da talijanski ne znade; a dopasti ćemo u gdje kojemu selu na učionu čisto talijansku, ako i nema tko bi talijanski šta znao, izim učitelja.«³⁷

Također u drugom članku:

»...dapače vriednost talijanštini i dolazi iz nemštine, koja preko nje u Dalmaciji djeluje iz Beča. Dokaz tomu, izim izbornoga zakona, izim sveze koja medju obojicom; što talijanština i u Beču na carevinskom vieću sa nemštinom se slaže. — Talijanština dakle u Dalmaciji u toliko vriedi, u koliko joj se iz Beča vriednost udjeljuje.«³⁸

Na takva zapažanja nadovezuju se ova, ne manje oštra i lucidna:

»Valja se otresti glupe predsude, da ćemo tobož talijanštinom dokazati veću prosvjetu. Ostavimo te obmane gradskoj služinčadi.«³⁹

»Naš čovjek kad se u grad nastani, misli odmah da je nešto izvrstniji od braće na selu; i ako mu je otac u grad s' opancim došao, on nastoji da nikad i ne čuje za opanak. Seljanin i građanin, oh to je nešto razstavljena! misli praznov. Al' to mu nije dosta. Na njem je seosko obilježje; lako je svakomu poznati, da nije taj u gradu ili u varošu starenik. — Ej klobuk dakle, daj klobuk na glavu natakni — Ali, ljudi znadu, da ga nije ni do kape ni do klobuka; kô što ga nije ni do sela ni do grada; nego do dva zrna soli u glavi, i do svoga kolača na ruci. 'Kad ga nije ni do kape ni do klobuka, zar li ga nije do jezika?' Tako slabić u sebi razbori; pa se stane napinjati, kad dođe među ljude, kad se prikaže sudu: da govori talijanski. Sad mi nećemo iztraživati koliko građanâ u Dalmaciji zna progovoriti dvie tri talijanski da valja; nego ćemo samo zavapiti narodnjacima u gradovih i pod klobukom: braćo, nemojte se sami ružiti. Vi učeni ljudi, nemojte narodne čitaonice nadalje oskvrnjivati nenarodnim vašim sikanjem i *diganjem*. Nisu Čitaonice ničije valjalište, nego one su hramovi narodne prosvjete; koje je narod podigao i pozdravio kao svoje zviezde predhodnice u prosvjetnoj borbi za mili naš jezik. Kad svojim jezikom svi budemo znali govoriti i pisati, tad ćemo se lako i tuđim vježbati i naslađivati.«⁴⁰

Zanimljivo je i ovo Pavlinovićevo mišljenje o tadašnjim našim primorskim gradovima i njihovoj jezičnoj situaciji:

»Dapače; da su naši gradovi sasvim opojeni tuđim duhom, pa i težnjama inorodnim, mi bi smo imali velike napasti državničke; ali bi nam možda knjizi bilo lašnje. Naš gradovi usvojiv većinom jezik gdje talijanski, gdje njemački, nisu pravo tim stekli ni njemačke ni talijanske sviesti, nego su postali nešto polutanskoga. Da Zadar n. pr. ima težnje čisto talijanske, nam bi manje muke bilo s njim u Dalmaciji; dapače revnovanje njegovo za novim pokretom talijanske narodnosti, potaknulo bi jače naš odpor, i na neku ruku, bilo bi nam primjerom u našem narodnom radu.«⁴¹

Budući da se talijanskim jezikom u obiteljskom i društvenom životu služilo gotovo samo građanstvo, već su neki preporodni pisci nastojali utvrditi etničke, socijalne, kulturne i društveno-ekonomске uzroke tog pojavi. Tako Pavlinović piše:

»Dalmatinsko je današnje građanstvo* dielom porod bjegunacâ talijanskih, srednjih vjekova, dielom četristogodišnje Mletačke vlade, a dielom plod pomorstva i trgovstva, zanjajviše plod učione i činovništva. Svak bi se varao misleć da ta nazovi Narod Dalmatinski su 10 hiljada

* Talijanski pak dio toga građanstva ovako karakterizira Dinko Foretić:

»Doista tanka naslaga talijanskoga stanovništva u Dalmaciji devetnaestog stoljeća formirala se od nekoliko slojeva koji su se kroz stoljeća nataložili u ovoj pokrajini. Ovi slojevi, oni su uvijek bili nosioci vlasti u tuđoj zemlji, mogu se prema Carrari pratiti od jedanaestog stoljeća... Za vrijeme četiri stoljeća mletačke uprave bilo je također naseljavanja Talijana u Dalmaciji, ali valja odmah reći da su to bili uglavnom

duša čuti se pravo talijancem. Dalmatinsko je građanstvo odsječeno od svakog narodnog tiela; ono živari životom prečinjenim, životom mješovitim. Da nam se ono ne vere kroz noge, i da ne utiče u današnji naš zadružni život, rado bi ga mimoišli; jere nismo voljni da prpošimo osinjake. Čuj hrvatske nedaće! Narodi obično boluju s nezrelosti i tuposti pučanstva, a mi u Dalmaciji za dugo se prenemagamo, i danas smo spućeni s neznačajnosti i sa šeremetnosti gradjanstva. Naše gradjanstvo doduše nit želi, nit se napinje da za se steče nad pučanstvom kakovo pravo pred zakonom; i k tomu, kao bogatije i obrtnije, ne čepa nit zadire kao što bi moglo. Ali, izobraženo bez uljudnosti i bez učenosti, zadružno načinja se kao nješto odieljena od puka; opanak mu je znak prostote i neljudstva, kapa mu je mrzka, a hrvaština, divlja poruga njegove prosvjete: s toga, ni trpeze, ni zabave, nit mu je razgovora s pukom. Neće uz puk da živi, a hoće da mu se nameće starešinstvom, prednosću; neće da ga uljudjuje, a od prirodnog mu uljudjenja zazire; huli ga, i sapinje, služeć se trakovi vladi posluženoga činovništva. Eto s čega kod izobraženog Zadra, ravni i župni Kotari stoje u prvobitnom stanju glede poljodjelstva, gospodarstva i uljudnosti; eto s čega na vratih istoga grada događaju se zločini, s kojih nepravedno priekorna je sva Dalmacija; eto s čega Spljetski varošanin izostao je Vrgorskom medjaru. Jere gdje gradjanstvo (u pravom značenju) iz puka je i s pukom obći, žive, govori, i puku prednjači, jali sam puk sobom se razvija, tamo se istinski napreduje, poradja se ono smireno ali temeljito uljudstvo, koje, gdje manje gdje više, obasiplje južnu Dalmaciju, a odlično svu državu dubrovačku. Velika je mana dalmatinskoga gradjanstva, ništa ne htiti, niti šta želiti, do uzdržanja svoga iznimnoga i više nemogućnoga državničkoga gospodovanja, samotrgom tuđinskoga jezika. Upelo se u jezik, kojeg (*sic!*) ne poznaje! napija uljudnosti, koje teke srkucaj okusi; pominje običaje, koje ne zna; koči se nosivom, koje mu me dolikuje: svietu se nameće za što se ne prima. Plaši se narodnosti, plaši se napredka, plaši se slobode.«⁴²

viši činovnici mletačke uprave, plemići koji su dobili posjede u Dalmaciji, trgovci i zanatlije. Novo stanovništvo s područja Italije pristiže u Dalmaciju za kratkotrajne prve austrijske (1797—1805) i posebno francuske (1806—1813) uprave. To su, opet, ponajviše viši činovnici raznovrsnih struka, potrebnih razvijenoj francuskoj upravi ili poneki obrtnik i zanatlija. Za svoje druge vladavine (1815—1918) Austrija će također favorizirati više činovništvo i stručnjake iz onog dijela Italije koji se nalazio pod njenom vlašću, sve do 1866. kad gubi sve svoje posjede u Italiji. Nije nimalo čudno, ako se od jedanaestog stoljeća i prije pa preko četiristoljetne mletačke uprave i Dandolove talijanizacije Dalmacija u toku kratkotrajne francuske administracije (1806—1813), koju je podržavala i Austrija za cijelo vrijeme dok je imala svojih posjeda u Italiji (do 1866) našla u Dalmaciji na kraju 1880. skupina od 27.305 talijanskog stanovništva. Ta cifra predstavlja istovremeno i kulminaciju točku njegova uspona u Dalmaciji, jer već na kraju stoljeća (1900) imamo u Dalmaciji samo 15.273 talijanskih žitelja, što ne dokazuje toliko asimilacijsku snagu slavenskog dijela njenog stanovništva koliko ukazuje na određene karakteristike ove grupacije koja je koristeći se svojim bogatstvom, obrazovanjem i dobrom organizacijom s jedne te zaostalošću i siromaštvom naroda s druge strane, imajući na svojoj strani i punu podršku vlasti, gotovo suvereno vladala Dalmacijom do 1870. godine.« D. Foretić: o etničkom sastavu stanovništva Dalmacije u XIX stoljeću s posebnim osvrtom na stanovništvo talijanske narodnosti, *Dalmacija 1870*, str. 73—74.

Ogorčenim izrazima opisuje nemar naših ljudi za svoj hrvatski jezik i njihovo uporno talijančarenje Ivan Matešan u svojem pismu Tomi Didoliću, 7. III 1881:

»Gdje u nas hrvatstva, gdje rodoljublja, kad čitaonice mjesto da budu legla toga postale su rasadnici talijanštine? Koliko zastupnika, koliko svećenika, koliko učitelja po gradu razgovara hrvatski i koliko je u crkvi molitvenika hrvatskih?* Koliko se na plesovima zabavlja hrvatski? Koliko naših takozvanih rodoljuba dopisuje među sobom hrvatski, koliko sa starijom ili podložnom vlasti? Svugdje vladaju obziri, svugdje stid, svugdje rabe se bijele rukavice, a ne batine, pa kud puklo da puklo.«⁴³

b) Svjedočanstva i mišljenja o stanju u Splitu

O jezičnom pak stanju u Splitu i o njegovim uzrocima nalazimo vrlo emotivan i živ prikaz u zadarskom *Narodnom* listu prije gotovo stotinu godina:

»Dužnost nam je opet i opet spomenuti kako je do nazad dvadesetak ili najviše tridesetak godina hrvaština po svih gradovih dalmatinskih gospodovala i cvala: plemić i bogataš, obrtnik i prostak, mužko i žensko, staro i mlado, sve se ponosilo ne samo hrvatskom odjećom, već i hrvatskim sborom. Dapače u svih župah fratarskih i popovskih, barem u prekozagorskoj Dalmaciji, te u svih samostalnih pisale se župne knjige, svi računi i svaka druga pisarija na hrvatskom jeziku, a ponajviše starijom tako zvanom bukvicom. Od stida i žalosti suze nam polieću imajući zabilježiti da danas nije tako.«

»Ali je čudo, da uza sve lukastvo i uza svu zamamu, Hrvatstvo u puku po svih gradovih a osobito u samom Spljetu tinja i klija, te da samo treba dašak pogodna povjetarca, da u živ plamen bukne. Makar tko što govorio jedva igdje ima toliko čiste i plemenite hrvatske korjenike, ko što je ima baš u samom Spljetu. Makar i ima premamljenih i zamamljenih duša, to ipak baš u Spljetu tihomice i neprestance žive i zaprema srca svetinja prastarih običaja, narodne nošnje i materinskoga jezika.

Tko ne vjeruje, ajde sa mnom podpazuške na spljetsku obalu, koju je Talijan rivom prozvaao, ajde da vidiš pravoga Splječanina, i pravu Splječanku, korjenita Hrvata i Hrvaticu, kakvih ni tamo na visokih dvercih plemenita banova grada ne imate.«

* Zanimljiv je ovaj podatak što ga donosi Ivo Rubić:

»Na religioznom polju dozvolila je Austrija da se po svim crkvama propovijeda, ispovijeda i pjeva na talijanskom jeziku, ako to žele talijanski vjernici. Pače u samom Splitu biskup je propovijedaao na talijanskom jeziku sve do god. 1911, u Sibeniku do god. 1912, ako su se i osjećali po narodnosti Hrvatima.« Dr I. Rubić: *Talijani na Primorju Kraljevine Jugoslavije*, Split 1930, str. 28.

»Pitaj pravu Spljećanku, kojim jezikom govori ili pjeva, pa će ti odgovoriti: 'Ča nas pitaš, mi ne znamo, već hrvatski.' Čujte ju, što zna reći o izrodicah i hrvatskih nevjerah: *Ča se je poholio, jer talijanski brblja; ona čeljad ne valjade, kâ se stidi svojim materinskim jezikom govoriti, mislu, da su Bog zna ča stekli... jesu borme bezpoštenje i sramotu.*« Tako vam se javlja i prikazuje hrvatska korjenika na spljetskoj obali šećući među okorjelimi latinaši, a glas naroda, glas naše čile korjenike prodire već i u gradske dvorove...⁴⁴

Pri kraju stoljeća zabilježiti ćemo dva zapažanja o jezičnoj situaciji u Splitu. Nepoznati suradnik ovako reagira na to što splitske građanske djevojke, učenice, govore međusobno samo talijanski:

»Izagješ li na naša šetališta, kad povrvi ženski spol, teško se smutiš, slušajući i gospogje i gospogjice, gdje ponajviše govore tugjim jezikom. Pogji u kuće naših rodoljuba, pa si na živim mukama videć, da bi se domaćica željela s tobom hrvatski razgovarati, ali joj jezik zapinje. Nijesu krive u opće ženske, što slabo govore svojim jezikom, već je tomu kriv tugjinski odgoj. Biće tomu desetak godina, jednog popodneva pogjem na šetnju prema Poljudu, te odjednom zagluši me silan žamor iz manastirskog obora. Približim se k vratima, to unutra gojenice splitskih duvana; prekrilile dvorište i provagjaju šale. Sve i do cigla govorile su talijanski, pa doznadoh, da im je bilo zabranjeno inače govoriti. To me je bilo ljuto ražalostilo.«⁴⁵

Književnik Tresić Pavičić se ovako gorko tuži na slabu jezičnu nacionalnu svijest u splitskoga građanskoga sloja:

»Sa narodnoga gledišta napredak Splita ide naporedo sa spomenutim (tj. lošim ekonomskim, op. R. V.). Masa naroda još neima pojma što je, još u duši čezne za Bajamontovom erom, a talijanski se govori općenito u gradu kao i prije. Žalosno je šetati se po obali, ili Gospodskom trgu i čuti da se općenito samo talijanski govori, upravo kao da si u Italiji.«⁴⁶

Na slabu jezičnu svijest a isto tako na kulturni i kazališni talijanofilski snobizam ovako se sarkastično potužio Vicko Mihaljević:

Što je gore, moj davore
prnjavore,
u tom hramu Euterpe,
Melpomene, Tersikore,
nema danas ni mrvice,
kô što ne bje ni s prvice
tog hrvatstva
il' slavenskog glasnog bratstva.
Tu se stranci sad gizzdaju,
prosto kreću i nameću,
deru žderu, predstavljaju

kô u svojem rodnom kraju,
sve na slavu, diku, ponos
špalatrinstva i latinstva...
Nesuđeni taj trejatar,
baš zlokoban
i vandoban,
jest na odmet, odnarodbu,
spletkariju, mješaniju
i nagodbu
nenaravnu, nepristojnu,
nepravednu, nedostojnu

sa tuđinstvom i tirjanstvom
te sužanjstvom.

Tu praznina pusta zieva
s desna, s lieva
kad hrvatski predstavljaju
ili česki kad pjevaju,
jer tad glasba ima međa
iza leđa,
a ušesa gladka, fina
madaminâ
i marjanskih *špalatrina*
niesu vična težkom zvuku
kao suku...
No taljanski kad odliega
s pozorišta, lednog briega,
tada svuda vriska, tiska,
jagma prava splitskih glava,
jer sve divno i ugodno
te pogodno
za Taljane i ... Slavjane!

Neka barem snime napis,
taj hrvatski cigli zapis,
sa pročelja kazališta,
bolje odra il' grobišta,
eda svud se odsle znade,
aber dade,
da to jeste kućetina
za zabave i užitke
prazne, plitke,
raznokrstne, svakovrsne
komedije, tragedije,
marjonete i balete,
tol' taljanske, kol' japanske,
Bakaratske, Araratske,
al' ne samo za hrvatske...
Što će, ljudi, *etiketa*
iznad *flaše*,
kad je vino unutra mutno,
puno kaše?...⁴⁷

Konačno, za upoznavanje jezičnoga stanja u Splitu u prošlom stoljeću te osvjetljavanje etničkih, socijalnih, političkih i psiholoških uzroka dragocjeno je svjedočanstvo što ga u svojim sjećanjima daje dr Josip Smodlaka (1869—1956), poznati političar i javni radnik, pa ćemo odlomke iz njegovih »Zapisa« ovdje navesti u opširnijem citatu.

»U prošlom stoljeću Dalmacija, ova nacionalno najčišća jugoslavenska pokrajina, dugo je važila u stranom svijetu kao italijanski kraj. Takvim se pogotovo smatrao Split, koji, koliko se znalo za njega, bijaše vani poznat samo pod njegovim italijanskim imenom: Spalato. Površni strani posmatrači koji su redovito prolazili samo našom morskom obalom — unutrašnjost Dalmacije bila je terra incognita — potvrđivali su taj sud nalazeći da su kod nas životne prilike veoma slične onima u Italiji, te da svuda vlada italijanski jezik.

Italijanski je zaista bio opći saobraćajni jezik duž našeg primorja, kojim su se ne samo domaći sporazumijevali sa strancima, već su se i sami među sobom njime služili. Kao u ostalim dalmatinskim gradovima, tako je bilo i u Splitu. Inteligencija, činovništvo i »posjednici« (kuća i zemaljâ) koji su skupa sačinjavali 'gospodski' stalež, govorili su svi italijanski, ili tačnije mletačkim narječjem italijanskog jezika, izgovaranim na osobit način (po dalmatinsku). To je bio njihov kućni govor i materinski jezik, a što su pisali, pisali su italijanskim književnim jezikom. Među njima su bili veoma rijetki oni koji su znali pisati našim jezikom, a kad su govorili hrvatski, oni koji su to umjeli, redovito su upadali u pogreške. Mnogima je hrvatski bio posve tuđi jezik, te su ga, kad im je trebalo, učili iz gramatike i pomoću rječnika. Niže građanstvo

koje se, kao što svuda biva, povodilo za višim staležem, slijedilo je primjer 'gospode'. Obrtnici, radnici i mali državni službenici, ma da su znali hrvatski, nerado su govorili tim jezikom, a i to samo kod kuće ili gdje ih drugi ne čuju, jer se nije smatralo otmjenim služiti se našim jezikom. I seljaci koji su se doseljavali iz okoline, čim bi se nastanili u gradu, požurili bi da kako god, samo što brže nauče talijanski, da bi se tako izjednačili s građanstvom. To su radili videći da im bez znanja tog jezika nije bilo moguće dobiti ni najnižu javnu službu, a veoma teško naći i privatnu zaradu. Tako je hrvatski govor bio gotovo sasvim isključen iz građanskog života. Jezik kojim su nekada pisali splitski plemići (od Marulića pa sve do osamnaestog vijeka) spao je bio na stepen seljačkog govora, koji su građani, kao sve što je seljačko, omalovažavali i prezirali.

Jezične prilike nisu bile uvijek takve u Splitu. Po jednome dokazu koji se sačuvao u građanskim krugovima moralo bi se suditi da je u njima sve do nedavnih vremena hrvatski jezik zauzimao drugi položaj. Najstarije splitske gospode, koje su bile još žive u drugoj polovini 19. stoljeća, kad su između sebe govorile o svojim drugaricama, nisu ih ni u svome italijanskom govoru nazivale mletačkim nazivom 'šjora' (*Prema tome valja da su kasnije nego se obično misli ušli u dalmatinski govor nazivi 'šjora' i 'šjor', za koje neki danas hoće da su karakteristični za Dalmatince. Za nezgrapni naziv 'šinjorina' pouzdano se zna, i to mnogi pamte, da je bio unesen iz Dubrovnika poslije prvog svjetskog rata u Split i odavde raširen po cijeloj Dalmaciji. — Piščeva opaska*), već 'gospa'. Ovim našim naslovom bile su označavane i Talijanke udate u plemićke i druge gospodske kuće u Splitu. Posljednja od tih žena, poznata piscu, bila je rođena Mlečanka udata za Dr. Jurja Roića, koju su zvali 'la gospa Đule'. Iz toga bi se dalo zaključiti da je nekad, i to ne baš davno, hrvatski jezik bio u Splitu 'jezik intimnosti' naše 'gospode' kod svega njihova poznavanja italijanskog jezika. Tome mišljenju nalazimo potvrdu u činjenici što su splitski plemići i pisali našim jezikom za cijelog mletačkog vladanja sve do Kavanjina i Julija Bajamonta. Valja da su oni mnogo voljeli i cijenili hrvatski jezik, kad su početkom 18. vijeka, baš po inicijativi Kavanjina, namišljali osnovati u Splitu jednu 'Ilirsku Akademiju'. Italijanski jezik bio je njima poznat i njime su se bez sumnje služili u govoru i u pismu, ali to im je bio kulturni jezik, a ne domaći, narodni, osim možda pojedincima u kasnije vrijeme doseljenim iz Italije.

Italijanski jezik valja da je dobio ovakvu posvemašnju prevlast u građanskom životu u Splitu i uopće u Dalmaciji tek kada je Austrija čvrsto zasjele u Dalmaciji te u njoj osnovala cijeli niz ureda, većih ili manjih, kakvih prije nije bilo, pa u njih namjestila mnoštvo činovnika dovedenih izvana, najviše Italijana iz ondašnjih južnih pokrajina Carevine (Istre, Trsta, Venecije i Lombardije). Ujedno je austrijska vlada otvorila u svim znatnijim mjestima škole (osnovne i nekoliko srednjih), kojih također nije ranije bilo u Dalmaciji, pa je u sve te urede i naučne zavode uvela, kao isključivi službeni i naučni jezik, italijanski, koji je donekle bio poznat Dalmatincima, dočim im je njemački bio potpuno tuđ

i nepoznat. Dalmatinci, školovani u italijanskom jeziku, koji su čitali samo italijanske knjige (jer hrvatskih nije ni bilo) i koji su bili primorani da kao činovnici sve pišu italijanski i da tim jezikom govore sa doseljenim strancima, svojim učiteljima i starješinama, priučili su se da stalno govore i misle italijanski, dok nisu potpuno usvojili italijanski jezik i najzad napustili svoj rođeni kao suvišan. Tako su se svi školovani Dalmatinci i svi mnogobrojni činovnici domaćeg porijekla kroz malo decenija sasvim izjednačili s Italijanima u jezičnom i kulturnom pogledu. Kad je tako italijanski jezik postao opće sredstvo općenja viših klasa, on se prirodno nametnuo i nižem građanstvu te se u njemu sve više širio, dok nije postao opći saobraćajni govor. Nije se ni čuditi što stranci, koji su u to doba dolazili u Dalmaciju, nisu nalazili nikakve razlike između naših gradova i italijanskih gradića zapadne Istre. Ovakvom potpunom potalijančenju našega građanskog života mnogo je doprinio i Trst koji je za cijelo vrijeme austrijskog vladanja bio trgovačka i uopće privredna metropola Dalmacije, a dugo i njezino kulturno središte. Veza sa Zagrebom, koji je mnogo kasnije preuzeo tu ulogu, bila je otežčana saobraćajnom Dalmacijom, a i vještački spriječavana od austrijskih i mađarskih vlastodržaca iz političkih razloga.

U Splitu je italijanski jezik u prošlom vijeku sasvim zagospodovao u ništa manjoj mjeri nego u Zadru, ali ne u cijelom Splitu, nego samo u jednom njegovu, i to manjem, dijelu. Moglo bi se kazati: to se dogodilo samo u jednom Splitu, a ne u oba, jer su onda postojala dva Splita, koji su u prostoru bili dosta blizu jedan drugome, ali u svemu ostalom veoma daleko. Jedan je bio građanski Split zatvoren u bedemima koji su samo malim dijelom bili porušeni po Francuzima, a drugi je bio seljački Split, sastavljen od predgrađa poredanih u polukrugu oko grada i nastavnih zemljoradnicima ('težacima'), koji su sve do najnovijih vremena zvali ta svoja naselja (osim samog Varoša) 'sela', kao što su oni sami sebe zvali 'seljani'. Razlike između građana i težaka bile su tako velike da im je, osim iste katoličke vjere, bila zajednička samo ljubav prema rodnom mjestu i jednako razvijen veliki ponos što su Splićani. Inače su se skoro u svemu razlikovali: u zanimanju i načinu privrede, u nošnji i običajima, u kulturi i stepenu prosvjete, a u prošlom vijeku i u jeziku. Italijanski jezik vladao je općenito i neograničeno u gradu. On je tu cijenjen kao jezik uljudbe i naobrazbe, kao gospodski govor kojim su svi htjeli da govore. Naš jezik je smatran služinskim, te su se njime služili samo oni koji nisu znali italijanski. Građani su uopće slabo govorili hrvatski, a u gradskoj 'aristokraciji' bilo je dosta onih kojima je naš jezik bio potpuno nepoznat.

Sasvim drukčije bile su prilike u predgrađima. Težaci koji su sačinjavali većinu stanovništva cijeloga Splita, govorili su samo hrvatski, odnosno svojim posebnim polučakavskim narječjem. Oni nisu znali ni malo italijanski. Jedino njihove žene, koje su prodavale poljske proizvode na gradskom trgu, znale su toliko italijanski da su se mogle sporazumjeti s građanima koji nisu umjeli ili nisu htjeli da govore hrvatski.

Ovakvi su bili jezični odnošaji u Splitu kao i u ostalim dalmatinskim gradovima i varošima sredinom prošlog vijeka, a nisu se mnogo izmijenili ni u drugoj polovini stoljeća. Još godine 1880. austrijska službena statistika nalazi da u Splitu otprilike toliko ljudi obično govori italijanskim jezikom (da im je to 'jezik općenja') koliko je stanovnika onda bilo u gradu, bez težačkih predgrađa, što znači da je grad još bio potpuno italijanski po jeziku.

Ali jezik nije bio isto što i narodnost. Splićani i stali dalmatinski građani koji su onda govorili mletačkim narječjem (koje su zvali 'talijân') nisu bili Italijani, niti su se tako zvali, budući u ogromnoj većini domaći ljudi svjesni svojega slavenskog porijekla sa sela.⁴⁸

Isto su tako zanimljiva i Smodlakina osobna jezična iskustva:

»Pisac, koji nije Splićanin po rođenju, proživljavao je ranije faze nacionalne borbe u Splitu kao dijete, sedamdesetih godina prošloga stoljeća, pa kao učenik splitske gimnazije. Djetetom, dok još nije znao italijanski, često mu se događalo da je sjedio kao gluhonijemi u kolu svojih vršnjaka, splitske građanske djece, koja su govorila samo italijanski, te slabo i razumjela hrvatski. Kao srednjoškolac nije dolazio u takav neprikladan položaj, iako je u njegovo vrijeme u splitskoj gimnaziji nastavni jezik bio italijanski. On je učeći u toj školi i stalno kroz više godina razgovarajući italijanski, u tolikoj mjeri prisvojio taj jezik, ili, bolje rečeno, italijanski ga je tako potpuno osvojio, da je poslije svršene gimnazije bolje poznavao, u govoru i u pismu, taj tuđi jezik nego hrvatski koji mu je bio materinski. Štaviše, dugo je i mislio više u italijanskom jeziku nego u svome vlastitome, dokle god se nije silom volje oslobodio od toga stranog pritiska na svoj duh. Ovo nije bio samo slučaj jednog pojedinca, pošto su italijanskom uticaju škole jednako podlijegali i ostali đaci slavenskog porijekla. Da kod njih nije bilo nacionalnog osjećaja probuđenog narodnjačkim pokretom i učvršćenog učenjem historije, oni bi se jednako bili potalijančili kao toliki njihovi neškolorani vršnjaci.

Kad se pisac poslije svršenih viših nauka i podužeg boravka u Imotskom, vratio pod kraj stoljeća u Split, nije našao velikih promjena ni u jezičnom ni u nacionalnom pogledu. Ipak se na ulicama gradskim sad češće čuo hrvatski govor, što je ranije bila prava rijetkost, ali se govorilo mnogo više talijanski. Vanjština grada sačuvala je bila italijanski karakter. Nova gradska uprava, koja je bila u rukama narodnjaka, bila je zamijenila italijanske nazive ulica novim tablicama s hrvatskim imenima, ali su natpisi nad dućanima bili uvijek skoro isključivo italijanski. Najveća je promjena bila u tome što su đaci i uopće muška omladina sad govorili hrvatski. To je bio plod školovanja u gimnaziji koja je bila potpuno pohrvaćena god. 1888. Ali, kako nije bilo hrvatske srednje škole za ženske, a ove nisu bile primane u mušku gimnaziju, ženska omladina gradska nije se vratila hrvatskom jeziku kao muška, već su djevojčice i mlade žene dalje jednako talijančarile kao i njihove gospođe majke. Koliko je još bio uvriježen italijanski jezik i u krilu hrvatskih porodica može se vidjeti iz ove epizode onog vremena. Godine

1894. splitski hrvatski akademičari prirediše plesnu zabavu u Čitaonici, na kojoj se, po njihovoj odluci, nije smjelo govoriti italijanski. Da to postignu razglašiš da će plesati samo s onim djevojkama koje će s njima govoriti hrvatski. Ali što se dogodilo? Na ples su došle djevojke iz boljih narodnjačkih kuća, a samo tri od njih su umjele da govore bez pogreške hrvatski, i to dvije iz okolnih mjesta (Makarske i Omiša), a samo jedna jedina Splićanka (kći odvjetnika Dr. Mandjera). Kad su se akademičari stali zabavljati samo sa ove tri, ostale od njih zapuštene, vidjevši da je zbilja što su mislile da je šala, stadoše sa suzama u očima moliti poznate im mladiće da odustanu od svoje nemilosrdne namjere. Ove djevojačke suze poduprte protestima matera protiv mladićkih 'pretjeranosti' skloniše akademičare da odustanu od svoje stroge odluke.

Nisu tada samo supruge i kćeri narodnjaka govorile uvijek i svuda italijanski, već su to isto radili i sami narodni prvaci. U Narodnoj čitaonici gdje se svakog dana poslije podne sakupljala hrvatska elita svi su govorili samo italijanski. Ostao je nezaboravan komični prizor koji se često ponavljao kad bi u društvenu dvoranu ušao profesor Don Nikola Ivanović, stari Imoćanin, koji se nije bio otudio svome jeziku kao sva ta splitska gospoda. On je ulazeći stalno običavao da ih u šali pozdravi riječima 'Da ste zdravo latinska gospodo slovinskoga roda i plemena!' Na to bi mu jedan ili drugi od gospode sa svojega kartaškog stola, također u šali redovito dobacio odgovor: 'Taži Morlako!' (Šuti, Vlaše!). Počelo se bilo nešto više govoriti hrvatski u Čitaonici kad se društvo stalo demokratizirati, te su bili primljeni za članove jedan postolarski majstor i dva 'Amerikanca', koji su govorili samo hrvatski i španjolski, pa su ostali članovi s njima za nevolju govorili hrvatski.

Hrvatski govor se bio raširio u gradu i uslijed toga što se doseljenici sa sela nisu više bojali ni stidili govoriti našim jezikom, kako je to bilo prije kad su jedva čekali da nauče talijanski te da napuste svoj jezik.«

»S prelazom oportunističkih elemenata iz autonomaške u Narodnu stranku koji je za ovim slijedio, nacionalni pokret dobio je pojačanje na političkom polju, ali u jezičnom pogledu nije se napredovalo, jer su najnoviji obraćenici dalje govorili talijanski.«⁴⁹

c) Svjedočanstva o pojedincima

Iako se na temelju već citiranih svjedočanstava može steći uvjerljiva opća slika o jezičnom stanju, uzrocima i atmosferi u Dalmaciji i u Splitu do 19. stoljeća i posebno u tome stoljeću, poslužiti ćemo se i s nekoliko svjedočanstava o pojedinim akterima narodnoga preporoda, koja će nam neposredno progovoriti o toj našoj specifičnoj jezičnoj situaciji i dati duh jednoga vremena kroz prizmu osobnih kulturnih i jezičnih drama. Ta su svjedočanstva dragocjena građa za upoznavanje dramatičnih intimnih povrata materinskoj riječi i kulturi u onih naših preporoditelja

koji su se školovali u domaćim talijanskim školama a poslije na talijanskim sveučilištima, ponajviše u Padovi. Ti su odlomci, dakle, posebno zanimljivi za proučavanje ne samo općekulturnih i nacionalnih procesa nego i za proučavanje socijalnoga i psihološkoga aspekta dvojezičnosti.

Natko Nodilo

Poznato ubojito narodnjačko pero Natka Nodila u »Narodnom listu« trebalo je dugoga i napornog rada da od talijanskoga postane hrvatsko; mladi se Nodilo, u pismu 29. IV 1854, ovako tužio Pavlinoviću na mučan povratak materinskom jeziku:

»Odlučio sam, jer mi bolest puno poslovaťi ne dopušta, upamtiti za ova tri miseca koji dio našega jezika, i također koješta nimačkoga. Što se tiče ričih odnoseći se različnih znanstva malašni ter malašni broj na ruku mi je. Ono što si ti dosad skupio pošalji. — Ovo su prvi Srpski glasovi, koje izustim; ništanemanje ako opažáš kad i kad gdi što pokvareno (opažáćeš više puta jer mi nije na pameti ni stotni dio Ričnika), popravljaj, i popravke pismeno šalji. — Razabra' sam se malo od dubokoga sna u koga ka' pravi mrtac bio sam upa'; s toga moreš mi često pisati, a ja ću često također odgovarati, zamrčivši po listu malo besida: i ovo pisanje biće u isto vrieme blago tišenjejo ožalošćenome priatelju, mojim ranam lik.«⁵⁰

Dujam Rendić Miočević

Dr Dujam pl. Rendić Miočević, jedan od prvih članova splitske »Čitaonice« (1862) i prvi, jednoglasno izabran, načelnik pohrvaćene splitske općinske uprave (28. X 1882), ovako se tužio u pismu Mihovilu Pavlinoviću, u pismu od 21. I 1884:

»Reduce jeraltro da Sinj, trovai qui il tuo biglietto di datta 8 cor. al quale rispondo in lingua italiana, non essendo il mio forte la grammatica croata.«⁵¹

Vid Morpurgo

Godinu dana kasnije (u travnju 1885) Vid Morpurgo, također jedan od prvaka narodnoga preporoda u Splitu, pisat će istome Pavlinoviću slično:

»Scusi se Le scrivo in italiano, ma lo fo perchè il tempo mi è molto scarso ed in italiano la penna mi score più presto.«⁵²

Juraj Biankini

Svoju osobnu jezičnu, kulturnu i nacionalnu obnovu ovako je opisao u nekoliko riječi i Juraj Biankini, dugogodišnji urednik »Narodnoga lista«:

»Učenje hrvatskoga jezika u našim srednjim zavodima bilo je u ono doba prava šprdnja. Učilo se je dobro talijanski, latinski, grčki, ali materinski naš jezik bio je sasvim zanemaren — bio je predmet šale i vragoljaste školske zabave. U osmom razredu nismo imali pojma ni o hrvatskom jeziku ni o hrvatskoj književnosti, a kamo li o poviesti našoj. Čutio sam radi toga u sebi neko poniženje. Kao osmoškolac bio sam se usudio (.....) pisati Pavlinoviću, da me uputi, kako bih mogao početi učiti narodni jezik i narodnu poviest I on mi je na kratko odgovorio.«⁴³

Mihovil Klaić

»Klaić je liepo poznavao talijanski jezik i talijansku knjigu; ali je znao, da talijanski jezik nije njegov, da položaj, koji je ovaj zauzimao u Dalmaciji, ide po pravu i pravici hrvatski jezik, te je na podlogu onih istih misli, koje je bio usisao u Italiji i u talijanskoj knjizi, odrešito ustao za emancipaciju svoga naroda i jezika proti prevlasti talijanskoga jezika. Tako isto većina onih, koji su uz njega pristajali, prihvatiše narodnu misao u Dalmaciji, potaknuti i nadahnuti onim, što ili bijahu vidjeli u Italiji ili bijahu naučili u talijanskoj knjizi. — Klaić nije toliko znao svoga jezika, da bi se prvih godina mogao s njim služiti; ali za to je veća zasluga njegova i onih, koji su s njim bili u istom položaju, što je narodni jezik naučio, a borio se proti onome, koji je poznavao i kojim je brilirati mogao.«⁴⁴

Lovro Monti

»Monti nam je ostavio zapisano svjedočanstvo, kakva je to sredina bila i kakav su upliv na nacionalni odgoj omladine vršili dom, društvo i škola u Šibeniku i Zadru između 1844. i 1852. kad se on školovao. Na jednom mjestu dnevnika zabilježio je, da je u rodnom Kninu do svoje devete godine 'divanio kao pravi vlah' (= seljak). 'Ali, nastavlja, od 9 godina pošo ća iz kuće i za to ne besjedeći više nego talijanski, zaboravio sam već oni jezik koj sam besjedom naučio bio.' U moralno i intelektualno izdvojenom i od naroda ograđenom građanskom krugu, u koji su bile uključene i škole zajedno s nastavnicima i đacima, on je, eto, — i ne samo on...« ... »usred demovine zaboravio materinski jezik. Ništa na tome nije bila u stanju izmijeniti oskudna nastava srpskohrvatskog jezika u gimnaziji (2 sata nedjeljno) po nastavniku koji je i sâm trebao pouke, pa ni to što je za ravnatelja zadarske gimnazije, kad je Monti bio u VIII razredu, na mjesto Talijana Petra Botture doveden njegov kasniji zastupnički drug u Saboru dr Đuro Pulić. On je, kao i svi abiturijenti dalmatinskih gimnazija onoga vremena, može se reći bez izuzetka, školovan na vrelima talijanske kulture i na talijanskom jeziku, a kroz privatnu lektiru zadojen liberalnim idejama u talijanskom izdanju, živo zainteresiran za događaje nacionalnog pokreta u Italiji, došao u jesen 1852. iz Zadra u Padovu s jednim embrionalnim i konfuznim italodalmatinskim nacionalnim pojmom, u kome je prevladavao neki osebujan dalmatinski patriotizam. U dnevniku je početka često davao izra-

žaja žarkoj ljubavi prema 'dalmatinskoj domovini', a Italija mu je čas 'druga domovina' čas 'tuđa zemlja'. Nešto je u tom pogledu moglo na nj utjecati sjećanje na talijansko porijeklo predaka, ali to nije bilo odlučujuće, jer su i njegovi vrsnici -ići i -vići dijelili te iste pojmove i osjećaje. Štaviše, dosta je takvih prešlo u talijanski nacionalizam, dok su Monti i drugi mladići s talijanskim prezimenima postali najbolji Jugoslaveni. Ova dezorijentacija intelektualne omladine pokazuje kako je slab bio u školi i izvan škole utjecaj ilirskoga pokreta u Dalmaciji, ali isto tako kako ni talijansko nacionalno buđenje nije ovdje našlo najpogodnije tlo.«⁵⁵

G a j o B u l a t

»Uzgojen talijanskim duhom i u talijanskim školama, gojenac Paduanskoga sveučilišta, nije čudo što je za svoje mladosti živom simpatijom pratio talijanski pokret, pa je sa svojih liberalnih načela i trpio. Nu tek što godine 1860 poče u Dalmaciji narodni pokret, dr. Bulat se pridruži narodnoj stranci i prvi članci narodnoga glasila na obranu prava narodnoga jezika u sudovima izašli su iz njegova pera, sasvim da je on onda bio nevjest narodnomu jeziku.«... »Usred svega toga rada, Bulat nije zaboravio na jednu dužnost: uzeo hrvatsku slovnicu i stao da uči jezik kao početnik. Nije to šala bila za čovjeka njegove dobe i njegovih posala. I Bulat je uspio u svojoj nakani; kao što je kašnje uspio u drugoj nakani, učeć njemački jezik, da uzmogne vršiti svoju dužnost kao zastupnik na carevinskom vieću.«⁵⁶

M i h o v i l P a v l i n o v i ć

Onaj Mihovil Pavlinović koji je 1863, zajedno s Kulišićem, u Dalmatinskom saboru prvi progovorio i govorio hrvatski, dok su svi ostali narodnjaci još dugo poslije toga govorili talijanski, ovako je govorio o svojemu ponovnom učenju hrvatskoga jezika:

»... ima dvadeset godina kad sam momče zašao u ovu krajinu, da se učim hrvatskom jeziku, kojega (*sic!*) sam jadan bio gotovo zaboravio u tudjoj učioni...«⁵⁷

D i n k o P o l i t e o

Sjećajući se svojega gimnazijskoga školovanja u Splitu u godinama 1869—1871. i učenja hrvatskoga jezika, što mu ga je predavao profesor Peričić, Dinko Politeo (1854—1903) ovako govori o naporom radu oko usvajanja našega jezika od strane učenika koji su prije toga bili čakavci po rođenju i obitelji a školovani u talijanskom jeziku:

»Kad kažem da smo mnogi pod njim (tj. Peričićem, op. R. V.) u velike zavolili hrvatski jezik, ili da budem točniji, učenje hrvatskoga jezika, danas razumievam kako to valja shvatiti u vrlo relativnom smislu. Oni, koji imaju tu uztrpljivost te me čitaju, pa su u stanju da uvide, koliko uzgoj u tudjinskom jeziku još danas upliva na moje pisanje

u jeziku koji mi je materinski i narodni, i kako ni dugim nizom godina ni neprestanim čitanjem nisam mogao u hrvatskom jeziku steći onu gibivost u slogu i ono obilje izraza, kojim se utvaram da razpolazem talijanski, shvatiti će lako ondašnje stanje stvari, kada im kažem, da me je Peričić smatrao jednim od najboljih svojih djaka.«⁵⁸

Ovako se Politeo sjeća problema poznavanja hrvatskoga jezika i u samih prvaka hrvatskoga preporoda u Splitu:

»Hrabroj hrvatskoj četici dr. Kosta (Vojnović, op. R. V.) bio je svjetlim uzorom hrvatskoga rodoljublja i hrabrosti. Mislim da je onda još slabo poznavao hrvatski jezik, jer je i on bio uzgojen sasvim talijanski. Svakako poznavao ga više ili manje, mislim da je između kaputaša bio jedini, koji se na javnoj obali i u času kad je bila puna svijeta, između kojega nije manjkalo i fakinaže, usudjivao glasno, gotovo ostentativno govoriti hrvatski.«⁵⁹

Slučaj Vladimira Nazora

Ali, traumatsko vraćanje materinskom jeziku nije bilo problem samo prve generacije školovanih preporoditelja, onih koji su se vani, u školi, bili otuđili. To će biti problem i drugoj generaciji, doduše na ponešto drukčiji način i u drukčijim prilikama.

Za primjer utjecaja talijanske kulture, prvenstveno jezične i književne, na naše intelektualce prošloga stoljeća, gotovo sve do njegova kraja, poučan je slučaj — Vladimira Nazora. Ispovijedajući se vrlo mnogo — i u književnim djelima i u autobiografskim zapisima — on je ostavio brojna svjedočanstva o svojem kulturnom i nacionalnom formiranju od prvih dječaćkih dana pa sve do starosti. Sirenski pjev talijanske kulture nije mimoišao niti je mogao mimoići maloga Odiseja iz *boboške vale*. Njegova je biografija od prvih dana bila formirana tako da mu je intimno dugo bio prisutan jezično-kulturni kompleks »zwei Seelen wohnen, ach! in meiner Brust...« Mali je Vlade u svojem bračkom djetinjstvu bio pravi bilingv, dvojezičnjak. Odlučnu je ulogu u tome odgoju odigrala majka, s kojom je inače čitava života ostao u najprisnijem osjećajnom odnosu; istina je da Nazor kao dječak nije nikada uspostavio pravi kontakt s ocem, koliko god mu se inače divio i poštovao ga. Odnos između sebe i oca ovako opisuje:

»...otac miran, šutljiv, flegmatičan... On me nikada ne ukori, nikada ne dotaknu rukom. A ja sam htio nježnosti, inače makar batina, i od njega. U toga krupnog čovjeka s inteligentnim licem i s bijelom bradom gledao sam kao u neko više biće, to više, što sam već onda uviđao, da je pametan, i da je pravedan, i da živi samo za nas. No, on gotovo uvijek s tim svojim knjigama; a tetoši katkada samo kćerke, ponajviše Olgu. Ne će ni da se ljuti na me; čak ni onda, kada me bez uspjeha uči aritmetiku, u kojoj — u školi — najviše hramljem. Meni je sve teže.«

Taj ga je hladan očev odnos toliko bolio da je mali Vlade pribjegao spektakularnom herostratskom činu: zapalio je očevu biblioteku da bi na taj način odstranio suparnice knjige iz očeva srca i njegovu pažnju privukao na se!

»I taj se odnošaj — nastavlja Nazor — između mene i moga oca nije ni kasnije — uglavnome — nikada promijenio. I kad me on sve jače volio i sve većma cijenio — jer je vidio, kako mu rado pomažem nositi teret njegove obitelji, i kako u nečemu počinjem postizavati neke uspjehe — stajali smo jedan prema drugome gotovo onako kao i onda, kad sam na otoku palio jedino mu veselje: njegove mile stare knjige.«⁶⁰

Ali, sve da je između maloga Vlade i oca mu i bilo prisnijega kontakta, dječak od njega ne bi bio stekao hrvatsku štokavsku jezičnu kulturu. Nazor, naime, u noveli »Prijelaz preko Crvenoga mora« kaže da je Preradovićev »Putnik« bila možda jedina hrvatska pjesma koju mu je otac znao! Odnos pak između Nazora i majke bijaše bitno drukčiji.

»Ona me mnogo voljela i vjerovala uvijek u neku moju 'zvijezdu', al' me često karala, a — kad bijah zločest ili nemarljiv — i tukla...« »...majka je pjevala, a i često uz takav zanos, da smo mi djeca oko nje škakala i smijala se, pa je ona na nas zatim vikala, govoreći, da ništa ne razumijemo, da smo mlitavci i barbari, koji će jedva što slutiti o lijepim vremenima, kad su ne samo đaci, koji se vraćahu s nauka u Padovi, bili uvijek vedri, veseli i ustiju punih pjesama i stihova, no su čak i djeca imala više smisla i osjećaja za ono, što je lijepo...« »Moja je pak majka bila često 'pjesnički' raspoložena, uvijek gotova plesati i deklamirati ovećoj djeci talijanske (pa i neke hrvatske) pjesme, ponajviše Manzoniya i Fusinata.«⁶¹

Lektira, dakle, Manzoniya, Fusinata i Ariosta, talijanski prijevod Homera — to bijahu malome Nazoru prvi koraci u svijet književnosti i jezika:

»...otac je nosio na stô debelu knjigu, a mi smo se prigibali svi nad njom, dotičući se glavicama. Bilo je to ilustrovano izdanje Manzonijevih *Vjerenika*. Slike veoma lijepe, i bilo ih je mnogo. Otac je listao knjigu, tumačio svaku sliku i vezivao jednu o drugu pričanjem. Smijali smo se plašljivome don Abondiju, ljutili se na drskoga don Rodriga, divili se dobroti i mudrosti kardinala Boromea, no ja sam najradije gledao i slušao, kad je otac govorio o L' Innominatu*.«

* Dvadesetak godina prije tih obiteljskih večernjih čitanja anonimni je štokavsko-ikavski preporoditelj ovako grmio protiv svemoćnosti utjecaja talijanske lektire u našim primorskim građanskim obiteljima: »... odkad slovinskim ustima talijanske riči, zašto s' dicom našom u naš jezik negovorite, nezovete stvari po imenima njihovim«... »zašto ih zaljubljujete prija u Renza i Don abbondija neg u otca i Mater...«. (G R S: Zaorija na talijanstvo svoje jedan Dalmatin, Beč 1861, str. 31—32.)

Prvi jezični konflikt između čakavca dvojezičnjaka i školske štokavske norme nazreo se u očinskom domu.

»Ja sam već poznao slova — sjeća se Nazor u noveli *Paša* —, a znao sam malko i pisati, jer sam u Velom selu išao neko vrijeme u školu. Moje je čitanje bilo ipak i preveć jadno. Ići svaki dan u Velo selo u školu nije bilo lako, osobito zimi. Morao sam čekati, da se otvori škola i u Malom selu, jer je ono bilo mnogo bliže, a put do njega lakši. — Zar da dijete dugo čeka i lijeni se? — tužila se majka. Otac uze moje školske knjige, prolista ih i počeo me školovati. Već treći dan klonu. On je trpio od astme i kašljao već treću godinu po čitavu noć, da ga je bilo žalost slušati. Ni taj rad nije bio više za nj. Onda zagrabi u to majka. Al' ona nije razumjela jezik, a još manje jezik mojih školskih knjiga. I domisli se nečemu drugome. Često nam je deklamovala šaljive pjesme Arnalda Fusinata i ode Manzonijeve, pa smo i mi djeca već znala napamet svu silu tih stihova.«

Emocionalna povezanost uz majku i preko nje uz talijanski jezik što ga je od toga bića naučio sasvim se razumljivo manifestirala u prvim zapisanim stihotvoračkim pokušajima četrnaestogodišnjega dječaka, u početničkim talijanskim stihovima (*Il primo canto*, 1890. i *Mamma*, 1891):

IL PRIMO CANTO

Per l'onomastico di mia madre

*Scusa, madre gentil, se con dolce
Voce mi metto ad inalzarti un canto:
Usignolo non son che il cuor ci molce
Col suo notturno pianto.....*

i tako dalje, kroz 13 strofa, u istom tonu i stilu, s oznakom ispod pjesme »Brazza, 14. sett. 1890.«⁶²

Tu, dakako, nije bila samo majka, nego i ambijenat, pa i veze s precima.

»Posjeti nas danas — sjeća se Nazor 1934. u crtici *Iz starih dana*, — gospođa Mazalin, rođena Suić, iz Postira na Braču, nećakinja pokojnoga postirskoga župnika Kalafatića, koji me je 1876. krstio i o kojemu pričam u svojoj pripovijetki 'Anđeo u zvoniku'. Ona povede svoju majku Mariju Suić, rođenu Hranuelli. (Dvije sestre moje majke Marije rođene Vulić udaje se za dva Hranuellića — jedan bijaše liječnik, drugi posjednik — umriješe obadvije od tuberkuloze, u odraslim godinama kao i gotovo čitava obitelj Vulić: brat moje majke, advokat u Splitu, pa i djeca tih njegovih sestara). — Stanica Suić morala je biti lijepa žena. Govori starom bračkomletačkom talijanštinom varoških obitelji, kojom je govorila

i moja majka; zna još uvijek fraze, i ima, čak i sada, otmjene a prirodne manire iz minulih vremena... Doktor Hranuelli i advokat Vulić učili su u Padovi, i baš oni doniješe mojoj majci Fusinata, pa i romantičnost ondašnjih padovanskih studenata... Žao mi je, što se s tom ženom ne nađoh prije no što počeh pisati Priče iz djetinjstva. Koješta bi u njima bilo onda bolje ispalo. Gotovo više no njene uspomene djelovaše na me njene kretnje, držanje i način govora. Osjetih da sam se u životu, tijekom godina, uz nove prilike i u novim okolinama, prilično pobarbario, sve da sam se — po proricanju vlahinje Sime —, bar donekle, i 'posalamunio'.«

U kontekstu takvoga dvojezičnog i dvokulturnog odgoja Nazora je koprkala i veza između njegove obitelji i Tommasea.

»Govoraše mi često majka, da je Carlotta bila neka rođakinja Nikolina, jer da su postirski Tommaseo rod šibeničkim. Pričala mi je koješta o starijim članovima te obitelji, ali, ne znam zašto, ne uspije ona nikada pobuditi u meni jače zanimanje, začetak kakva ponosa... Mislio sam više puta: Kad bi i bilo istina, da je od bake Carlotte ušla u moje žile i koja kap Tommaseove krvi, što bih ja i tad mogao imati zajedničko s talijanskim filologom, eruditom i stihotvorcem, do čijih se stihova nije — rekao bih — nikada mnogo držalo? Ja sam čovjek druge krvi i drugog kova, pa i drugih nacionalnih osjećaja.«⁶³

Međutim, pošto je pročitao Croceov esej o Tommaseu, na kraju zapisuje i ova razmatranja:

»Romantik, u kojemu 'si affacciava da ogni banda l'ignoto, il misterioso, il meraviglioso, ciò che non si può pensare ma soltanto intravedere e presentire' i koji unosi u manzonijansku književnost čak i svoju barbarsku zlobu i zloću. Utjecaj rodnog slavenskog kraja. Tolstoj i Fogazzaro, koje ja, kasnije rođen, mogoh čitati. Čulnost uz griznju savjesti i pod udarcem religije otaca. Kršćanstvo u borbi s panteizmom. Hrvatska štedljivost, povučенost i jednostavnost u načinu življenja. Filologija kao sredstvo. Metrika. Čak i dvostruko ritmiranje iste pjesme. Usta sa dva jezika. Jadranin s prepolovljenom dušom. Poezija mora, bez želje za plovidbom i mornarenjem. Mnogo knjiga, a nijedno pravo književno djelo: ideje, a nikad Ideja. A onda, napokon, sijanje sjemenja, što će niknuti tek kasnije na tuđem tlu, pod drugim sretnijim rukama. Osrednjost, iako radina, ustrajna, pa, na koncu, ipak korisna. I da se nije moja baka zvala Carlotta Tommaseo, bilo bi nešto zajedničko između mene i čuvenog Šibenčanina.«⁶⁴

Nazorovo otkriće štokavštine zbilo se u Splitu, za gimnazijsko-ga školovanja. Profesor, ikavski štokavac, brzo je zapazio nešto-kavski izgovor svojih malih učenika.

»I on pozove jednoga da ga čuje — priča Nazor u noveli 'U magarećoj klupi'. — Potjera ga doskora na mjesto. Pa tako i drugoga i trećega. — Biži, sinko! Da te ne čujem... Izgovaraju kao Puljizi... Je li

to rvacki ili turski? I on sam poče kazivati pjesmu, što smo je već zna-
li..... I ja napokon osjetih, da je i hrvatski jezik nešto lijepo. Slušao
sam toga čovjeka s nekom pobožnošću; nisam više htio govoriti ni s kime
talijanski; išao sam na pazar, da slušam Zagorce, koji su prodavali ko-
koši, žabe i jaja, a Čitanku sam držao uvijek otvorenu na svome stocu.
Sad sam se opirao tetki, kad bi se počela rugati svemu onome, što je
'morlački' ili vlaški.«

»Jednog dana — sjeća se Milan Begović — izvadi Nazor jedan papir
i pročita mi svoje prve hrvatske stihove. Ako dobro pamtim, bijaše to
neka mornarska pjesma. Ja sam ga dugo nagovarao da piše hrvatski, jer
smo mi onda bili vatreni pristalice narodne stranke, koja je bila u borbi
s autonomašima. I tako započe Nazorovo pjesnikovanje na našem jezi-
ku.«..... »Nazor je iz početka osjećao velike poteškoće u stvaranju
hrvatskih stihova: nije poznavao jezika. Ali njegova energija nije po-
znavala zaprjeka. Učio je i radio kao malo tko. A kad me je jednih
praznika posjetio u Vrlici, uživao je u ljepoti ovog čistog jezika i opajao
se njome. Otkrio je bogatstvo našeg izraza, snagu naše rieči, muziku
našega akcenta i odonda pa sve do danas nije prestao da pretražuje riz-
nice hrvatskoga govora.«⁶⁵

Bijaše to tek početak Nazorova mučnoga i traumatskog ula-
ženja u dotada nepoznate svjetove štokavske riječi. Traumatsko je
to ulaznje zaista bilo jer je još tridesetak godina prije njegova
rođenja konzervator splitskoga Arheološkog muzeja pisao sa zgra-
žanjem:

»Alle coste, i paesi che sono in immediata corrispondenza coll'interno,
come Macarsca, hanno lingua pura; i pochi, che o dalla natura o per
qualche accidente, ne sono segregati, come Almissa, l'hanno guasta. La
lingua delle coste però fu corrotta, e si corrompe tuttoggiorno dagli stra-
nieri contatti, e per nostrea vergogna anche la moda. Gli isolani con
cattiva pronunzia parlano il peggiore dialetto...«⁶⁶

Zanimljivo je i to da će jedan Nazorov suvremenik, Ante Pe-
travić, čak ovakvim riječima opisati gotovo identičan svoj kompleks
»čakavske krivnje«.

»Išlo se za time, da se ne samo provede stroga štokavština u akcen-
tiranju, nego da se zatre svaka riječ, koja se ne nalazi u štokavštini.
Čakavština dakle bila je proskribirana u svemu. Dovelu me je dotle to
progonstvo čakavštine, da sam se žalostio i držao za nesreću, što sam
se rodio na otoku, gdje vlada najčistija staročakavština...«⁶⁷

Pola stoljeća kasnije Nazor će, nakon dugoga svojeg i nacional-
nog iskustva, osobito iskustva drugoga svjetskog rata, ovako ocijeniti
jezične, kulturne, nacionalne i socijalne kontraste u onome Splitu
što ga je on kao đak bio upoznao pri kraju prošloga stoljeća:

»Kad mi bijaše deset godina, i kad sam učio na tek pohrvaćenju srednjoj školi u Nodilovoj ulici, autonomaš i talijanaš Antonio Bajamonti, bivši načelnik splitski, bio je još uvijek živ, i naši su domaći talijanaši dizali još uvijek nos uvis; u obiteljima ondašnjih činovnika i talijanaške gospode govorilo se nekim rđavim mletačkim dijalektom; pučani splitskih varoši bili su politički zavedeni: narod, koji je s obližnjih mjesta dolazio u grad, bio je prezren, nepriznat za Hrvata, zvan samo 'bodul' ili 'morlako'.«⁵⁸

Nazorova borba, borba svojevrsnoga čakavsko-talijanskoga dvojezičnjaka produljit će se i dalje. Njegova snažna hrvatska i slavenska nacionalna i kulturna orijentacija gonit će ga i dalje da traži izlaza iz mučne kompleksne situacije kako bi postao pravi Hrvat, Slaven, i jezikom. Za ilustraciju tih njegovih napora zanimljiv je odlomak u kojemu priča o svojem susretu s Kranjčevićem, koji se zbio u Zadru, gdje je Nazor, kao mlad suplent, neko vrijeme službovao.

»Kada to čuh, pomislih da je Silvije dobre volje, pa da mu moram baš sada kazati što mi leži na srcu. Zamolio sam ga da me, sâm, sasluša. I ja mu progovorih. Htio bih u Bosnu, najradije u Sarajevo. To je, vele, krasna zemlja: planine, klanci, izvori rijeke. Pa onda: šume, livade, rudnici. Narod čisto naš, iskonski. A uspomene što lebde u zraku: bogumili i hajduci. Pa begovi i franjevci! džamije i samostani; Istok i Zapad. To je atmosfera za pjesnika. Ja bih tek u Bosni 'zapjevao', našao oduška onome što me ovdje davi. Još nešto: jezik! Taj naš divni hrvatski jezik! Kako ga ovdje naučiti? Rođen sam čakavac; u Splitu, čakavski i mletački; u Zadru mletački; drugo ne čujem. Ne ću ovdje nikada naučiti niti pisati niti govoriti pošteno hrvatskim književnim jezikom.«

Ali, isto je tako zanimljivo i značajno i ono što mu je na te njegove entuzijastičke mladenačke želje odgovorio Kranjčević:

»— Ne, Vladimire! Sve ti to ne valja. Znam tvoje dosadašnje stihove; sada znam i tebe, i tvoju obitelj, najbolje možda tvoju majku; mogu pak reći da znam i tvoj kraj. Ti si Jadranin, Mediteranac, u svemu i po svemu. I ovo je tvoja klima. Ne smiješ iz nje... Jadranine, ondje bi tek zakrčljao, klonuo... Jezik? Štokavština? Tko je sâm osvojio, taj je tek drži u svojoj šaci; a baš čakavcu nije to tako teško. Misli malo na Ivana Mažuranića... Ne daj se odavle. Drži se čvrsto svog rodnog tla. Preboljet ćeš koješta; na kraju i pobijediti.«⁶⁰

Nazor je s druge strane baš tih istih godina na početku ovoga stoljeća i te kako imao poticaja i razloga da razmišlja o intimnim političkim, kulturnim pa i jezičnim dramama one generacije hrvatskih intelektualaca što se bijahu proslavili kao preporoditelji, narodnjaci, pobjednici u teškoj borbi protiv autonomaša. Nazor je posjećivao sjednice Dalmatinskog sabora, promatrao te naše ljude i ovako bilježio svoja zapažanja i refleksije:

»... i glava im je krcata uspomena, srce puno osjećaja jedva pristupačnih novoj generaciji; i baš sada — kad su sve u pokrajini vratili napokon svome narodu — vide da ih taj isti narod sve manje treba i želi; i gledaju oko sebe kako su hrvatske škole, što ih baš njihov trud narodu dade, urodile odmah plodom, dok se oni sami odvikose talijanskome, a ne naučiše dovoljno svoga jezika. Suzbili su što dolazi s onkraj mora, a sada se ne mogu pravo snaći s onim što vrijeme nosi s druge strane Velebita, a putovima i stazama što ih sami — uz toliku muku otvoriše.«⁷⁰

Nazor je pobijedio, kako mu je to Kranjčević prorokovao. Ali, borba za štokavštinu bijaše duga, tegobna, puna trnja. Doista, pravi jezični *per aspera ad astra*. Njegov mladenački ulazak u hrvatsku štokavsku poeziju na vrata ritma i rime s čakavskim akcenatskim supstratima i Matoševe prepotentne kritičarske čuške koje je tom prilikom dobio ostavile su tragove u čitavu njegovu književnom djelu, i u teoriji i u praksi. Tako je on i nakon nekoliko decenija vapio:

»Parce mihi Domine quia Dalmata sum — i to Dalmatinac sa čakavskog Brača! Kako ću ja znati da sam baš neki űjak, kada nisam, možda, još nikada čuo te riječi iz štokavskih usta, a uvijek sam bio — a i sada sam — za sve svoje nećake samo neki 'barba'?«⁷¹

Ali, ne bijaše u pjesnikovu djetinjstvu samo jedna žena, majka, bijaše još i »Vlahinja dojlja Sima««. Prvo izdanje *Priča s ostrva, iz grada i sa planine* (1927) započinje pjesmom *Dojlja Sima* u kojoj će Nazor reći:

*Ja znam, otkud, kada i venama kojim
medene su kapi u krv ovu pale;
i znam, zašto r'ječi hrvatske na mojim
usnama su ipak bujno procvjetale.*

*Ja znam sve što meni zdravim ml'jekom svojim
dade ona žena, kad na naše žale
iz gore nam dođe: zašto se ne bojim
mraka i samoće, šume, vjetra, ale.*

A mnogo kasnije, kad je za sobom imao gotovo čitav svoj književni rad, on će još jednom u retrospektivi kazati za svoj mukotran jezični razvojni put:

*U tebi ja sam v'jek svoj proživio,
drevni i v'jepi jeziče Hrvata;
rođen na morskom pragu tvojih vrata,
polako sam te, uz trud osvojio.*

(Hrvatski jezik)

BILJEŠKE

- 1 P. Skok: *Naša pomorska i ribarska terminologija na Jadranu — Od koga naučiše ranski Jugosloveni pomorstvo i ribarstvo?*, Split 1933, str. 13.
- 2 C. Tagliavini: *Sugli elementi italiani del croato, Italia e Croazia*, Roma 1942, 377—378.
- 3 I. Popović: *Istorija srpskohrvatskog jezika*, Novi Sad 1955, str. 145.
- 4 D. Brozović: Uloga bosanskohercegovačkih franjevacu u formiranju jezika hrvatsko-srpske književnosti i kulture — od Divkovića do fra Grge Martića, *Jezič*, br. 2, Zagreb, 1973, str. 42.
- 5 D. Brozović: *ibidem*.
- 6 P. Skok: *op. cit.*, str. 130.
- 7 M. Hraste: Strani elementi u hrvatskom ili srpskom narodnom književnom, *Radovi Slavenskog instituta*, Zagreb 1958, str. 45.
- 8 M. Hraste: *ibidem*, str. 47.
- 9 T. Matić: Hrvatski književnici mletačke Dalmacije i život njihova doba, *Radovi Slavenskog instituta*, br. 231 (1925) i 233 (1927); citat iz knjige *Iz hrvatske književne baštine*, Zagreb — Zadar, 1970, str. 185.
- 10 T. Matić: *op. cit.*, str. 185—186.
- 11 T. Matić: *op. cit.*, str. 187.
- 12 T. Matić: *op. cit.*, str. 189.
- 13 Ottavio Maria Paltrinelli: *Notizie intorno alle vite di quattro arcivescovi di Zara e di Sebenico della Congregazione di Somasca*, num. II, Epistola Stephani Cupilli ad sacramentum de statu ecclesiae, et dioecesis spatensis, Roma 1829, str. 114.
- 14 G. Lovrich: *Osservazioni di — sopra diversi pezzi del viaggio in Dalmazia del Padre Abate Alberto Fortis . . .*, Venezia 1776, str. 74—75.
- 15 P. Skok: *op. cit.*, str. 130.
- 16 P. Skok: *op. cit.*, str. 131.
- 17 P. Skok: *op. cit.*, str. 131.
- 18 C. Tagliavini: *op. cit.*, str. 384.
- 19 J. Jernej: Sugli italianismi penetrati nel serbo-croato negli ultimi cento anni, *Studia romanica*, Zagreb 1956, str. 55—56.
- 20 V. Vinja: Alcuni tipi di incroci linguistici neolatino-slavi, *Studia romanica*, Zagreb 1957, str. 32.
- 21 F. Grabovac: *Cvit razgovora naroda i jezika ilirickoga aliti arvacckoga*, Venezia 1747, citirano iz *Karlo Eterović: Fra Filip Grabovac, buditelj i mučenik narodne Dalmacije u prvoj polovici XVIII vij. (Njegov život, rad i stradanje)*, Split 1927, str. 26.
- 22 G. Lovrich: *op. cit.*, str. 132.
- 23 F. Kurelac: Vlaške reči u jeziku našem, *Rad JAZU*, knj. XX, Zagreb 1872, str. 94.
- 24 P. Skok: *op. cit.*, str. 130.
- 25 P. Skok: *op. cit.*, str. 167.
- 26 S. Ljubić: Mletačka republika i hrvatski jezik, *Narodni list*, Zadar, 4. travnja 1969, str. 1.
- 27 G. Novak: *Povijest Splita*, II, Split, 1961, str. 330.
- 28 G. Novak: *op. cit.*, str. 330—331.
- 29 G. Novak: *op. cit.*, III, str. 89—90.
- 30 G. Novak: *op. cit.*, III, str. 94—95.
- 31 G. Novak: *op. cit.*, III, str. 95.
- 32 S.: Opomena korisna mladexi Dalmatinskoj više materinskoga jezika, i slovo-pisane, *Zora dalmatinska*, Zadar, 1844, br. 4, str. 1.
- 33 A. Kuzmanić: *Poslanica Dalmatincima*, Split 1861, str. 27—28.
- 34 M. J.: La lingua slava in Dalmazia, *Il Nazionale*, Zadar, 18. X 1862, str. 1—2.
- 35 (Mihovil Pavlinović): *Besjeda na postanku ješke Narodne čitaonice Duhova*, Zadar 1868, str. 15—17.
- 36 Što je tko dužan za narodni jezik, *Narodni list*, Zadar, 3. ožujka 1869, str. 1—2.
- 37 Tri Talijanštine, II, *Narodni list*, Zadar, 1. rujna 1869, str. 1.

- 38 Talijanština!, *Narodni list*, Zadar, 16. lipnja 1869, str. 2.
- 39 M. Pavlinović: Naši župnici i narodni jezik, *Različiti spisi*, Zadar 1875, str. 337.
- 40 M. Pavlinović: Autonomija — Talijanština — Naša nevaljalština, *Različiti spisi*, Zadar 1875, str. 344—345.
- 41 M. Pavlinović: Misli o prevodima, *Različiti spisi*, Zadar 1875, str. 568.
- 42 M. Pavlinović: Zadružno stanje dalmatinsko (godine 1862), *Različiti spisi*, Zadar 1875, str. 130—131.
- 43 I. K. Ostojić (priredio za tisak): *Tomo Didolić i njegovo dopisivanje*, Split 1929, str. 45.
- 44 Š. Milinović: Hrvatske uspomene u Dalmaciji, VI Spljetska obala i spljetska moreska, *Narodni list*, Zadar, br. 86, 28. listopada 1874, str. 1—2.
- 45 O.: Za višu djevojačku školu u Splitu, *Jedinstvo*, Split, 20. studenoga 1894, str. 2.
- 46 A. Tresić-Pavičić: *Po moru*, Sarajevo 1897, str. 45.
- 47 Neurastenicus (Vicko Mihaljević): *Pregršt šušnja skupio (Neurastenicus)*, Zagreb 1900, str. 145—146.
- 48 *Zapisi Dra Josipa Smodlake*, Zagreb 1972, izd. JAZU, str. 23—26.
- 49 *Zapisi Dra Josipa Smodlake*, Zagreb 1972, izd. JAZU, str. 31—33.
- 50 A. Palavršić — B. Zelić: *Korespondencija Mihovila Pavlinovića*, Split 1962, str. 18.
- 51 A. Palavršić — B. Zelić: op. cit., str. 412.
- 52 A. Palavršić — B. Zelić: op. cit., str. 483.
- 53 J. Biankini: Dr Miho Klaić i don Mijo Pavlinović, *Jubilarni broj »Narodnog lista« (Il Nazionale) 1862—1912*, Zadar 1. ožujka 1912, str. 2.
- 54 *Dr. Miho Klaić (Spomen-knjiga)*, Spljet 1897, str. 17—18.
- 55 I. Grgić: Lovro Monti (Dva poglavlja političke biografije), *Zadarska revija*, Zadar 1961, br. 4/5, str. 319.
- 56 *Obzor*, Zagreb 24. kolovoza 1891, str. 3.
- 57 (M. Pavlinović): *Besjeda na slavi imotske čitaonice, rekao Mihovio Pavlinović, narodni zastupnik*, Zadar 1870, str. 23.
- 58 D. Politeo: *Izabrani članci, Predgovor*, Tuzla (bez god.), str. 54—55.
- 59 D. Politeo: op. cit., str. 78—79.
- 60 V. Nazor: *Paliknjiga*, 29. VIII 1933, *Kristali i sjemenke*, Zagreb 1949, str. 48—49.
- 61 V. Nazor: *ibidem*, str. 47—48. i 215.
- 62 Rukopis u Institutu za književnost JAZU u Zagrebu, Nazorova ostavština.
- 63 V. Nazor: *Tommaseova krv*, 1935, op. cit., str. 177.
- 64 V. Nazor: *Tommaseova krv*, 1935, op. cit., str. 179.
- 65 M. Begović: *Djetinjstvo Vladimira Nazora, Kritike i prikazi*, Zagreb 1943, str. 239—240.
- 66 F. Carrara: *La Dalmazia descritta*, Zara 1846, str. 124.
- 67 A. Petrović: *Pjesništvo u lokalnim govorima*, *Obzor*, Zagreb 26. V 1937.
- 68 V. Nazor: U trećem Splitu, 7. XI 1944, *Partizanska knjiga*, Zagreb 1949, str. 403—404.
- 69 V. Nazor: Nešto o Kranjčeviću, *Na vrhu jezika i pera (1932—1942)*, Zagreb 1942, str. 112—114.
- 70 V. Nazor: *Kako je postao »Medvjed Brundo«, Eseji i članci*, Zagreb 1942, str. 127—128.
- 71 V. Nazor: *Equus quagga ili nešto o mojoj metrici, Eseji i članci*, Zagreb 1942, str. 29.

O SPLITSKOM STANOVNIŠTVU

1. *Porijeklo i brojčani odnosi tokom stoljeća*

Od avarsko-slavenskoga osvojenja Salone stoljećima će ubuduće najprije Dioklecijanova palača, pa Grad Split biti gravitacioni centar kojemu će težiti bilo osvajači, bilo bjegunci ili doseljenici iz bližega i daljeg zaleđa. Isto tako će Split u biološkom i ekonomskom pogledu ponajvećma biti upućen na te iste regije. Bilo je tokom stoljeća doseljenika i iz drugih krajeva i zemalja, ponajviše iz Italije, ali oni kvantitativno, brojčano, nisu nikada mogli ni izbliza doseći snagu življa što je pritjecao iz regija njegova slavenskog zaleđa. Prema Grgi Novaku, Split je u 14. stoljeću u svojem pretežnom dijelu hrvatski, a već u tome razdoblju nalazimo doseljenike iz Poljica.¹

Stanovništvo se splitskog teritorija između 1575. i 1586, u 11 godina, povećalo za trećinu, od 3695 na 5000, pa je sigurno da je takav porast bio uzrokovan i velikim mehaničkim prirastom, a ne samo prirodnim.² Doseljavanje se stalno pojačavalo. Za našu temu bit će svakako vrijedno pogledati kako su se tokom stoljeća razvijali brojčani i kvalitativni odnosi između Grada Splita i njegovih zagrađa (varoši). Iz Novakove »Povijesti Splita« te iz drugih izvora prenijet ćemo ovdje podatke o tome i iskazati te odnose u postocima (okruglo):

Godina	Ukupan broj stan.	Grad	%	Zagrađa	%
1553	3073	2490	81	583	19
1557	3120	2545	81,6	575	18,4
1606	4223	3044	72	1179	28
1607	1405	800	57	605	43
1638	2971	1746	59	1225	41
1667	3061	1501	49,1	1560	50,9
1682	3350	1600	48	1750	52
1725	3584	1343	38	2241	62
1810	6734	1992	29,5	4742	70,5
1857	10.637	3661	34	6976	66
1883	14.001	5259	38	8742	62
1900	18.078	5026	38,5	13.052	61,5
1910	21.407	5288	32,8	16.119	67,2
1921	24.189	5349	28,4	18.840	71,6

Tako se u drugoj polovici sedamnaestoga stoljeća prvi put u povijesti Splita poremetio brojčani odnos između ukupnoga broja stanovništva u Gradu i njegovim *varošima* (*predgrađima, zagrađima, burgus, borgo*)* u koristi onoga izvan Grada, i taj će se proces nastaviti u istom smjeru: stanovništvo pregrađa bit će sve brojnije, ono u Gradu sve manje; konačno, 1921, ono izvan Grada činit će 71,6 posto a ono u Gradu samo 28,4 posto ukupnoga splitskoga stanovništva.

*

O porijeklu splitskoga stanovništva, na osnovu istraživanja matičnih knjiga, napisao je Neven Berčić rad koji je ostao u rukopisu.³

Iako taj rad nije u svemu pouzdan (osobito u transkripciji imena), ipak može poslužiti kao građa iz koje se analizom mogu dobiti neki podaci, a koje autor nije sam izveo. U razdoblju 1570—1610. Berčić nalazi 408 raznih obiteljskih prezimena u Splitu. Od toga ih je 70 uz koja stoji oznaka o porijeklu, o mjestu, ili pokrajini iz koje se dotični doselio. Iz krajeva današnje Jugoslavije ima 59 doseljenika: iz Poljica 16, Kaštela 7, Brača 6, Trogira 5, Šolte 4, Dugopolja, Korčule, Omiša, Solina, Vranjica po 2, Biska, Čiova, Cetine, Dicma, Hvara, Jezera, Konjskog, Muća, Podrugovića, Šibenika i Žrnovnice po 1. Sa teritorija današnje Italije bilo je 9 obitelji: iz Venecije 2, po 1 iz Augubbija, Bologne, Fanoa, Mercadanzijske, San Danielea, Verone i Volterre. Zatim, jedna se obitelj doselila iz Drača u Albaniji, a jedna s otoka Kefalonije. Od svih je obitelji, dakle, u tom razdoblju od četrdeset godina oko 17 posto bilo doseljenih, tj. takvih koje su njihovi sugrađani i crkvene vlasti smatrali doseljenicima; od tih pak oko 84 posto ih je bilo iz naših strana, a oko 13 posto iz talijanskih, ostatak iz drugih zemalja. Od useljenika našega porijekla više od polovice ih je iz grupe: Poljica — Kaštela — Brač — Trogir — Šolta, a od onih iz Italije najviše ih ima iz Venecije.

Iduće razdoblje, po Berčićevoj podjeli, obuhvata od 1611 do 1644, tj. do početka kandijskoga rata. Od 2322 prezimena ima ih 420 uz koja stoji oznaka da pripadaju doseljenim obiteljima (oko 18 posto). Iz naših krajeva ima ih 331 (nešto više od 78 posto od svih doseljenika), iz talijanskih krajeva 82 (oko 19 posto), ostatak 7 (oko 3 posto) potječe iz raznih evropskih država (iz Grčke 3, Austrije 2, Albanije 1, Transilvanije 1). Naša su naselja ili područja ovako zastupana: iz Poljica 56, Brača 54, Trogira 31 Kaštela

* »Splitska predgrađa dobila su tek u XIX stoljeću imena varoši. Talijanski se cijelo predgrađe zove u XV, XVI i dobrim dijelom u XVII stoljeću samo 'borgo', hrvatski 'zagradje'. To hrvatsko ime nalazimo u XVI stoljeću u matrikuli Bratovštine Sv. Križa ('zagradje').« G. Novak: *Povijest Splita*, II, Split 1961, str. 472.

30, Šolte 19, Hvara 18, Bosne 16, Zadra 12, Žrnovnice 12, Omiša 11, Šibenika 9, Korčule 7, Primorja (obala između Cetine i Neretve) 5, Makarske 4, Imotskoga 3, Raba 3, Rijeke 3, Sinja 3, Dubrovnika 2, Crne Gore 2, Radobilja 2, Rovinja 2 te iz 27 naselja po jedna obitelj. Doseljenici iz Italije idu ovim redom: iz Venecije 17, Brescije 10, Bergama 8, Bologne 4, Padove 3, Udina 3, Ancone 2, Bassana 2, Milana 2, Napulja 2, Spilimberga 2 te iz 27 naselja po jedna obitelj. Od naših naselja i područja najbrojnije su zastupljeni Poljica — Brač — Trogir — Kaštela, pa zajedno daju više od polovice svih naših doseljenika. S druge strane grupa Venecija — Brescia — Bergamo — Bologna — Padova — Udine daju više od polovice svih talijanskih doseljenika. Oni pak iz Venecije čine 20,7 posto svih talijanskih doseljenika.

Treće razdoblje obuhvata od početka kandijskog rata (1645) do 1700 (do te je godine Berčić ekscerpirao matične knjige, a ne kaže zašto nije nastavio). U tih 55 godina zabilježio je 4131 obiteljsko prezime. Od toga je 768 doseljenih (više od 18 posto), od njih 483 (oko 63 posto) iz naših područja, 208 iz Italije (oko 27 posto), a ostatak (77) iz raznih zemalja (oko 10 posto): iz Francuske 13, Austrije 13, Njemačke 11, Grčke 8, Češke 6, Španjolske 4, Švicarske 3, Belgije 2, Luksemburga 2, Malte, Portugala i Engleske po jedna obitelj. Iz Bosne 62, Poljica 60, Brača 54, Kaštela 34, Žrnovnice 30, Zadra 25, Trogira 23, Šibenika 16, Omiša 16, otoka Hvara 14, Šolte 11, Makarske 8, Istre 8, otoka Visa 7, Kotora 7, Klisa 7, Cetine 5, Rovinja 4, Primorja (obala od Cetine do Neretve) 4, Mostara 4, Knina 4, Imotskoga 4, Vranjica 3, Sinja 3, Raba 3, Korčule 3, Gorice 3, Skradina 2, Rijeke 2, Podgore 2, Perasia 2, Paštovića 2, Nina 2, Herceg-Novog 2, Dubrovnika 2, Dicma 2, Čiova 2, te iz 40 raznih po jedna obitelj. Talijanska mjesta iz kojih su se u Split doselile nove obitelji idu ovim redom: Venecija 44, Brescia 19, Verona 15, Padova 10, Napulj 9, Treviso 8, Friuli 7, Bergamo 5, Rim 4, Milano 4, Abruzzi 4, Udine 3, Puglie 3, Modena 3, Mantova 3, Firenca 3, Ferrara 3, Vicenza 2, Trento 2, Termini 2, Piemonte 2, Burano 2, Bassano 2, Bari 2, Ascoli 2, Ancona 2, konačno iz 43 mjesta po jedna. Više od polovice svih doseljenika iz naših krajeva čine oni koji su došli iz Bosne, Poljica, Brača, Kaštela, Žrnovnice, Zadra i Trogira. Zanimljivo je da u tome razdoblju na prvo mjesto sa 62 obitelji izbijaju doseljenici iz Bosne (Uglavnom iz Livna i Duvna) te nadmašuju već tradicionalnu imigraciju iz Poljica i Brača. Više od polovice doseljenika iz Italije potječe iz Venecije, Brescije, Verone, Padove, Napulja i Trevisa. Preko 21 posto svih talijanskih doseljenika čine oni iz Venecije.

Ako usporedimo frekvenciju doseljavanja po mjestu porijekla u sva tri razdoblja (1570—1700) dobit ćemo ovaj redosljed (do uključno tri obitelji):

Iz naših naselja i krajeva

1570—1610.

1. Poljica
2. Kaštela
3. Brač
4. Trogir
5. Šolta

1611—1644.

1. Poljica
2. Brač
3. Trogir
4. Kaštela
5. Šolta
6. Hvar
7. Bosna
8. Zadar
9. Žrnovnica
10. Omiš
11. Šibenik
12. Korčula
13. Primorje
14. Makarska
15. Imotski
16. Rab
17. Rijeka
18. Sinj

1645—1700.

1. Bosna
2. Poljica
3. Brač
4. Kaštela
5. Žrnovnica
6. Zadar
7. Trogir
8. Šibenik
9. Omiš
10. Hvar (otok)
11. Šolta
12. Makarska
13. Istra
14. Vis (otok)
15. Kotor
16. Klis
17. Cetina
18. Rovinj
19. Primorje
20. Mostar
21. Knin
22. Imotski
23. Dolac
24. Vranjic
25. Sinj
26. Rab
27. Korčula
28. Gorica

Evo prezimena iz razdoblja 1570—1700. što ih je Berčić ekscerpirao a uz koja se nalazi napomena »iz Poljica« (neka se ponavljaju više puta):

Agičić, Anić, Antulović, Babić, Banović, Barović, Bartičević, Bile, Biželečev, Brajčić, Branković, Breheljić, Čepelić, Delišilić, Denić, Desolević, Dešković, Domganović, Duinović, Djerončić, Garšić, Gliković, Gordan, Halabusić, Hrelin, Jagodić, Janičić, Jelinčić, Jerončić, Joselić, Jurinović, Kakunić, Katić, Klarić, Kostojević, Kovač, Kovačić, Kraljić, Kunačić, Kuzdijević, Ligutić, Lindučić, Linović, Lipopikin, Lipopinović, Lučin, Malavunić, Maljičić, Mandić, Markičević, Matijev, Matijević, Matuljev, Mekinić, Meljanović, Migdolenić, Milić, Milošev, Milunović, Mokojević, Mužinić, Novak, Novak Ružić, Pardinović, Parešić, Parsurić, Parvinčić, Paulesković, Pavičević, Pecinić, Perišić, Perležić, Pesolević, Petrić, Petrov, Pivčević, Prasiljić, Pupačić, Radčinović, Radišević, Radočić, Radunović, Rošić, Siloknić, Sisojević, Sitovučić, Skaramuča, Skočić, Skra-

bonić, Sokačić, Stahe, Stanić, Starić, Stazić, Stipulinov, Struić, Sviličić, Šilović, Šoljić, Tadić, Tadijin, Terančević, Tihorović, Tlomin, Tomašić, Turić, Turinović, Ugrinović, Veljačić, Veselić, Vičićević, Vidatović, Vujića, Vukanović, Vukišić, Vulačić, Vulašić, Vusinović, Zegić, Zelenković, Zuanić, Zugević, Žuljević.

U popisu prezimena poljičkih obitelji što ih je ekscerpirao Andre Jutronić za razdoblje od 1570—1825, a u koji je unio sva za koja misli da su »prezimana najvjerojatnijih poljičkih obitelji u Splitu«, i to bez obzira na to u kojoj se funkciji pojavljuju u maticama (krštenici, kumovi, ženici, mladenke i svjedoci ili pak prigodom smrti), nalaze se ova:

1570—1653. Aučinov, Aučinović, Batičević, Bilinić, Bobetić, Bobetić reč. Ugrinović, Borovčić, Božić, Brajčić, Brkljačić, Bulić, Cindro, Coljević, Cubranović, Čulić, Dević, Cotić (i Cotić), Dedelić, Delić, Dobroević, Damjanović, Dragičević, Dragoević, Dražoević, Druželjić, Druželjević, Dumičić, Duplančić, Filipović, Fradelić, Gaudenzio alias Radovčić, Glavinović, Grubišić, Ivanišević, Jadrić, Jelinčić, Jerolimović, Jurjević, Katić, Kccelić, Kragić, Kragujević, Krizanić reč. Korkut, Kružičević, Ligutić, Lisičić, Lukačević, Margitić, Marijanović, Marković, Martić, Midoljević, Matijašević, Migdoleo, Milanić, Mindoljić, Mihić, Mišetić, Nikolić, Novaković, Obravić, Očijašić, Ozretić, Pavković, Pavišić, Peceljević, Peceljić, Perišić, Petrović, Poljican, Pupačić, Radeljić, Reljić, Radić, Radičić, Ratalj, Ratajev, Ratajević, Sinovčić, Sladoević, Sorolić, Šimunović, Škaričić, Spudičević, Stipančić, Stipulinović, Sudić, Šilović, Svirčev, Tadić, Tijardović, Ugrinov, Ugrinović, Veseljčić, Vladanjić, Ugrinović reč. Bobetić, Vladisavić, Vladisavić reč. Grdan, Vujica, Vukotić, Vukušić, Zele, Zuvanić.

1653—1675. Pelicev reč. Lukačević, Jelić, Dragičević reč. Bakanović, Pavličević, Haučinov.

1676—1700. Halujević, Zoričić reč. Zele, Kovačić, Petrović alias Kattunar, Druzelić, Bilovinović, Relić, Krcatović, Mihić alias Druzelić, Mihić alias Druzeljčić, Baletin reč. Haljinović, Coljović reč. Tomić, Dragolović, Andrijana reč. Druzeljčić, Vladislavić, Zakun alias Skaričić, Dumaneo, Kapić, Kačunić, Silović.

1701—1725. Zoričić, Braoević reč. Vujica, Stanić, Ivančić reč. Haučina, Bogdanić reč. Bilač, Haučina, Jadrić reč. Dedekalo, Dudan reč. Bartičević, Druzeić reč. Andrijana, Glavinović reč. Bure, Dudan, Banić, Pivčević, Marasović, Mihaljević, Lukačević reč. Sitić, Bogetić, Ligutić reč. Sere, Rupčić, Mandić reč. Sfetin, Relić reč. Kovač.

1726—1750. Sinovčić reč. Baras, Peceljević reč. Vuk, Borovčić reč. Kurir, Juranović, Sololić, Pribisalić reč. Zakun, Pribisalić, Polo, Gioanito, Velić.

1751—1775. Vrdoljak, Antunović, Andrijašević, Juradinović, Kostanić, Nazor, Mratinović, Mateljević, Tomašević reč. Bilinić, Ivanišević reč. Kukoć, Karaman, Kukoć, Sinovčić reč. Žarin, Aržić, Manola, Ivančić

reč. Aučina, Becić reč. Ružić, Stanišić reč. Kragujević, Radošević reč. Damjanović, Mandić reč. Skudela, Zendrić reč. Banić, Zendrić, Marić.

1776—1800. Topić, Sorolija, Tomašević, Andreis alias Jadrić, Tomić, Čulić reč. Dragun, Spudičević reč. Tomić, Ugrin reč. Markić, Marinić reč. Kragić, Senković, Jerčić, Ivanišević vulgo Ioannizio.

1801—1825. Kostre, Čotić reč. Kostre, Pervinić, Dragoević, Tijardo-
vić, Tasovčić-Dudan, Božić reč. Žutović, Žarin reč. Sinovčić.^{3a}

O poljičkom porijeklu dobrog dijela starijih splitskih prezimena, od 18. stoljeća do 20, svjedoče nam i dva dokumenta što su ih objavili jednoga Alfons Pavich a drugoga Stipe Kaštelan:

»List ili prijepis kataloga, u kojemu su upisana imena i prezimena izvornih potomaka poljičkih plemića, koje obitelji dandanas stanuju izvan rečene provincije u mjestima i gradovima dalmatinske kraljevine, jer većinom proizlaze iz prvog kataloga, te su upisane sa istim imenima, što se još i sada nalaze u Poljici.

U gradu Spljetu i predgradima:

Giurco reč. Manolovich; Mircovich reč. Vucovich; Krischovich reč. Kovich; Bilinich reč. Tomas; Pecinich reč. Maroli.

U Lučcu: Draghissich reč. Dorich; Raicich reč. Barnabich; Laicevich reč. Bagatovich.

U Velom varošu: Ugrinovich reč. Sinovcich; Fratelich reč. Gale; Ligutich; Gotich reč. Novacovich; Relich; Ivanissevich; Budacich reč. Pezeglievich; Bogancich reč. Covacich i Ratagl; Borovina reč. Borovcich i Kurir; Mircovich reč. Pivcevich; Dragoevich reč. Generalich.

U Zrnovnici, selu spljetskom: Mihanovich reč. Ugrinovich; Tomich i Javorcich; Pessich reč. Gruicich i Amicich; Bassich; Radicich reč. Radizza; Cozeglievich reč. Banich.

U selu Štobreću i Kamenu okoliša spljetskog: Jaicevich reč. Ochias-
sich; Lucacevich reč. Goich.

Na otoku Šolti okoliša spljetskog: Ivanich reč. Nevich; Kozaglievich reč. Vlaich, Andriassevich.

U spljetskim Kaštelima okoliša spljetskog: Reglich reč. Jevoncich, Alfirovich i Xdere; Barich; Marcovich reč. Sarolich.«

»Dano u provinciji poljičkoj dne 21. maja 1799.«⁴

»Četvrti list, u kojem su opisane obitelji, koji su postigle samovoljne svjedodžbe od velikih knezova bez općeg vijeća i Banke poljičke provincije sa zlouporabnim imenom i od samovolje istih velikih knezova i to poslije podložništva ex-mletačkoj republici, te razglasuju ime i naslov izvornih plemića iste provincije. Ovi jesu:

Boxich reč. Canranfil, upisujući se na ime Boxicha iz Poljicâ, stanuje u gradu Spljetu.

Micacich na ime Micassovich iz Poljicâ, stanuje u Manušu spljetskom.
Arxich reč. Ruxini i Bigoni, na ime Radovcich iz Poljicâ, stanuje u Velom varošu spljetskom.

Bonazich na ime Drascovich iz Poljicâ, stanuje u Velom varošu spljetskom.

Didos reč. Giogo, stanuje u predgrađu spljetskom.

Ivancovich reč. Ancina (vjerojatno greškom mjesto *Aucina*, op. R. V.), stanuje u Velom varošu spljetskom.

Lisicich, stari pučanin poljički, stanuje u Velom varošu, na ime Bassicha iz Poljicâ, stanuje u Velom varošu spljetskom, a dijelom u Zagorju trogirskom.

Katicich, stanuje u spljetskom predgrađu Dobrom.

Barbarich, stanuje u spljetskom predgrađu Dobrom.

Todorich, stanuje u spljetskom predgrađu Dobrom.

Topich, stanuje u spljetskom predgrađu Dobrom, a dijelom u Zagorju trogirskom.

Scaricich iz Staroga kod Trogira, naime Scarizze iz Poljicâ.

Dadich reč. Renich, stanuje u spljetskom predgrađu Lučcu.

Culich reč. Lucizza, stanuje u spljetskom predgrađu Lučcu.

Trambich (vjer. greškom mjesto *Trumbich*, op. R. V.), stanuje u spljetskom predgrađu Lučcu.

Cuzmich reč. Bechin, stanuje u spljetskom predgrađu Lučcu.

»Dano u Poljici dne 21. maja 1799.«⁵

*

O antroponimici Veloga varoša na početku našega stoljeća može nam dati nekoliko zanimljivih podataka »Popis djece dužne pohađati žensku pučku školu u Velom varošu tokom školske godine 1902—1903, rođene od 16/9. 1895. do 30/9. 1900.«⁶ (Zanimljivo je i to što se u rubrici »Rodno mjesto« posebno imenuju *Veli varoš*, *Lučac*, *Dobri*, *Manuš* i *Spljet!* Dakle, još ima živih Splicićana i Splicićanki, rođenih u doba kada se splitske varoši nisu smatrale *Spljetom* u užem gradskom smislu.) U tome popisu koji broji 525 prezimena samo su 224 razna, ostala se ponavljaju (nadi-mačke varijacije kao npr. *Reić*, *Reić Kranjac* itd. nisam računao posebno nego sve kao *Reić*). Frekvencija pojedinih prezimena ide ovako: 5 i više puta: *Reić* (16), *Tomić* (15), *Krstulović* (14), *Katunarić* (12), *Mitrović* (12), *Marasović* (11), *Senjanović* (11), *Jelaska* (10), *Koceić* (10), *Bakotić* (9), *Jur-jević* (9), *Pilić* (9), *Sirišević* (9), *Alujević* (8), *Kovačić* (8), *Ivančić* (8), *Vrdoljak* (7), *Brajević* (6), *Matošić* (6), *Barić* (5), *Bonačić* (5), *Družević* (5), *Šmolje* (5). Ta prezimena tvore točno 40% svih prezimena u tome popisu, a od njih samo *Reići*, *Tomići* i *Krstulovići* više od 8,5%. Kao što se vidi to su isključivo hrvatska prezimena. Od svih 525 prezimena, stranih je

samo 36, od toga 30 talijanskih (među njima vjerojatno i koje hrvatsko potalijančeno),* to jest 5,7%. Od svih pak imena ženske djece, stranih je 35, tj. oko 6,6%, a talijanskih 28, tj. 5,3%. Naša imena čine, dakle, golemu većinu. Zanimljivo je da i tu postoji skupina uglavnom svetačkih imena koja tvori najveći broj imena: najbrojnija su *Marija, Mare* i *Marica* (16%), zatim *Antica, Ana, Ane, Anica, Anka, Ivanica, Ivka, Katica, Kata, Kate, Mande, Manda, Frane, Franica, Franina, Franka, Franjka, Milica, Milka, Jozica, Josipa, Josipica, Vice, Jele, Jela, Jelica, Jelisava, Danica, Paškva, Zora, Zorica* i *Zorka*. Tih 35 (zapravo samo 14 osnovnih u 35 varijanata) tvori ništa manje nego 67% svih imena ženske djece. Očit dokaz ne samo o potpunom hrvatskom karakteru stanovništva nego također o vrlo jakoj tradiciji u koju su nesvetačka imena kao *Danica, Milica* i *Zora* sporo i kasno prodirala. Kako je *Marija-Mare-Marica* najfrekventnije (16%), nije ni čudo što je i u pučkoj pjesmi postalo tako popularno. Nesvetačka imena čine samo oko 17%, od toga je narodnih 8%, a talijanskih također 8%. Ako pođemo jedan naraštaj unatrag, pa pogledamo imena njihovih očeva u tome upisniku, naći ćemo još tvrdu tradiciju i još uži izbor svetačkih imena: u 214 slučajeva izmjenjuje se samo 5 raznih imena očeva! To su *Ante, Ivan, Marin, Duje* i *Frane*. Tih pet daje više od 40,7% svih imena očeva ženske djece u Velom varošu, rođene 1895—1900. godine! Sam *Ante* pak čini 14% svih.

Konačno, tim brojkama o splitskim imenima i prezimenima dodajmo još nekoliko. Godine 1924. na području grada Splita (ne samo Grada!) bilo je:

* Kao inače na području mletačke vlasti, tako je i u Splitu bio velik broj romaniziranih (talijaniziranih) hrvatskih prezimena. »Tako je npr. bosanski Vukosavljević i Vukoković postao u Splitu *Luposignoli*, Ivaniševići se pišu *Gioanizio* i *Ioanitio*, Marijanović dolazi kao *Mariani*, Božičević kao *Nadali* i *Natali*, Negodić kao *Giustiniani* (*Justinijanović* i *Spaleti*), Dinarčić kao *Dinarittius*, bosanski Mačukat kao *Mazzucato*, Barković kao *Pasgnardo*, Dešković kao *Furioso* (iz Omiša), Salamunović kao *Salamoni* (sa Brača), Radovčić kao *Gaudenzio*, Radmilović i Radmilić kao *Radmili*, Popović kao *Daghetta*, Borovčić kao *Curir*, Jakovljević kao *Tartaglia*, Ilić i Ilijčić kao *Della Croce*, Vojković kao *Guerini*, Starjanić (i Zebić) kao *Antiquario*, Dragojević i Dragojević kao *Decaris* (iz Trogira), Tasovčić kao *Dudan*, Svaganić kao *Modro*, Ljiljković kao *Perazza* itd. Postoji i znatan broj naših prezimena romaniziranih dočekom na *eo* ili *io*, npr. Vesanović u *Vesaneo* i *Vessaneo*, Dumanić u *Dumaneo*, Filizić u *Filiseo*, Dedeljić i Dedelić u *Dedeleo*, Ektorović i Hektorović u *Eitoreo*, Cezarić u *Cesareo*, Urmanić u *Urmano*, Koviljanić u *Covigliano*, Ljubetić u *Gliubeteo*, Skarnić i Skarnjić u *Scarneo*, Mladinić i Mladenović u *Mladineo*, Midoljević i Migdoljević u *Midoleo* i *Migdoleo*, Cerinić u *Cerineo*, Kuzmanić u *Cusmano*, Dragolović u *Dragoleo* i *Dragolio*, Vojvodić i Vojnović u *Voineo*, Polovinić u *Polovineo*, Vužić u *Vusio* (bivši Marinković na Braču), Petanović u *Calcaneo*, Iveljić i Andrijević u *Ivellio*, Marinčić u *Marineo* itd., pa *Geliseo, Eliseo, Stancaneo, Abaleo, Caralipeo, Tomaseo, Buccareo, Cupareo, Nestapoleo, Politeo* itd.« (Andre Jutronić: Prilog upoznavanju veza između Splita i nekih stranih državljana, Izdanja Historijskog arhiva — Split, sv. 3, Split 1961, str. 69—70.)

<i>Osoba s prezimenom</i>	<i>Broj</i>
Krstulović	398
Dvornik	374
Šegvić	355
Roje	264
Reić	261
Duplančić	239
Matošić	215
Ružić	210
Trumbić	148

Ukupan njihov broj je iznosio 2464, to jest oko 8,3% čitavoga stanovništva u Splitu 1. I 1925 (29.655).⁷

2. *Romansko (talijansko) — slavenski jezični odnosi*

Bez obzira na to kada je, kako i u kojoj mjeri izvršena slavizacija splitske urbane sredine, Grada, razumije se da je tu slavizaciju mogao izvršiti hrvatski živalj koji se služio čakavskim idiomom. Tome su nam dokaz ne samo Marulićevi tekstovi nego — možda još više — tekstovi, još dobrim dijelom, na žalost, u rukopisima, crkvenih stihova, pjesmarica što su pripadale raznim splitskim crkvenim bratovštinama, a koji su hrvatski čakavski stihovi vjerojatno stariji od Marulićevih književnih ostvarenja, pa i od onih što ih Carlo Verdiani pripisuje mladom Maruliću.⁸

Kako smo vidjeli, do kraja 18. stoljeća, to jest do propasti Mletačke Republike, glavni doseljenici u Split bili su Poljičani,⁹ pa su njihovi potomci dali etnički i lingvistički pečat splitskim varošima.* Prema tome može se pretpostaviti da je taj živalj govorio jednim govorom koji je kod prvih doseljenika bio više čakavski (u 16. stolj.), a zatim sve više pokazivao štokavske osobine, a to je ovisilo i o vremenu, stoljeću, u kojemu su se doseljavali a također o tome iz kojih su se Poljica doseljavali: Gornjih, Srednjih ili Donjih. Međutim, u novom naselju oni su dolazili u kontakt sa stanovnicima Grada Splita, koji su zacijelo bili više čakavci od njih, osobito od poljičkih doseljenika u 18. stoljeću, a pogotovu ako ti nisu bili iz Donjih (ili Srednjih) Poljica. Vidjeli smo tako-

* O poljičkim doseljenicima kaže 1806. Dandolo:

»U pregradima ima oko 5000 stanovnika koji su podijeljeni u dvije župe. Njihovi župnici, koji su iz Poljica, ne znaju ni riječi talijanski.« G. Novak: op. cit., III, str. 61.

der da se već u 17. stoljeću veoma pojačala imigracija iz štokavskih krajeva (Bosne), a ona će u idućim stoljećima biti sve jača i šira. Zanimljiva je i ova usporedba: dok od 1611—1644. oko 70 posto doseljenika potječe iz čakavskih govornih sredina, 23 posto iz hibridnih štokavsko-čakavskih (Poljica i Žrnovnice), a samo 7 posto iz štokavskih (Bosna, Imotski, Sinj), dotle u razdoblju 1645—1700. postotak doseljenika iz čakavskih mjesta pada na 52,3 posto, iz hibridnih raste na 17,7 posto, a iz štokavskih raste čak na gotovo 30 posto.

Za etnolingvistički karakter stanovništva u splitskim varošima važne su promjene i migracije koje su se zbile između 1667. i 1672. Tih se godina Split naveliko utvrđivao da odoli eventualnim napadima turske vojske. U tom utvrđivanju bilo je planirano srušiti crkvu sv. Franje sa samostanom i varoš. Varošani su molili generalnog providura da to ne uradi jer da bi tim rušenjem ostalo bez krova 1560 ljudi što tu stanuju. Njihova je molba bila djelomice uslišena: bilo je srušeno 140 kuća.¹⁰ Ako računamo da je u svakoj kući stanovalo 4—5 osoba, ukupno se moralo iseliti oko 560—700 osoba, a to je trećina do polovica svih tadašnjih stanovnika izvan Grada. Doista, 1670. čitav je Split brojio samo 1700 stanovnika (1667. ukupno 3061), a 1672. tek 1825. Mnogi su se varošani, pošto su im kuće bile srušene, u tom periodu iselili u novoosvojena i sada već sigurna splitska sela koja su se nalazila izvan linije Solin—Žrnovnica.¹¹

Prema rezultatima arhivskih istraživanja Ivana Grgića¹² još je važnija imigracija novoga življa u neposrednu blizinu Splita, u Splitsko polje, pa u Klis, Vranjic, Solin, Stobreč i Kamen, nakon završetka kandijskoga rata, kada je Mletačka Republika u trokut Stobreč—Klis—Sućurac naselila 446 obitelji s 2101 novim stanovnikom, što ih onovremene isprave zovu Morlacima (*Morlacchi*, *Christiani sudditi del Turco*.) To je novo stanovništvo — *popoli nuovi* — kolonizirano za nagradu što se borilo protiv Turaka. Zemlja im je podijeljena uz — za ono vrijeme — vrlo povoljne uvjete. Kako su bili privilegirani u toj raspodjeli zemlje, tako su im bile određene i privilegirane daće Republici. Ali, tim su postupcima bili pogođeni interesi starih splitskih zemljoposjednika, no ne samo vlastele i crkve nego i težaka starosjedilaca iz splitskih *zagrađa*. Zemlje koje su splitski i sućurački težaci bili zaposjeli čim su Turci bili borbom protjerani — a u tim su borbama ti težaci i sami i te kako sudjelovali — bile su im oduzete i date Morlacima, kojima su Splitsani i Sućurani morali, kao njihovi koloni — *contadini rimasti coloni de benemeriti beneficiati* — davati, kao gospodarima, ništa manje nego 1/4 zemljišnog prinosa, dok su prije mletačkoj državi davali svega 1/10, ili plaćali kanon od 10 šoldi po vritu! Nastala je razumljiva mržnja na novopridošle

Morlake (*Vlajci*) i ogorčenje na državu.* Nekadašnjim borbama s Turcima ustupile su mjesto svade i borbe između splitskih i sućuračkih težaka i Morlaka zbog *uduta*, tj. seoskih granica, osobito za ispašu brojne stoke, jer su Morlaci bili mnogo više stočari nego težaci. Težaci su uskratili plaćanje dažbina novim »gospodarima« i žalili se mletačkom Senatu. Uzalud. Venecija se oglušila na njihove prosvjede i molbe: postigli su samo to da su sa zemalja na »staroj stečevini« davali novim »gospodarima« dohodak u visini od 1/2 godišnjeg prinosa, s daljih zemalja 1/3, a sa zemalja na toj »novoj stečevini« 1/4; osim toga »gospodar« neće moći ukloniti težaka sa zemlje, osim ako taj zapusti obrađivanje ili pronevjeri »gospodar« dohodak. Tako su — zaključuje I. Grgić — splitski i sućurački težaci starosjedioci postali treći eksploatirani dionici u toj varijanti podijeljenog feudalnog vlasništva. Tu je podjelu i investituru novih »gospodara« započeo providur Zorzi Morosini u srpnju 1672. i ona je bila dovršena u siječnju 1673. »Ekonomska, socijalna, etnografska i kulturno značenje Morosinijeve agrarne operacije — zaključuje Grgić — u povijesti Splita i okolice tako je krupno da se ne može zaobići. Potomstvo novoga, dinarskog stanovništva iz bosansko-hercegovačkog rezervoara, koje je tom operacijom kompaktno naseljeno na ispražnjenom tlu nekadašnjeg srednjovjekovnog hrvatskog stanovništva, predstavlja današnje, s neznatnim promjenama, stanovništvo Klisa, Solina, Vranjica, Mravinaca, a agrarno-proizvodni odnosi koje je ona postavila bili su do nedavna ekonomska osnovica života splitske okolice.« (Među prezimenima tih novih stanovnika susreću se i ova: Parlain, Karaman, Fradelić, Lukšić, Haljinović, Ružić, Ferić, Tvrdić, Vukanić reč. Matošić, Kovačić, Terzić, Bilinić, Kezić, Tomić, Kaliternović, Dumanić, Ivanišević, Silović, Ržić, Ninčević.)

Tako je već od kandijskoga rata, a pogotovu nakon njegova završetka i proširenja mletačke vlasti i posjeda na »*acquisto nuovissimo*«, počeo proces sve većega pritjecanja hibridnih čakavsko-štokavskih i čisto štokavskih etnolingvističkih slojeva koji će u 17. i 18. a pogotovu u 19. stoljeću ozbiljno razvodniti splitski čakavski supstrat. S druge strane, dugogodišnja mletačka vlast i utjecaj talijanske kulture, uz određen, iako ne osobito velik pritjecaj talijanskih doseljenika, djelovat će na sve jače usvajanje talijansko-

* Bit će stoga vjerojatno da animozitet prema »Vlaju«, tako razvijen ne samo u splitskoga građanina nego i u težaka, sve do najnovijih vremena, ne potječe samo iz kontrasta »grad — selo«, »klobuk — kapa«, »finoća — prostota«, »civilizacija — primitivizam« i sličnog nego također iz tih davnašnjih sukoba materijalnih interesa, u kojima je splitski težak bio ne samo oštećen nego i uvrijeđen. Čini se da se iz toga konteksta može bolje razumjeti sve ono što o tome animozitetu splitskoga težaka pripovijeda Ivan Kovačić u svojoj knjizi »Smij i suze starega Splita«, a splitska težačka *beštinja* na Vlaji i na one »*ko i' je doveja u naš lipi Split*« dobija svoju sasvim konkretnu ekonomsko-povijesnu dimenziju; splitski je težak naime i te kako dobro znao »*ko i' je doveja*«, ali se isto tako dobro čuvalo da to ime ne izusti, jer je to bila — *Serenissima*, a s njom nije bilo šale, kako je to, među ostalima, pokazao i primjer Filipa Grabovca.

mletačkoga leksika i drugih jezičnih osobina u splitskog čakavskom supstratu.

Ako usporedimo splitski hrvatski govor u posljednje stoljeće i pol sa čakavskim jezikom Marulićevim s jedne strane, a s istovremenim čakavskim ili cakavskim govorima na otocima srednje Dalmacije s druge strane, onda moramo zaključiti da se taj splitski govor, pogotovu onaj u dvadesetom stoljeću, ne može zvati pravim čakavskim. U najboljem slučaju on zaslužuje naziv štokavoidnoga čakavskog govora, polučakavskog idioma. To proizlazi iz mnogih njegovih nečakavskih osobina, od kojih je najočitija *Doppelakzent*. (Može se reći da golema većina višesložnih riječi ima dva neizrazita akcenta, jedino je stariji akcentat nešto jači u riječima talijanskoga porijekla, a inače je taj jači u izgovoru starijih generacija). Pravo ima Josip Smodlaka koji taj govor — u 19. stoljeću — zove »posebnim polučakavskim narječjem«. ¹³ Mate Hraste, koji se mnogo bavio proučavanjem srednjodalmatinskih otočkih čakavskih govora, smatrao je splitski govor hibridnim, ali se u tome i kolebao. Tako, na primjer, 1948. govori o »štokavskom dijalektu Splita«, pa na istom mjestu o »štokavskom akcentu grada Splita«, ¹⁴ a malo dalje pada u protuslovlje (osim ako nije tehnička pogreška) jer na karti, koju prilaže uza svoju studiju, Split označuje znakom za »čakavska mjesta«, iako posebno razlikuje mjesta »štokavska«, »čakavska«, »pretežno s trogirskom akcentuacijom«, »s jakim utjecajem štokavske akcentuacije« i »s najstarijom akcentuacijom«. ¹⁵ Nešto kasnije, 1960, on će napisati da »U mjesnim govorima na dalmatinskom kopnu nema više mnogo čakavskih elemenata«; ¹⁶ ako je u ta ubrojio i Split, imao je pravo. Međutim, u istom radu, on Marka Uvodića klasificira kao »dalmatinskog čakavca koji piše splitskim ikavskim govorom«, ¹⁷ dakle bez nijansiranja. Ja sam, pišući o tekstovima Ivana Kovačića, dao nekoliko usputnih napomena o hibridnom karakteru splitskoga čakavskog govora u ustima današnjega Velovarošanina starije generacije (Ivana Kovačića). ¹⁸ Danas pak Split se ne može više smatrati čakavskim, pa ni polučakavskim naseljem. Na očit čakavsko-štokavski hibridni karakter splitskoga govora upućuju i zaključci do kojih je došao Stjepan Benzon proučavajući jezik Marka Uvodića: »Marko Uvodić Splićanin pisao je na čakavštini koja je već u njegovo doba bila pod jakim utjecajem štokavštine ikavskog tipa.« ¹⁹ Splitske polučakavske crte, onako kako su se čuvale do drugoga svjetskog rata, danas su svedene na jezičnu upotrebu obiteljsku u rijetkim oazama pučanstva, i to prvenstveno u osoba srednje i starije dobi. Dominantna crta splitskoga govora danas jest štokavsko-ikavski govor tipa Dalmatinske zagore, on daje osnovni ton razgovornome jeziku većine stanovnika, a čakavski je supstrat sveden na spomenute rudimente. Stoga slika koja se o splitskoj jezičnoj situaciji daje u suvremenim dijalekatskim kartama čakavskoga narječja danas više ne odgovara stvarnosti. ²⁰

3. *O sociološkim, urbanističkim, jezičnim i općekulturnim značajkama splitskih z a g r a d j a u usporedbi s bračkim primorskim naseljima*

Već smo u citiranim svjedočanstvima, osobito u onome što kaže Smodlaka, mogli nazreti opću sliku stanja splitskih *zagradja* tokom stoljeća, od prvih doseljavanja slavenskih pa sve do dvadesetoga stoljeća, osobito njihov položaj prema Gradu Splitu. Novak piše kako

»Varošani nisu pripadali splitskoj gradskoj organizaciji. Oni nisu bili članovi splitske komune, dakle ni plemići ni pučani splitski. Živeći na teritoriju komune, imali su neke dužnosti, ali prava nisu imali nikakvih. Oni su bili ponajviše radnici, koji su obrađivali zemlju splitskih plemića i pučana. Kako tih varošana nije bilo ranije, Splitski statut nije o njima ništa propisao.«

Unatoč tome što je već 1667. vanjskoga stanovništva bilo 49,1 posto a unutrašnjega 50,9 posto, Grga Novak za nj i njegov način života kaže:

»Splitske varoši, ma koliko da su se brojčano povećale, svejedno su ostale po svom vanjskom izgledu selo. Uzrok je tome bio u prvom redu, što su oni, koji su se naseljavali, bili seljaci, u prvom redu iz susjednih Poljica, a onda što nitko nije htio da gradi u varošima lijepe kuće, jer su varoši bile otvorene, nezaštićene bedemima i uvijek izložene turskim provalama s kopna ili gusarskim s mora.«²¹

Ekonomске i društvene prilike razvijale su se u pravcu sve veće diferencijacije splitskoga stanovništva: varošani, odijeljeni topografski i urbanistički stoljećima od Grada Splita konačno su 1755. bili i društveno izolirani. Te su godine splitski plemići i građani sporazumno formirali zatvoreno staleško tijelo, a »mali puk« je ostao izvan toga. Splitsku su komunu sačinjavali plemići i građani, a izvan gradske staleške organizacije ostao je mali puk i težaci u splitskim varošima.²² Ta je izolacija hrvatskoga težačkog življa u varošima (zagradjima, predgradjima) urodila, osobito od 18. stoljeća pa dalje, s jedne strane prosvjetnom, kulturnom, higijenskom i urbanističkom zaostalošću, ali s druge strane i očuvanošću autohtonih etnolingvističkih osobina, folklorne tradicije čakavske ili čakavsko-štokavske. I ta je situacija trajala vrlo dugo, zapravo i decenijama poslije pobjeda narodnoga preporoda, sve do propasti Austrije.

Stoga je zanimljivo usporediti tu opću sliku stanja splitskih prigradskih naselja s onom koju nam u isto vrijeme pružaju mala čakavska naselja u splitskoj okolici, osobito na otocima.

Svi su se stanovnici splitskih zgradja smatrali težacima, se-
ljacima, kako nam i Smodlaka svjedoči, i to se očitovalo u nazi-
vima kao što su *Vr'sela*, *Vr'selani* (= Vr'lučac, Vr'lučani). Splitska
su dakle *zgradja* bila sela, sela na vratima grada, ali od njega
odvojena mnogim barijerama tokom dugih stoljeća.

Međutim, ako za ta naselja upotrijebimo termin *selo* zato što
je osnovica privređivanja njegovih stanovnika stoljećima bila
uglavnom poljoprivreda, onda istim terminom ipak ne možemo
nazvati i druga mala primorska naselja, osobito na otocima, kojima
je razvoj bio drukčiji, kojima je također osnovica bila poljo-
privredna aktivnost, ali ne samo ona, i koja su u socijalnoj, kul-
turnoj stoga i u jezičnoj strukturi pokazivala poprilično drugačiju
sliku, čak i onda kada su — a to nije bilo tako rijetko — bila
brojem stanovnika manja od splitskih *zgradja*. (U 17. i 18. stoljeću
takva su se naselja talijanski nazivala *villaggio*, *terra*, *castel(lo)*,
paese, *luogo*.)*

Već je prije tri stoljeća generalni providur Pietro Civran ova-
ko okarakterizirao takva bračka *villaggi* («sela»):

»Brazza, isola opposta in faccia le provincie di Primorie e Macarsca,
è delle più fertili, feconda di vini, grani, e miele perfetissimo, con popoli
molto applicati alla navigazione, a segno tale, che *se i soggetti sparsi per
molti villaggi grossi, si riducessero in un luoco a parte, formariano una
delle più ricche e migliori città della provincia.*«²³ (potertao R. V.)

Stanovništvo naselja u primorskoj Dalmaciji i na otocima,
njegovu strukturu, običaje, način života i jezik u posljednjim de-
cenijima 18. stoljeća ovako će opisati Pietro Nutrizio Grisogono,
ističući pri tome da sa stranim utjecajima, talijanskim, prima i
dobro ali i loše:

»Gl' usi de primi si uniformano ai costumi degl'Italiani coi quali
qualche sorta di commercio li unisce; e detratti i Villaggi ne luoghi culti
si studia di mantenere il lusso, il buon gusto, e le lettere. La frequenza
dei Forastieri ha di molto contribuito per svegliare questi popoli, e ad
inspirar loro l'amore per la novità, co i pregiudizj della galanteria. I viaggi
coi quali si sono famigliarizati condotti dal genio, o traffinati dall'inte-

* Uzmimo npr. termin *terra*. Prema talijanskoj leksikografiji *terra* je prilično širok
pojam. Tako Tommaseo-Bellini veli da može značiti i «città o luogo murato», navodi
primjere već od Boccaccia, pa kaže: »Tornando alla parola Terra, dico che oltre a tutti
i già detti significati ella si prende ancora in un altro più ristretto, a particolare, cioè
per città, a castelli, e in questo significato si mette ancora nel maggior numero o
plurale...« N. Tommaseo e B. Bellini: *Nuovo dizionario della lingua italiana*, Roma
1879, str. 1435.

Pa i najnoviji talijanski rječnici spominju takva značenja, tako Palazzijev rječnik
(1969) spominje da *terra* može značiti i *borgata*, *città* u primjeru: »Lecco, la principale
di quelle terre...« (iz Manzoniya). Čini se, dakle, po svemu da od druge polovice
17. stoljeća termin *terra* ne mora značiti samo brojčano veće naselje nego može značiti
i karakteristiku naselja prema socijalnoj i civilizacijskoj strukturi.

resse, hanno apportato in generale degl'avantaggi, e de discapiti; Ma in ogni modo vi hanno prodotto un carattere docile, spogliandoli, o rafrenando in essi almeno la ferocia propria della Nazione. Poche cose si avrebbero a dire, che meritassero qualche riflesso come singolati, di questa conosciuta porzione de Provinciali, che procurano in ogni modo d'imitare gl'Italiani nelle virtù, ne i vizj, nella coltura, e per fino ne i vestiti.«

Govoreći o jeziku kaže da je govor Morlakâ vrlo malo natrunjen italijanizmima ili turcizmima, a onaj primorskih i otočkih Dalmatinaca da je pokvaren, k tome:

»Il più corotto è quello dell'isole, cui si unisce un accento che disgusta l'orecchio, e che si distingue da i più osservanti Nazionali col nome di *linguaggio dei Bodoli*.«²⁴

O izrazitijoj prevlasti talijanskoga jezika i mode u 18. stoljeću osobito u obiteljima bogatijih i pomoraca, u primorju i na otocima, a o čvrstoj uščuvanosti hrvatskoga u kontinentalnoj Dalmaciji govori G. L. Garagnin:

»Nel montano si parla quasi generalmente la lingua Slava; ma nel litorale e nell'isole è comune l'Italiano, e dirsi può la lingua nazionale, come quella che dal pergamo bene spesso si sta udendo, e che nel foro, esclusivamente ad ogni altra, alla latina con diritto di figliuolanza legittima successe. Gli abitanti delle città e quelli dell'isole serbano fogge di vestire che più a quelle degl'Italiani, che a quelle de'Morlacchi rassomigliano, e singolarmente la gente di marina, e le famiglie benagiate ritengono in tutto gli usi e le maniere degl'Italiani.«²⁵

O bračkom stanovništvu na prijelazu između 18. i 19. stoljeća ostavio nam je Andrija Ciccarelli opis u kojemu kaže da su mu običaji i navike prilagodljivi (*docili*) da se ono u koječemu povodi za talijanskima, osobito u onoga stanovništva što obitava primorska naselja, a da je to ponajviše plod stalnoga dodira sa strancima, koje oni nastoje oponašati i vlastitim raskošnim životom; jezik je stanovništva hrvatski, ali se ipak općenito govori i talijanski. O načinu privređivanja Ciccarelli kaže da se, doduše, većina pučanstva bavi poljoprivredom, manji dio stočarstvom i ribarstvom, a ima ih koji se bave trgovinom, prijevozom, zanatima (kovačkim, klesarsko-kamenarskim, zidarskim, postolarskim, krojačkim, bačvarskim, brodograđevnim, drvodjelskim, zlatarskim i staklarskim), ima ih također koji se bave građanskim zanimanjima; po trgovini ističe Ciccarelli, Brač prednjači svim dalmatinskim otocima, jer osim dovoljnoga broja brodova srednje nosivosti za jadransku plovidbu, ima više od trideset registriranih brodova koji plove debelim morem, Mediteranom, Crnim morem pa i oceanima.²⁶

Ciccarelli bračka naselja klasificira u *terra, castello* i *villaggio*. U *terra* spadaju Milna, Bol, Nerežišća i Dol; *castello* su Sutivan, Supetar, Postire, Pučišće i Škrip; *villaggio* su Splitska, Povlje, Sumartin, Bobovišće, Dračevica, Mirca, Donji Humac, Pražnice, Gornji Humac, Selca, Novo Selo. Na osnovu čega je provedena takva klasifikacija i što ona znači?²⁷ Jutronić kaže da su Nerežišća imala titulu *terra*, druga bračka naselja *castel, castro, castrum* (Pučišća, Škrip, Sutivan, Postira i Supetar) zbog izgrađenih luka i kaštila, a da su kasnije veća mjesta i općinska središta nazvana *borgate* i varoši; ostala pak naselja zvala su se *ville, casali* i *ruve*, pa zaključuje kako su sva ta naselja »bila stvarno sela i zaseoci«.²⁸ Koliko god je istinito što Jutronić zaključuje da se na Braču, od doseljenja Hrvata, nije razvio grad onakvih značajki kao što su to bili susjedni Grad Split, pa Trogir, Hvar, Stari Grad i drugi, toliko je isto tako točno da bračka naselja, osobito primorska, vjerojatno od 17. stoljeća a osobito u 18. i 19. pa dalje, nisu bila onakva »sela« kakva su bila splitska zgradja, a da ne govorimo o selima u kontinentalnom dijelu Dalmacije, u neposrednom zaleđu Splita. Tu je neka distinkcija svakako potrebna, a broj stanovnika pri tome igra najmanju ulogu. Kao što smo vidjeli, način privređivanja, socijalna struktura, stalni kontakti s vanjskim svijetom, pomorstvo i trgovina, postojanje obrtničkog, građanskog i posjedničkog sloja, primljeni i usvojeni mnogi urbani običaji u cjelokupnom životu — možemo reći — bitno odvajaju te inače nevelike poluurbane aglomeracije od klasičnoga i simplificiranog pojma sela.* Proučavajući suvremenim metodama urbanistički razvitak bračkih primorskih naselja, osobito u 18. i 19. stoljeću, američki urbanolog našega porijekla Francis Violic definirao je karakter bračkih naselja, prema njihovoj definitivnoj povijesnoj fizionomiji u 19. stoljeću, kao *Non-Urban-Urbanity*, klasificirajući bračka naselja u *hamlets, villages* i *small towns*, naglašavajući kako su urbane značajke naselja gotovo ravnomjerno raspoređene u unutrašnjosti otoka i u primorju.²⁹

Usporedba između naselja splitskih *zgradja* i otočkih (ovdje bračkih) primorskih naselja, osobito u 19. stoljeću, pokazat će nam kako su dihotomije *grad — selo* uske i nedovoljne da opišu i definiraju razne mogućnosti koje se u raznim relacijama prostora i vremena mogu pojaviti.

Okolo 1880. bilo je šest općinskih središta u bračkom primorju i ta su naselja imala između 1000 i 2200 stanovnika. Od tih je

* Enciklopedija Jugoslavije ovako definira selo: »skupina nastambi i gospodarskih zgrada u kojima nastavaju seljaci (ili osobe čije djelatnosti čine osnovne oblike socijalnog života seljaka), odnosno koje služe njihovim ekonomskim potrebama.« »Razlika je između sela i grada ne samo u strukturi stanovništva već prije svega u njihovim funkcijama i u odnosu prema neposrednoj okolici (postoje sela sa 10 000 st. i gradovi s nekoliko stotina stanovnika).« Enciklopedija Jugoslavije, sv. V, str. 674.

Supetar, centar otoka, 1900. imao 1829 žitelja. To su bile, zapravo, varošice, *borgate*, po svemu, po socijalnoj strukturi, a još više po načinu života, unatoč tome što su brojčano bile malene, pogotovu kad se usporede sa splitskim *zagradjima* (*borgo*, *sobborgo*), od kojih je istovremeno Veli varoš imao 4731, sva *zagradja* skupa 8742, a čitav Split 14.000. U Gradu Splitu, gdje su prevladavali građani, utjecaj talijanskoga jezika bio je dominantan, ne samo u službenom i javnom životu nego i u obiteljskom, privatnom. Stoga je i utjecaj talijanskoga leksika i u hrvatskom govoru stanovnika Grada bio neusporedivo veći nego što je to bio u svakodnevnom govoru hrvatskoga težačkog pučanstva u *zagradjima*. Drugačije nam se stanje pokazuje u otočkim varošicama, *mistima*, kako nam to već napominju citirani pisci od Lovrića pa dalje. Velik utjecaj talijansko-mletačkih elemenata u govorima tih mjesta rezultat je s jedne strane njihova načina života, razvijenih pomorskih i trgovačkih veza sa svijetom, prvenstveno Venecijom i Trstom,* a isto tako — kao što smo vidjeli — i postojanja jednoga određenog građanskog sloja (posjednika, brodovlasnika, obrtnika, majstora, kapetana, trgovaca, liječnika, činovnika i sličnih) koji se, zbog potrebe ili zbog prestiža i mode, prilagođavao upotrebi talijanskih riječi (i ne samo riječi) u svojem svakodnevnom hrvatskom čakavskom ili čakavskom govoru. »Niži« su slojevi oponašali »više«, težnja za urbanizacijom davno se pojavila, a tokom 19. stoljeća ona je, s rastućim ekonomskim prosperitetom u drugoj polovici stoljeća, sve do vinske krize, dobijala sve veći zamah.

Model i uzor bogatijih i civiliziranijih nastojala su slijediti djeca pomoraca, trgovaca pa i težaka i zanatlija, osobito prvi iseljenici povratnici. Tako se kupaonice, pokućstvo, odjeća, obuća i razni kućni predmeti nisu samo kupovali u Splitu nego i naručivali u Trstu i Beču, kod renomiranih trgovinskih kuća, a bilo je primjera da je koji bogatiji po-

* Prema podacima što ih donosi G. L. Garagnin, Split («città e territorio») je imao 16.328 stanovnika i 19 brodova (12 pjelegâ i trabakula te 7 bracara) a Brač 10.988 stanovnika i 89 brodova (nava, polakâ, brikovâ, brigantinâ, tartanonâ, goletâ, pjelegâ, trabakulâ i bracerâ), tako da je u Splitu jedan brod dolazio na 858 stanovnika a na Braču jedan brod na 124 stanovnika. Čitava Dalmacija, od Raba do Boke, imala je u to vrijeme 994 broda, pa je u tome broju Split sudjelovao s jedva 2 posto, a Brač s oko 8 posto. G. L. Garagnin: *Riflessioni economico-politiche sopra la Dalmazia*, v. I, Zara 1806, tav. I i IV.

Zanimljivo je usporediti brodarstvo i u posljednjim decenijama prošloga i na početku ovoga stoljeća. Sutivan je tada imao 36 jedrenjaka: 16 bracara, 13 trabakula, 5 stela, 1 škunu i 1 kuter s ukupno 750 tona. Za to je vrijeme, otprilike, čitav Split imao: 1885. god. 9 brodova, s ukupno 2021 tonu; 1896. god. 20 brodova, s 389 tona; 1898. god. 17 brodova s 282 tone; 1904. god. 23 broda s 348 tona; 1910. god. 27 brodova s 815 tona (od toga je u 1904. imao jedan parobrod od 33 tone, a 1910. god. 5 parobroda s ukupno 335 tona). U tom je razdoblju Sutivan imao između 1800—1500 stanovnika, a Split između 14.000 i 21.000. J. I.: *Brodovi u Sutivanu u drugoj polovici XIX stoljeća i početkom XX stoljeća*, *Brački zbornik*, 3, Split, 1957, str. 289—290; G. Novak: *Povijest Splita*, III, Split 1965, str. 384—388.

sjednik za svoju kćerku naručio vjenčanicu ili »veštiti od fjere« čak u Parizu. Tako je bila razvijena težnja za socijalnim izdizanjem i — odvajanjem.

Međutim, valja reći i to da se socijalno ponašanje toga sloja nije iscrpljivalo u osvajanju samo viših oblika materijalne civilizacije, potrošnih dobara, standarda stanovanja i odijevanja; osobito u doba nacionalnoga preporoda posvećivala se pažnja i kulturnom odgoju, knjizi, društvenom životu, čitanju novina, pa i muzici.³⁰

BILJEŠKE

¹ G. Novak: *Povijest Splita, I*, Split 1957, str. 258.

² G. Novak: op. cit., *II*, str. 99.

³ N. Berčić: *Porijeklo stanovništva Splita*, rkp. na stroju, bez god., u Biblioteci Pedagoške akademije u Splitu (seminarski rad).

^{3a} A. Jutronić: *Naselja i kretanje stanovnika u Poljicima*, p. o. iz *Geografskog glasnika*, XXV, Zagreb 1963, str. 45—46.

⁴ S. Kaštelan: *Povjesni ulomci iz bivše slobodne općine — republike Poljica*, Split 1940, str. 94—95.

⁵ A. Pavich pl. Pfauenthal: *Prinosi povjesti Poljica*, Sarajevo 1903, str. 454—455.

⁶ Upisnik se čuva u Historijskom arhivu u Splitu. Razumljivo je da nam analize imena iz toga upisnika ne mogu dati točnu nego približnu sliku o antroponimičkoj situaciji toga doba u Velom varošu, jer se temelje na ispitivanju samo ženske djece, dakle nedostaju podaci o muškoj djeci, njihovim imenima i prezimenima te imenima njihovih očeva.

⁷ *Splitski almanah i adresar za godinu 1925*, Split 1925, str. 53.

⁸ C. Verdiani: *Il codice dalmatico-laurenziano ms. croato dei primi decenni del XVI secolo, Ricerche slavistiche*, Roma 1957, n. V, str. 25—152; Prose e versi inediti di Marco Marulo nel Codice dalmatico-laurenziano, edizione di Ricerche slavistiche, Roma 1958, str. 1—31.

⁹ O Poljicima, posebno o običajima i jeziku, F. Ivanišević: *Poljica, narodni život i običaji*, Zagreb 1903—1906; Z. Junković: *Jezik Poljičkoga statuta, Poljički zbornik, I*, Zagreb 1968, str. 117—132; N. Mihanović: *Jezik na području Poljica, Poljički zbornik, II*, Zagreb 1971, str. 150—184 (te literatura).

¹⁰ G. Novak: op. cit., *II*, str. 158.

¹¹ G. Novak: op. cit., *II*, str. 166.

¹² I. Grgić: *Prva agrarna operacija na mletačkoj »novoj stečevini« — Naseljavanje novog stanovništva i razdioba zemlje na području Splita i Klisa 1672—73*, Split 1962, passim.

¹³ (Josip Smodlaka): *Zapisi Dra Josipa Smodlake*, JAZU, Zagreb 1972, str. 26.

¹⁴ M. Hraste: *Osobine govora otoka Solte, Čiova, Drvenika i susjedne obale, Rad JAZU*, 272, Zagreb 1948, str. 132.

^{14a} M. Hraste: *ibidem*, str. 138.

¹⁶ M. Hraste: *Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 4, Zagreb 1960, str. 506—508.

¹⁷ M. Hraste: *ibidem*, str. 525—526.

¹⁸ I. Kovačić: *Smij i suze starega Splita*, Split 1971, str. 11—12 i 265—266.

¹⁹ S. Benzon: *Opazanja o čakavštini Marka Uvodića Spličanina, Čakavska rič*, Split 1971, br. 1, str. 96.

²⁰ Tako npr. na kartama B. Finke (B. F.: Čakavsko narječje, *Čakavska rič*, Split, 1971, br. 1, str. 14); također D. Brozović: O Makarskom primorju kao jednom od središta jezično-historijske i dijalektalne konvergencije, *Makarski zbornik*, Makarska 1970, str. 404; S. Težak i S. Babić: *Pregled gramatike hrvatskoga književnog jezika, VI, prošireno izdanje*, Zagreb 1973, str. 24 (»Dijalektološka karta čakavskoga narječja«).

²¹ G. Novak: op. cit., II, str. 117.

²² G. Novak: op. cit., II, str. 263.

²³ Relazione storica dell'anno 1674 del provveditore generale Pietro Civran, diretta al Senato di Venezia sullo stato delle due provincie di Dalmazia ed Albania (Cattaro), *Il Dalmatino*, Zara 1908, str. 72.

²⁴ P. Nutrizio Grisogono: *Notizie per servire storia naturale della Dalmazia*, Trevigi, 1780, str. 158—160.

²⁵ G. L. Garagnin: *Riflessioni economico-politiche sopra la Dalmazia, v. I*, Zara 1806, str. 29.

²⁶ A. Ciccarelli: *Osservazioni sull'isola di Brazza e sopra quella nobiltà*, Venezia 1802, str. 12—15, passim.

²⁷ A. Ciccarelli: op. cit., passim.

²⁸ A. Jutronić: Naselja na otoku Braču, *Brački zbornik* 4, Supetar 1960, str. 16.

²⁹ F. Violich: Dalmatian's Urban Heritage: Criterion for Development Policy, *Town Planning Review*, April-July, 1972, University of Liverpool, England; također: *Nineteenth Century Urban Dalmatia: Threshold of Developmental Change*, University of California, Berkeley, May 1, 1972; *Regional Variations in Dalmatian Urbanism: Brač, Korčula and Pelješac*, University of California, Berkeley, May 1972.

I novija sociološko-antropološka istraživanja potvrđuju da su bračka primorska naselja »sela« posebne, kompleksne strukture. Tako B. C. Bennett kaže da je iz mnogih faktora rezultirala struktura Sutivana kao vrlo jedinstvenog »sela«. Ali, napominje isti antropolog, Sutivan je oduvijek pokazivao takvu strukturnu kompleksnost:

»The events taking place today do not denote a shift from a simple agriculturist-fisherman village to a modern-complex community with urban characteristics. Sutivan has always been a complex village. The history of the area, the village's proximity to Split, and the location on the coast are some of the factors contributing to this complexity. Through the sea, emigration, and local intelligentsia, Sutivan has been part of a wider world. It has been an 'Open' community in many respects.« B. C. Bennett: *Sutivan, a Dalmatian Village in Social and Economic Transition*, Southern Illinois University, 1971, str. 23—24. i 131.

³⁰ Prema sjećanju Andre Jutronića, krajem prošloga stoljeća pa u prvoj polovici ovoga stoljeća, klavir su imale obitelji: Nonveiller, Palavršić (učitelj), Definis, Lukšić Čarić, Ilić, Palaveršić.

III

ANALIZA

1) Uvod

Kako smo već spomenuli, svi autori koji su se bavili istraživanjem romanizama, a posebno italijanizama, slažu se u tome da je taj utjecaj u našim krajevima, posebno u jadranskom pojasu, dakle najvećim dijelom na povijesnom području čakavskoga dijalekta, posebno u leksiku bio:

- a) vremenski vrlo dug
- b) prostorno vrlo proširen.

Nedostaju, međutim, radovi koji bi pokazali kolika je u pojedinim epohama i pojedinim tekstovima, ili govorima, bila vitalna frekvencija, brojčana prisutnost, statistički udio talijanskoga leksika u hrvatskim govorima čakavskih jadranskih regija. Drugim riječima: malo znamo o konkretnoj prisutnosti talijanskih usvojenica u živu govoru pojedinih mjesta u pojedinim razdobljima.¹ Također malo znamo o tome kakva je strukturalna zastupljenost pojedinih vrsta riječi, kakav je postotak i odnos između vrsta riječi usvojenica i naših riječi u pojedinim uzorcima živoga govora, dijakronijski i sinkronijski.

Da bismo dakle postigli postavljeni cilj poslužiti ćemo se *leksikostatističkom metodom*, koju ćemo primijeniti i *dijakronijski* i *sikronijski*, nastojeći uspoređivati uzorke uglavnom sličnoga jezičnoga kruga, ili sloja, tj. *razgovornoga*. Iznimno, tamo gdje takvih ne bude, posegnut ćemo i za književnim tekstom.

Rezultati tih leksikostatističkih analiza trebali bi nam dati odgovor na pitanje:

1) kakva je bila frekvencija, čestota, upotrebe romanskih riječi talijanskoga (mletačkoga, dalje: T/M) porijekla u ispitivanim tekstovima?

2) kakva je bila njihova gramatičko-morfološka struktura, to jest kakvu su frekvenciju pokazivale pojedine vrste riječi?

U uvodnom dijelu već smo vidjeli kako se općenito smatra da se najčešće posuđuju imenice, zatim pridjevi, glagoli i prilozii, ostale vrste vrlo malo. Hraste kaže o tome:

»Talijanske riječi, ponajviše imenice kao nazive za pojedine predmete, unosili su u naš jezik administrativni činovnici, trgovci, zanatlije, obrtnici i drugi, koji su govorili talijanskim jezikom. Međutim, u primorskim krajevima od Istre do Crnogorskog primorja u jezik su sve više ulazile i ostale vrste riječi: pridjevi, glagoli i prilozii. Brojevi i zamjenice nisu ulazile u naš jezik, a vrlo rijetko i prijedlozi, veznici i uzvici.«²

Slično kaže i Srđan Musić, na osnovu istraživanja romanizama u sjeverozapadnoj Boki Kotorskoj:

»Romanske posuđenice u severozapadnoj Boki pripadaju gotovo svim gramatičkim kategorijama. Prirodno je da se među njima nalazi najveći broj imenica, jer one se najlakše pozajmljuju, a i njihov broj je u jeziku najveći, ali ni ostale vrste reči nisu nezastupljene. Najmanje su zastupljene zamenice i brojevi koji se najteže i prenose iz jednog jezika u drugi.«³

Tagliavini je istraživao broj talijanskih riječi, popisivao riječi iz pojedinih rječnika i studija. Posebnu je pažnju obratio onim vrstama riječi za koje, slažući se s Gastonom Parisom, smatra da su bitno važne za utvrđivanje kvantiteta i kvaliteta utjecaja jednoga jezika na drugi, to jest pridjevima, priložima, prijedlozima, veznicama i uzvicima, zatim glagolima:

»Cominceremo la nostra rapidissima analisi delle principali voci italiane penetrate nella lingua croata (e specialmente dai dialetti čakavi del litorale dalmatico) limitamente ai tre gruppi da noi scelti, dagli aggettivi. È noto che Gaston Paris riteneva che l'influsso di un popolo su un altro si potesse, in certo modo, misurare dal numero degli aggettivi mutuati. Anche senza condividere in tutto questo criterio, è indubbio che gli aggettivi e i verbi insieme con gli avverbi, le congiunzioni e le altre parti del discorso che i grammatici cinesi chiamano 'parole vuote', sono, tra i prestiti, quelli che maggiormente servono a dimostrare l'intima compenetrazione di una civiltà con un'altra.«⁴

»Come si è detto più sopra, la presenza di avverbi, preposizioni, congiunzioni mutate dall'italiano è una prova della profondità della penetrazione linguistica italiana, in quanto queste parole, prive di un significato concreto e di un'aderenza non solo a un oggetto, ma anche a un concetto ben chiaro e facilmente rappresentabile, sono tolte in prestito solo attraverso uno stadio di bilinguismo, in cui il parlante scambia facilmente l'espressione di una lingua con quella dell'altra, sia per seguire la moda e per essere più elegante, sia poi per un fenomeno che avviene anche spontaneamente, specie quando le persone a cui si rivolge sono bilingui e comprendono senza difficoltà la voce forestiera.«⁵

»Grande valore hanno, per dimostrare la penetrazione di una lingua in un'altra, i verbi che esprimono azioni, anche se taluni sono di carattere tecnico e rientrano perciò nel gruppo dei prestiti tecnici, ai quali attribuiamo minore importanza che non a quelli non tecnici.«⁶

Tagliavini je, dakle, u glavnom dijelu svojega rada nabrojio, po grupama riječi (1. pridjevi, 2. prilozi, prijedlozi, veznici i uzvici, 3. glagoli), sve one T/M što ih je mogao naći i kompilirati iz tiskanih tekstova, u prvom redu Rječnika JAZU, i to samo do slova p (dokle je tada bio stigao), a zatim iz brojnih drugih djela: monografija o pojedinim dijalektima, zatim iz raznih drugih rječnika (za slova nakon p), pa onda iz raznih radova u kojima se govori,

katkada i usput, o italijanizmima u hrvatskom jeziku. Tagliavini primjećuje da su italijanizmi u Rječniku JAZU tek manji dio svih italijanizama, jer su njegovi obrađivači bilježili samo ono što je u pisaca, a ne i ono što je u svakodnevnom govoru. Zbog svega toga on svoj rad smatra preliminarnim, daleko od potpunosti i savršenosti. Osim toga, rad bi svakako bio potpuniji da postoje dijalektalni rječnici hrvatskoga jezika, a pogotovu kad bismo imali i hrvatski lingvistički atlas.⁷

Međutim on i sam za to svoje nabranje, kompilaciju, riječi iz raznih rječnika točno veli:

»Per quanto anche il coefficiente numerico abbia, in linguistica, il suo valore, esso non è nè il solo nè il principale. La visione che si ottiene da una statistica ricavata da un dizionario etimologico è generalmente fallace, perchè si mettono sullo stesso piano parole usitatissime e ricche di derivazioni con voci rarissime e ἀπρᾶξ λεγόμενα assolutamente improduttivi.«⁸

Tagliavini veli da se vitalnost italijanizama u hrvatskom jeziku pokazuje u njihovoj teritorijalnoj proširenosti.⁹ Međutim, ja bih odmah dodao da se ta vitalnost ne može prosuđivati po teritorijalnoj proširenosti, ili ne samo po njoj, nego i te kako prema tome kolika je — uopće frekvencija njihove upotrebe, a posebno kakva je gramatičko-morfološka struktura frekventnih riječi. Tek se na osnovu takve analize može pokušati dati pouzdaniji i diferenciraniji odgovor na pitanje što ga Tagliavini stavlja na prvo mjesto. Posebna bi pak analiza, kao što veli i Tagliavini, morala pokazati jesu li italijanizmi zamijenili posve slavenske riječi ili žive uz njih. [tu bi leksikostatistička metoda bitno pomogla boljemu poznavanju stanja. U trećem pitanju Tagliavini postavlja zadatak da se istraži frekvencija italijanizama u pojedinim pojmovnim grupama u usporedbi sa slavenskom tradicijom.¹⁰ On sam, zapravo, nije dao — kako smo već kazali — pravoga odgovora ni na prvo pitanje na koje je pokušao dati odgovor. U njegovu popisu ima ukupno 523 riječi, od toga pridjeva 115; priloga, prijedloga, veznika i uzvika zajedno 47; glagola 361. Nije brojio imenice ni zamjenice, iako, kad je brojio gotovo sve, mogao je i njih, da se vide relacije između svih vrsta riječi, doduše samo u rječniku a ne u živoj upotrebi.

2) Ciljevi i metodološki postupak

Da bih odgovorio na pitanja postavljena u uvodnom dijelu ovoga odjeljka ja ću postupiti ovako:

- odabrati pojedine tekstove iz raznih vremenskih razdoblja,
- proučiti ih analizom frekvencije vrsta riječi u svakome od njih,

- istražiti međusobne odnose svih vrsta riječi u pojedinima od njih te ih onda — izražene kvantitativno i procentualno — uspoređivati s drugim tekstovima, najprije sinkronijski a onda i dijakronijski,
- čitav taj rad će se obaviti najprije na splitskim čakavskim tekstovima, a zatim, radi usporedbe — sinkronijski — i na tekstovima nekih drugih lokalnih govora (dubrovačkom).

Ispitivana građa potječe uglavnom iz tri povijesna razdoblja:

1) iz prve faze prodiranja T/M jezičnih elemenata u jadranske čakavske govore, pa tako i u splitski, a to su uglavnom raspoloživi tekstovi, u stihu ili prozi, iz 15. ili 16. stoljeća,

2) tekstovi iz završnoga perioda T/M utjecaja, to jest s kraja prošloga stoljeća i u ovome, uglavnom do drugoga svjetskog rata,

3) konačno: tekstovi nastali poslije drugoga rata, pedesetih i šezdesetih godina ovoga stoljeća, to jest u periodu konstantne i izrazite deklinacije spomenutih jezičnih utjecaja.

Što se tiče jezičnoga karaktera (tipa) tekstova nastojao sam odabrati one koji bi što bolje predstavljali, ili bi se moglo pretpostaviti da predstavljaju *svakodnevni razgovorni jezik*. Tamo gdje se takvi tekstovi nisu mogli naći, a to se odnosi na prvu fazu, 16. stoljeće, upotrijebljeni su oni koji postoje, makar i književni, ako i oni pokazuju da se bar u određenom dijelu svojega leksičkoga kruga mogu podudarati s ukupnim leksičkim fondom i uzusom splitske čakavske sredine. To sam uradio i zato da bi se, s bar nešto vjerojatnosti, uvjerljivosti mogli usporediti najstariji sa suvremenim tekstovima.

Prva faza Analizirani su prvenstveno neki prozni i stihovani tekstovi Marka Marulića, zatim još neki.

Druga faza ili kulminantna faza s kraja prošloga i s početka ovoga stoljeća, zatim do trećega desetljeća ovoga stoljeća. Analizirani su razni tekstovi u splitskom čakavskom govoru, uglavnom iz humorističkoga lista »Duje Balavca«, također tekstovi istoga karaktera u istom listu, ali u dubrovačkom svakodnevnom govoru. Zatim su ispitivani i slični tekstovi u humorističkom listu »Standardcu«, splitski i dubrovački, tridesetih godina našega stoljeća, pa onda tekstovi iz knjige Ivana Kovačića »Smij i suze starega Splita«.

Treća faza ili faza deklinacije U toj su fazi ispitivani polučakavski tekstovi Miljenka Smoje sedamdesetih godina.

Osim tekstova što ih je objavio prof. Hamm, svi su ostali bili podvrgnuti analizi koja je bila podijeljena u šest tipova kako bi se mogao dobiti odgovor na ova specifična pitanja:

1) kakav je postotak pojedinih vrsta riječi, bez obzira na njihovo porijeklo (to jest: po vrstama su riječi klasificirane sve riječi u određenom tekstu, bez obzira na to jesu li hrvatskoga, talijanskoga ili kojega drugoga porijekla)?

2) kakve su relacije između promjenljivih i nepromjenljivih vrsta riječi (uvijek na čitavom jezičnom materijalu određenoga teksta)?

3) u kojemu su postotku zastupane sve riječi T/M porijekla prema svima riječima hrvatskoga porijekla?

4) kojim su postotkom zastupane T/M riječi u svakoj pojedinoj vrsti?

5) kojim su postotkom zastupane T/M riječi u grupi svih promjenljivih riječi i svih nepromjenljivih?

6) kojim su postotkom zastupani imenice i glagoli u ukupnoj količini svih T/M riječi u jednome tekstu?

Treba dati razjašnjenje po kojemu su kriteriju riječi klasificirane u »talijanske/mletačke« i hrvatske« (slavenske).

— Nisam klasificirao u T/M riječi one koje su ušle u posljednje izdanje Deanovićeve i Jernejeva rječnika,¹¹ iako su očito talijanskoga porijekla, npr. *kaplar* (caporale), *bas* (basso), *sopran* (soprano) itd.

— Klasificirao sam kao T/M one riječi — uostalom vrlo rijetke — koje su ušle u spomenuti rječnik ako se u ispitivanom dijalektalnom tekstu pojavljuju u dijalektalnoj formi, npr. *ćentar*, *mužika*, *klaša*, *tejatar* itd.

— Klasificirao sam kao T/M riječi sve one koje se s oznakom regionalizama nalaze u spomenutom rječniku.

— Strane riječi internacionalnoga tipa (*radio*, *program* i sl.) sve su klasificirane i računane kao hrvatske riječi, ako se nalaze u spomenutom rječniku, pa i one koje su sigurno ili vjerojatno talijanskoga porijekla.

— Vlastita imena, antroponimi ili toponimi (tamo gdje su računati) klasificirani su po svojem porijeklu u T/M ili »hrvatske« (slavenske).

— Riječi što potječu iz drugih jezika bile su isključene iz analize korpusa (njemačke, turske, arapske itd.), osim u slučajevima kada su registrirane u spomenutom rječniku, jer im onda moramo priznati da tvore sastavni dio leksičkoga blaga hrvatskoga ili srpskoga jezika, bar u njegovoj razgovornoj realizaciji.

— Analizirajući riječi iz tekstova prve povijesne faze, da bismo bili što precizniji, moramo kazati da termin »talijanski/mletački« ne može pokriti sve riječi, ili to ne može posve sigurno, jer među tim riječima — kao što je poznato — ima relikata iz latinskoga, medijevalnog, zatim dalmatskog. U takvim sam slučajevima nastojao, koliko je to bilo moguće, distingvirati, pa dati dvije analize: jednu za same T/M, drugu za sve ostale. (U novijim tekstovima nalazimo sve manje usvojenica koje ne bi pripadale grupi T/M.)

Razumije se da — pogotovu u onom starijem razdoblju — nije moguće uvijek i posve sigurno utvrditi je li porijeklo jedne riječi dalmatsko ili npr. dalmatsko-mletačko, a ni to je li određena riječ ili forma, ili varijanta, upravo iz standardnoga talijanskoga ili je pak mletačkoga porijekla; susreću se također i alotropski slučajevi: jedan oblik iz standardnoga talijanskog, drugi iz mletačkog, npr. *šenšā(l)* < *sensale*, *sansir* sanser (ven.). Gotovo u svima slučajevima venecijanske su forme starije, a talijanske standardne mlađe, prve su usvojene svakodnevnom upotrebom od srednjega vijeka do propasti mletačke vlasti (uglavnom), a talijanske standardne putem škole, ureda i sl.

Prva faza — tekstovi iz 16. stoljeća

Kada se Marko Marulić rodio, Venecija je već tri desetljeća gospodarila Splitom. Njezin je utjecaj, putem trgovine i pomorstva, počeo još ranije, od srednjega vijeka, pa će biti zanimljivo pogledati kako se on zapravo jezično očitovao u 16. stoljeću i kakva je u tekstovima toga razdoblja bila frekvencija riječi T/M porijekla.

U nedostatku jednoga čisto razgovornoga teksta u ovom ćemo slučaju analizirati književnoumjetnički tekst*, pa ćemo prema rezultatima te analize zadržati određenu rezervu, jer taj jezik ne može biti posve i u svemu identičan splitskom razgovornom čakavskom. Skok drži da Marulić

»... piše jezikom, koji se već izdiže iznad dijalekta, jednim čakavskim volgare illustre, aulico, da se izrazimo prema Danteovoj terminologiji u *De vulgari eloquentia*.«¹²

Hraste se ograđuje pa kaže da se ipak ne može »ustvrditi, da je Marulićev jezik bio čisti narodni govor Splita i okolice,« jer, po Hrasti, tome ima više razloga: Marulić je po porijeklu bio plemić a ne pučanin, školovan latinski i talijanski te pisac na tim jezicima, zatim pjesnik stvaralac; ali, dodaje Hraste, nije Marulić sam stvorio ni hrvatski čakavski književni, prije njega bijahu zakonici, crkvene pjesme, lekcionari, molitve, jezik začinjavaca. Unatoč tome, zaključuje Hraste, »potrebno je ipak reći, da nam Maru-

ličev jezik gotovo po svim svojim crtama pruža sliku govora grada Splita i okolice, Zoranićev jezik sliku govora grada Zadra i okolice, a Hektorovićev i Lucićev hvarškoga govora onoga vremena.«¹³

Iako je Marulić pjesničkom transpozicijom, i to strogo zatvorenom versficiranom, stvorio, bez sumnje, svoj, individualni pjesnički jezik, ne možemo opet kazati da je taj jezik u »Juditi« ili drugdje leksički toliko drukčiji od splitskoga čakavskog onoga vremena da rezultati određenih ispitivanja Marulićevih tekstova ne bi imali gotovo nikakva značenja za suponirani splitski govorni čakavski leksik. Didaktičar i moralist Marko je htio da njegovu »Juditu«

Bilo bi zanimljivo ispitati, makar sondažno, odnose unutar jezične građe u kojemu tekstu, npr. štokavskom, u književnom jeziku, s izrazitim pjesničkim vrednotama. Uzeo sam 11 pjesama Tina Ujevića, i to ove: *Sto šapće vodoskok*, *Naše vile*, *Oproštaj*, *Svakidašnja jadikovka*, *Romar (I)*, *Tajanstva (IV)*, *Odlazak*, *Blaženo jutro (XI)*, pjesma XXI («Noćas se moje čelo žari...»), pjesma XXX («Zelenu granu...»), *Visoki jablani*. Riječi po vrstama idu ovim redom: imenice 32,3 posto, glagoli 16 posto, veznici 12,6 posto, pridjevi 12,6 posto, zamjenice 10,7 posto; ostale vrste nemaju svaka više od 10 posto a idu ovim redom: prijedlozi, prilozii, uzvici i brojevi, svih skupa ima 25,8 posto. Zanimljiv je također i redosljed vrsta po pojedinim pjesmama:

Sto šapće vodoskok: imenice, glagoli, pridjevi, prilozii/veznici, zamjenice, prijedlozi, brojevi

Naše vile: imenice, pridjevi, glagoli, zamjenice, veznici, prilozii, prijedlozi, brojevi

Oproštaj: imenice, pridjevi, glagoli, zamjenice, veznici, prilozii, prijedlozi, uzvici
Svakidašnja jadikovka: imenice, glagoli/veznici, pridjevi, zamjenice, prilozii, prijedlozi, uzvici

Romar I: imenice, veznici, glagoli, zamjenice, pridjevi/prijedlozi, prilozii
Tajanstva IV: imenice/glagoli, pridjevi, veznici, zamjenice/prilozii, prijedlozi

Odlazak: imenice, veznici, pridjevi/glagoli/prilozii/prijedlozi, zamjenice

Blaženo jutro XI: imenice, zamjenice, glagoli, prijedlozi, pridjevi, veznici, prilozii

XXI («Noćas...»): imenice, glagoli, pridjevi, zamjenice, prilozii, pridjevi/veznici

XXX («Zelenu granu...»): imenice, pridjevi, glagoli/prijedlozi, zamjenice, veznici, prilozii, brojevi

Visoki jablani: imenice, glagoli, zamjenice/pridjevi, prijedlozi, veznici, prilozii

Koliko god pjesnička ličnost, snažna, stvaralačka kao što je bio Ujević, i sama, stvarajući svoj izraz kreira i pjesnički jezik, novu slikovitost i novu muzikalnost, ipak se i taj proces događa u nekim općim datostima jezičnoga materijala i njegove strukturiranosti, pa nam analiza tih pjesama, tvorevinâ pjesnika koji je bio i ostao u granicama »razumljivosti«, »komunikativnosti«, pokazuje da su — kategorijski — imenice svugdje najfrekventnije, na prvom mjestu, a zatim, prema osebnosti doživljajnosti svake pojedine pjesme, frekvencija se mijenja, pa na drugo mjesto dolaze ne sami glagoli nego isto tako i pridjevi, a na treće mjesto opet glagoli i pridjevi itd. Pojačana adjektivacija sasvim je razumljiva s obzirom na specifičnu izražajnost pjesničkoga jezika. Jasno je da se »poezija« može — eksperimentalno — »praviti« od samih imenica, glagola, zamjenica, pa i samih pojedinih glasova ili čak i grafičkih znakova, »konkretnih elemenata« itd., međutim o toj vrsti »poezije« ovdje nije potrebno govoriti.

Ako npr. u poznatoj Cettineovoj pjesmi *Molitva za svoju uvalu* uzmemo samo imenice, glagole i pridjeve, vidjet ćemo da u toj grupi, bez ostalih vrsta riječi, imenice tvore više od 60,4 posto, pridjevi 21,3 posto, a glagoli 18,3 posto. Ako tu istu grupu riječi promotrimo u tekstovima suvremenoga jezika javne komunikacije, i to društveno-političkoga tipa (1886 riječi, *Vjesnik*, Zagreb, 14. XII 1971, str. 11), dobivamo ove odnose u frekvenciji: imenice 50 posto, glagoli 26 posto, pridjevi 24 posto. Dakle, bez obzira na veliku različitost raznih tipova jezika i osobnoga stila, imenice su uvijek na prvom mjestu, dok je drugo mjesto u pjesničkom jeziku varijabilno, ali se ipak često dijeli između glagola i pridjeva, tako i treće mjesto, ali u jeziku nepjesničkoga karaktera ono redovito pripada glagolima.

budu mogli *razumiti* oni koji ne znaju latinski, a kako li je to mogao postići nego upravo tako da je obuče u leksičko i inače jezično ruho koje se u najvećoj mjeri podudara s mogućnostima razumijevanja i doživljavanja onih koji latinski nisu znali, nego samo hrvatski, i to baš splitski čakavski? Što je više potrebno da se dokaže ta teza nego Marulićeve didaskalije u »Juditi« koje su mislima i jezikom sročene tako da bi ih gotovo i dijete moglo razumjeti. Da su u toj publici, u tome čakavskom splitskom puku učene i romanske riječi bile u to doba slabo poznate pokazuje nam opet Marulić u tim svojim didaskalijama: on osjeća potrebu da protumačiti što je to »poet«, zatim upozorava kada dolazi »prilika«, da je »hiljad« isto što i »tisuća«, tumači i pojedine »prilike«, ako upotrijebi stranu ili svojoj pretpostavljenoj publici manje poznatu riječ, onda kaže »drom ali drum zove se put općenik«, »cilici hrvacki se zove vričiće«, »kantika ali pisan...« Zar će didaktičar ovakve pouke davati don Dujmu Balistriliću, svomemu učenom kumu, »parmanziru fplizchomu«, koji je »oboiega iazicha dobro umichu«: »Ucife oudi chacho imas gofta pochtouati.«? Ili »sauzgi diacchife zouu holocaufta«? Za italijanizam »angose« osjeća potrebu da ga protumači s »nevolje«. Osobito su brojna i opširna Marulićeva tumačenja likova i zbivanja iz židovske i grčko-rimske povijesti te grčko-rimske mitologije, dakle iz onoga kulturnog inventara što ga običan, neškolovan svijet, splitski puk, nije poznao, ili ga je poznao sasvim slabo.

Mislim, stoga, da se pjesnik koji je htio prvenstveno nasljedovati običaje »nafcih zacignauac« i koji je navedene ciljeve imao pred očima nije mogao toliko udaljiti, pa čak ni pjesnički, da ga njegova publika ne bi mogla razumjeti, i to dobro. Stoga, ako Marulićev jezik u »Juditi« i u drugim njegovim, osobito stihovanim djelima, nije — a i ne može — biti isto što i splitski razgovorni jezik s kraja 15. i na početku 16. stoljeća, ipak se možemo složiti s Kušarom kad kaže da je »Marulić jamačno pisao uglavnom onako, kako se je za njega u Spljetu govorilo«¹⁴ ili s Hrastom kad kaže da se »U Marulićevu jeziku... ogleda čakavski dijalekat 15. i početka 16. stoljeća, kojim se govorilo u Splitu u njegovoj okolini.«¹⁵ Ako se već dotičemo i pitanja kalkiranja, tko nam kaže da su i svi Marulićevi kalkovi njegovo djelo, da ih nije on preuzeo iz splitskoga govora svojega vremena ili iz drugih tekstova — »naših začinjavaca«? To bi, također, tek trebalo ispitati, a meni je osobno najveći dio Marulićevih kalkova što ih Vinja takvima označuje¹⁶ dobro poznat iz živoga govora splitskoga, a još više bračkoga. Već je i Skok upozorio da

»Treba najprije točno razlikovati one njegove kalke, koji se nalaze i u saobraćajnom govoru splitskom ili dalmatinskom uopće od Marulićevih pjesničkih kalka, koje je sam stvorio.«¹⁷

Dakako, potreban je kompjutorski rad da bi se dobio materijal na osnovu kojega će se moći, slijedećim istraživanjima, dati precizniji odgovori na pitanja o Marulićevu jeziku, posebno leksiku.

»U tako zamišljenu radu — piše Moguš — vokabular će svakog Marulićeva djela predstavljati zaokruženu cjelinu. *Jasno je da će se veći dio takvih kružnica poklapati.* Ono što se bude poklapalo, može se smatrati općim Marulićevim leksičkim korpusom iz kojega on bira. Dijelovi izvan toga znače leksičku posebnost svakoga djela. Dakako, čitav Marulićev opus postaje jednom kružnicom u usporedbi s drugim hrvatskim tekstovima 16 stoljeća iz Splita. Tek će se tada ono što bude zajedničko svim kružnicama moći smatrati rječničkim blagom 16. stoljeća u Splitu. Dio izvan tog osjenčanog zajedničkog polja u Marulićevoj kružnici predstavlja Marulićevo jezično stvaralaštvo.«¹⁸ (Potertao R. V.)

Možemo se složiti s tim izlaganjem Moguševim. Samo bih dodao ovo: bez obzira na to koliki će biti onaj »dio izvan tog osjenčanog zajedničkog polja u Marulićevoj kružnici« koji »predstavlja Marulićevo jezično stvaralaštvo«, mislim da on neće biti takav, ili tolik, da bi označio bitno odvajanje od mogućnosti razumijevanja onih koji su uglavnom posjedovali mogućnost komunikacije i ekspresije splitskim čakavskim razgovornim idiomom 15. ili 16. stoljeća. Rešetar se na sličan problem, to jest na problem razumljivosti i prijemljivosti, osvrnuo u analizi primorskih lektionara, doduše s drugoga aspekta, jer lektionari nisu individualni književni izbor i izraz. Dakle, općenito u pitanju do koje je mjere mogao ili smio jezik jednoga teksta koji je namijenjen široj, domaćoj publici, biti različit od onoga govora koji je u određeno vrijeme i u određenom gradu bio uobičajen kao razgovorni, najrazumljiviji većini, možemo se složiti s ovim Rešetarovim mišljenjem:

»Ali što se jezika tiče ne možemo nikako tvrditi da nam svaki lektionar vjerno prikazuje jezik svojega grada i svojega vremena. Specijalno za Z možemo samo nagađati da je postao u Zadru ili njegovoj okolici, a za B i R, iako znamo da je Bernardin bio Splječanin a Ranjina Dubrovčanin, opet već po načinu, kako su naši lektionari postajali, lako nam je razumjeti da u svakome od njih može biti i stvari koje su prepisivači zadržavali iz *starijih* matica, iako ih sami nijesu više govorili, pa opet i takijeh stvari, koje su prepisivanjem prelazile iz jednoga mjesta u drugo, — jednom riječju lako nam je razumjeti da u njima može biti i elemenata koji su zadnjemu prepisivaču — bilo vremenom bilo mjestom — tuđi. U drugom redu, iako možemo s razlogom misliti da se u svakom gradu osjećala želja i potreba da jezik lektionara ne odstupa previše od mjesnoga govora, da bi tako prosti narod što lakše razumio riječ božju, to opet ne bi nikako smetalo da je maticu Bernardinova ili Ranjinina lektionara udesio za potrebe grada Spljeta ili Dubrovnika ne pravi Splječanin ili Dubrovčanin već neko iz njegove okolice. Premda dakle možemo slobodno uzeti da nam svaki lektionar u *glavnome* pri-

kazuje govor svojega mjesta i vremena, moramo opet priznati da u svakome od njih može biti koješta što se ili nije više govorilo u doba, kada je lekcionar baš prepisan, ili se govorilo negdje (bliže ili dalje) izvan samoga mjesta gdje je lekcionar pisan.«¹⁹

Tekstovi Marka Marulića²⁰

Šesto pjevanje Marulićeve »Judite« pokazuje ovakvu ukupnu jezičnu strukturu po vrstama riječi (analizirani korpus obuhvata 6021 riječ): imenice 25,7%, glagoli 25%, zamjenice 17%, veznici 10,5%; prijedlozi, prilozi, pridjevi, brojevi i uzvici — skupa 22,3%. Prve četiri grupe riječi daju skupa 77,7%. Stranih ima 1,5%, većinom romanskog porijekla.

»Poklad i korizma« pokazuje ovakvu sliku: imenice 27,2%, glagoli 26,2%, zamjenice 14,7%, veznici 11% — skupa 53,4%; prilozi, prijedlozi, pridjevi, brojevi i uzvici — svi skupa 46,6%. Stranih, većinom romanskoga porijekla ima 2,7%, i sve su imenice.

»Dvije poslanice Katarini Obirtića«²¹ pokazuju ovakve procentualne odnose: imenice 25,2%, glagoli 19%, zamjenice 14%, veznici 12%, prijedlozi 10,4%, pridjevi 9% — sve skupa 89,6%; prilozi, brojevi i uzvici skupa čine preostalih 10,4%. Stranih riječi ima 21, tj. 1,12%, i to su sve imenice osim jednoga pridjeva, tj. tih 20 stranih imenica tvori samo 4,26% svih imenica. Taj tekst pokazuje i jednu stilsku zanimljivost: od 180 pridjeva 21 je već među 53 prve riječi, tj. od prve 53 riječi dvadeset i jedna je pridjev.

»Anka Satira« ima ovakvu brojčanu strukturu: glagola 25,3%, imenica 19% — skupa 44,3%, zatim slijede po redu frekvencije: imenice, zamjenice, pridjevi, veznici, prijedlozi, prilozi, uzvici i brojevi, kojih svih skupa ima 55,7%. Svih stranih riječi ima taj tekst 2,4%, a u grupi imenica 10% ih je stranoga porijekla. I tu je većina stranih riječi romanskoga porijekla.

Dakle, u tim se Marulićevim tekstovima postotak stranih, većinom romanskih riječi (ponajvećma talijanskih i mletačkih), kreće od 1,12 — 2,7%.

Ako sada zbrojimo podatke o ukupnoj jezičnoj strukturi (bez obzira na porijeklo) svih analiziranih Marulićevih tekstova, dobit ćemo ovaj redosljed frekvencije po pojedinim vrstama riječi: četiri grupe riječi (imenice 25,3%, glagoli 23,2%, zamjenice 15,7% i veznici 11%) tvore veliku većinu — 75,2% svih vrsta riječi; ostale vrste (redom: prijedlozi, prilozi, pridjevi, brojevi i uzvici) tvore skupa samo 24,8%. Dalje, od svih riječi zajedno, bez obzira na porijeklo, promjenljivih ima 71,7%, a nepromjenljivih 28,3%. Zatim, u analiziranim Marulićevim tekstovima ima u prosjeku 1,6% stranih riječi, od toga postotka ima 1,46% stranih riječi romanskog

porijekla. Po vrstama riječi onih T/M porijekla ima: u vrsti imenica 5,8%; pridjeva i glagola ispod 1%, a u vrsti uzvika 50% — stvarno u toj grupi ima 8 uzvika a 4 su talijanskoga porijekla (*ojme* < *ohimè*); međutim tih 8 uzvika beznačajno utječe na jezičnu sliku teksta koji ima 6021 riječ. Riječi romanskoga porijekla čine nešto više od 2,1% u grupi svih promjenljivih riječi (hrvatskih i romanskih), a u svima nepromjenljivim — kojih ukupno ima 1701 — samo su 4 spomenuta uzvika. Od svih romanskih riječi imenica T/M provenijencije ima 89%, a pridjeva 4,5%, skupa 93,5%, ostatak otpada na sve ostale vrste riječi. Dakle, u Marulićevim su analiziranim tekstovima daleko najfrekventnije imenice, pa onda tek pridjevi romanskoga porijekla, ostale su vrste riječi upravo beznačajno frekventne. Rekli smo da su strane riječi netalijanskoga ili nemletačkoga porijekla u tim Marulićevim tekstovima rijetkost, to su pojedini primjerci latinskih, dalmatinskih, grčkih, turskih, arapskih, njemačkih ili mađarskih riječi, kao npr. *kaluerica* (< grč. kalògeros), *almustvo* (< njem. Almosen), *žezin* (< lat. jejunium, preko dalmatskoga), *branča* (< grč. bràghia ili braghia), *rusag* (< mađ. orszàg), *gostàra* (< novogrč. gastèra) itd.

*

Od čakavskih prozних rukopisa iz Marulićevih vremena (1513—1514), koji su mogli nastati u Splitu, ali i drugdje u srednjodalmatinskom području, što ih je prof. Hamm objavio u »Čakavskoj riči«,²² oni na str. 14, 16. i 17. pokazuju oko 7,5% stranih riječi, većinom T/M. Tu ima 51 takva riječ, od njih se 36 odnosi na pomorstvo (*more*, *brod*, pomorska meteorologija), a tih 36 riječi tvori 5,3% cijeloga toga teksta od ukupno 677 riječi. Strane riječi su ponajviše imenice, pa se tako pojedine od njih ponavljaju ovom frekvencijom: *nav* 15 puta, *fortuna* 6, *madir*, *kuverta*, *porat*, *lanta-na/lantina* 2 puta, *pirat*, *garbin*, *tremontana*, *kalati*, *trinket*, *timun* po 1 put, *jarbul* 1 put. Na str. 16. od 28 stranih riječi 23 su imenice, 1 pridjev i 4 glagola.

Neki tekstovi od 16. do 18. stoljeća

a) Dvije rukopisne crkvene pjesme (16. st.)

U neobjavljenom rukopisnoj Splitskoj pjesmarici trogirskoga Kaptola ima jedna pjesma koja se pojavljuje, u gotovo neizmijenjenom obliku i u pjesmarici splitske bratovštine sv. Duha.²³ Donosim ih ovdje usporedo da bi se vidjelo kako je u našem pučkom gradskom elementu bio očuvan kontinuitet stihovane tradicije jezičnoga izraza od 15. i 16. stoljeća pa sve do devetnaestoga. Bolje

nego u živom narodnom govoru Grada i zagrađa, gotovo posve čist čakavski govor predmarulićevskih i marulićevskih vremena sačuvao se u tim pjesmama, koje su se tako konzervirane strogom crkvenom i bratimskom tradicijom održale tokom stoljeća, gotovo pola milenija, čak i u stoljećima 18. i 19, kada su s jedne strane akumulirani mletački utjecaji, a s druge snažan pritjecaj štokavskoga ili poluštokavskoga-polučakavskoga stanovništva, djelovali na nj toliko da je on, osobito u 19. i u prvim decenijama ovoga stoljeća, izgubio mnoge od svojih nekadašnjih značajki a poprimio nove.

Splitska pjesmarica (rkp. u Trogiru, 16. st.)

V ueli Petach.

Molimouas ò Charstyane =
 = od uicgniega Boga strane
 I od Diue yosc Mariye =
 = ch' gòri poymo Caluariye
 Ter Isusa uiyimo danas =
 = gdiye na Chrix umro za nas
 Gledayuchga suj plačimo =
 = ter uapiyem napunimo
 Smart Isusa propetoga =
 = sui plačimo dne ouoga
 Choga otci sui xelisce =
 = i Proroci nauistisce
 Choga sunza yosc suitliye =
 = i procisce (!) Sibilie
 Od Anyela chiye nauiscchien =
 = ù utrobi Diue stiscchien
 Od Anyelou mnoxtua slauglien =
 = od Pastiri nascast huaglien
 Od Nebesche zuizd'e uchazan =
 = lipo od Chragli triyu darouan
 Onye Boxgi sin od Diue =
 = ù Boxastuu suom'u chi xiue
 Onye uicgnie Chragl suitline =
 = pun milosti ter istine
 On chi griha neučini =
 = i nichogar neprihini
 On uzorit, i ugliudan =
 = çlouich uecchie neg niyedán
 Choga suachi duh Anyeli =
 = pogledati lipost xeli
 On chi nascih grihou starui =
 = oprá danas u suoyoy charui

Pjesmarica splitske bratovštine sv. Duha (18—19. st.)

U Veliki petak

Pisam.

Molimovas ò karschiane,
 Od Viçgniega Bogga strane,
 I od Dive josc Marie,
 Gorri pojmo od Kalvarie.
 Ter Iffufa vijmo danas,
 Gdiye nà krix umro zà nas.
 Gledajuchga svi plačimo,
 Aer vapgliem napunimo.
 Smart Iffufa propetoga,
 Svi plačimo dne ovoga.
 Koga Otezi svi xelisce,
 I proroczi navistisce.
 Koga sunca josc svitlije,
 Proročisce Sibbilibie.
 Od Angela kije navischien,
 U' utrobi Dive stischien,
 Od Angelov mnoxtva flavglien,
 Od pastirih nascast faglien.
 Od Nebbeske zvizde kazan,
 Lipo od kraglih tri darovan.
 Onje Boxji Sin i Dive,
 U' boxanstvu svom ki xive.
 Onje viçgne kragl svitline,
 Pun milosti ter istine.
 On ki griha nè učini,
 I nikogar nè prihini.
 On uzorit i ugliudan,
 Çovik vecchie negh niyedán.
 Koga svaki duh Angelij,
 Pogledati lipost xeli.
 On ki grihov nascih starvi,
 Oprá ù svojoj danas karvi.

Suach nas tuxan poni budi =
 = da nas sarce na plač zbudu
 Plačte danas sue diuice =
 = sina Diue diu Chraglice
 Plačitega udouice =
 = i sue xene muxaticice
 Chi udouizu sctoua, i tisci =
 = i xenidbu suet'u uzuisci
 A' xenidbu častju duori =
 = chad od uode uino stuori

 Plačitega Chragl'i, i Hercezi =
 = poglauice suita Chnezi

 Prauoye daga xaluyete
 = yer po gnjemu Chragliuyete
 Plačitega mudri naučitegli =
 = chiste Boxgi priyategli
 Izuarsnoga Naučiteglia =
 = suega suita spasiteglia
 Chi odnese suita tminu =
 = uječeh uazda prauu istinu
 Plačte mnoxtua sua, i puci =
 = uiyte plačuech chacho uuci
 Spasiteglia plačte suita =
 = mnoxtuo duachrat chi napitta
 Od pet hglibou, i dui ribbe =
 = chadmu bisce od potribe
 Plačte mayche Diuue sina =
 = neb'a, i zemglie Gospodina
 Praua, slatka, uzorita =
 = od trideset, i tri litta
 Chom'u xudigi danas hudi =
 = dasce muče mnoghe, i trudi
 Ch'stupu gniega priuezasce =
 = ter nemillo izfrusctasce
 Glauu chrunom uchrunisce =
 = i uas xiut izranisce
 Vlase, i bradu ischubosce =
 = ruch'e, i noghe probodosce
 Haglie scgniega doli snesce =
 = terga na Chrix razapesce
 Zuc'i, i osta napogisce =
 = boch sulizom probodosce
 Zato danas sui plačimo =
 = smart gniegouu poxalimo

Svaknas sada tuxan budi,
 Danas fârczenà plač zbudu.
 Plačte danas sve Divicze,
 Sina diveza div' Kraglicze.
 Plačitega udovicze,
 I sve xenne muxaticize.
 Ki udovicze sctova i tisci,
 I xenidbu svetu uzvisci.
 Udoviczu on utisci,
 Kadjoj sina martva uskrisci.
 A xenidbu častju dvori,
 Kad od vode vino stvori.
 Plačte kragli i Hercezi,
 Poglaviczze svita s'knezi.
 Plačte Kraglia Nebbeskoga,
 Umorisce nà krix koga.
 Pravoje daga xalujete,
 Jer pò gnemu kragliujete.
 Plačte mudri naučitegli,
 Kiste Boxji priategli.
 Izvarsnoga Naučiteglia,
 Segafvita Spafiteglia.
 Ki odnese svita tminu,
 Uječeh vazda pravu istinu.
 Plačte mnoxtva sva i puczi,
 Plačuech vijte kako vuczi.
 Spasiteglia plačte fvita,
 Mnoxtvo dva krat kj napita.
 Od pet hglibov, i dvi ribbe,
 Kadmu bisce od potribe.
 Plačte Majke Dive Sina,
 Nebba i zemglie Gospodina.
 Prava slatka uzorita,
 Od trideffet i tri lita.
 Kom xudij danas hudi,
 Dasce muke mnoghe i trudi.
 K'stupu gnega privezasce,
 Ter nemillo izfrustasce.
 Glavu targnem okrunisce,
 I vas xivot izranisce.
 Vlase i bradu oskubosce,
 Ruke i noghe probodosce.
 Haglie sgnega skarvju snesce,
 Terga nà krix razapesce.
 Xući i osta napojisce,
 Bok s'uliczom (!) otvorisce.
 Zato danas svi plačimo,
 Smart gnegovu poxalimo.

Yere plaçe sue stuorenye =
 = stuorza suoga umorenye
 Plaçnu mrazna sad nebesa =
 = plaçe zemglia chase stresa
 Plaçe zracha danas sunza =
 = plaçe stinye chose puza
 Plaçu zuona cha nezuçe =
 = zuon nebeschi yer primuce
 Plaçe zriqua sueta, i boli =
 = oltarisu gnieye golli

 Plaçu danas Redounizi =
 = ù suogih suetih officigi
 Yer Charstyanscha sueta Virra =
 = osta danas brez Pastira
 Voyuodunam uhitisce =
 = ter nemillo umorisce
 Osta Zriqua udouiza =
 mi sirotte sue gnie dizza
 Pade Chrunas'nasce glau =
 = pochle umri Chragl od slaue
 Zlato çisto sad potamni =
 = pochle umri Isus slauni
 Stupi dase podlomisce =
 = suitgniacise ugasisce
 Voyuodese rastarchasce =
 = hrabri za strah plechia dasce
 Chacho druxba pristrascena =
 = chacho uoyscha razabyena
 Nicodemu, i osibu =
 = poymo pomocch ù potribu
 Poymo Isusa sneti s'Chrixa =
 = yere nocchse yur priblixa
 Ter gniegouo sueto tilo =
 = pochopaymo danas millo
 Priya gniega celouausci =
 = i ranemu proplachausci
 S'gniega Maychom suetom Diuom =
 = uechie martuom nego xiuom
 çin od smarti onse uschrisci =
 = ternas millo suih utisci
 Poyte, i budi suami zlamen =
 = sueta Chrixa ù uich Amen

Jere plaçe sve stvorenje,
 Stvorcza svoga umorenje.
 Plaçu mračna sad Nebbefa,
 Plaçe zemglia kase stresa.
 Plaçe xdraka danas funcza,
 Plaçe stinje kose puza.
 Plaçu zvona ka nezveçe,
 Zvon Nebbeski jer primuce.
 Plaçe Czrikva fveta i boli,
 Oltarisu gneje goli.
 Jer izgubi zaručnika,
 Nebba i zemglie kije dika.
 Plaçu danas Redovniczi,
 U'svoj fveti svud Officizij.
 Jer karschianska Sveta Virra,
 Osta danas brez pastira.
 Vojvodu nam uhitisce,
 Ter nemillo umorisce.
 Osta Czrikva udovicza,
 Mi sirote svi gnie ditcza.
 Pade kruna snasce glave,
 Pokle umri kragl od slave.
 Zlato çisto sad potamni,
 Pokle umri Iffuf flavni.
 Stupi sadse podlomisce,
 Svitgnaczise ugasisce.
 Vojvodese rastarkasce,
 Hrabri za strah plechia dasce.
 Kako druxba pristrascena,
 Kako vojska razbijena.
 Nikodemu i Ofipu,
 Pojmo pomocch ù potribu.
 Pojmo Iffufa fneti s'krixa,
 Jerse jurve noch priblixa.
 Ter gnegovo Sveto Tilo,
 Pokopajmo danas millo.
 Pri negna poplakavsci,
 I ranemu czelovavsci.
 S'gniega Majkom Svetom Divom,
 Vechie martvom nego xivom.
 Çin od martvih onse uskrisci,
 Ter nas millo svih utisci. Amen.

Zbirka crkvenoga pjesništva bratimšćine Sv. Duha ima 37 raznih prigodnih crkvenih pjesama, ukupno 2846 stihova, uglavnom osmeraca, vrlo malo šesteraca i sedmeraca, s običnim rimovanjem

a-a b-b. Sam rukopis nije velike starosti; prema filigranološkoj analizi, papir potječe između 1782. i 1798,²⁴ a s tim se podudaraju i paleografske značajke. Međutim, da se radi o doista mnogo starijim pjesmama, možemo pouzdano zaključiti po jeziku, po tome što se neke od tih pjesama — poput one citirane — već nalaze u objavljenim ili neobjavljenim zbirkama starijega crkvenoga pjesništva (npr. u Strohalovoj), te konačno i po tome što je pripadala bratovštini Sv. Duha, koja je — pouzdano — postojala već 1369. godine, a možda i ranije.²⁵ Prema tome, sve nas upućuje na zaključak, ili bar vrlo vjerojatnu pretpostavku da je jedan a možda i veći dio tih stihova porijeklom iz onih začinjavačkih, predmarulićevskih vremena, pa prema tome i predmletačkih. Osim inače starijih jezičnih, čakavskih značajki, na starinu tih pjesama upućuje i vrlo malen broj posuđenica ili usvojenica iz drugih jezika, iako je to bila *bratimščina* u Gradu Splitu, a ne u kojem zagradju. U tim stihovima, koji ukupno imaju korpus od oko 12.000 riječi, pojavljuju se ove riječi stranoga porijekla (ovdje ih citiram u izvornoj ortografiji, a broj u zagradama označuje koliko puta):

adorati (1) ²⁶	
aer/ajer (4)	kančilir (3)
almustvo (1)	licenczia (1)
angel/angiel (19)	mag (1)
angelski/angielski/angieoski (16)	martir (2)
arkangiel (1)	massur (1)
arkibiskup (1)	mestar (8)
arkibiskupski (1)	miffa (<i>missa</i>) (2)
bandira (2)	morija (1)
bufalo (1)	notar (1)
devocziun (1)	officzij (1)
drakun (1)	oltar (3)
drakunski (1)	patria (1)
idol (5)	perikul (1)
idolski (3)	perla (1)
izfrustati (2)	pijazir (1)
kor (9)	possessiun (1)
prkosul (1)	sudarij (1)
purgatorij (1)	tanacz (1)
qvatirna (1)	tempal (4)
roza (1)	vangelje/evangelje (3)
skala (1)	vangelista/vangielista (7)
soldat (1)	xexinat (1)

Ukupno 121 riječ. Ali kada odbijemo one riječi za koje i nije bilo domaće zamjene (*angel*, *angelski*, *vangelje*, *evangelje* i druge), pa one koje jesu ili bi mogle biti i latinskoga ili dalmatinskoga porijekla, kao npr. *adorati*, *aer/ajer*, *devocziun*, *kor*, *massur* itd.,

onda se krug onih koje su sigurno ili vjerojatno iz talijansko-mletačke domene jako suzio i sveo na ovakve: *bandira, izfrustati, morija, perla, pijazir, skala, soldat* i možda još koju. Ona 121 strana riječ tvori svega 1%, cijeloga korpusa, a postotak je onih koje su vjerojatno ili sigurno talijanskomletačke još manji od toga.

O trogirskoj rukopisnoj zbirci starih hrvatskih čakavskih stihova (Splitskoj pjesmarici) prvi je pisao Antonin Zaninović²⁷ Nakon opisa rukopisa, kaže o vjerojatnom vremenu njegova postanka:

»Iz koje je dobe ova zbirka, teško je odrediti, jer se sličnog pisma viđa kod nas na spomenicima iz konca 16., iz 17. pa i iz 18. vijeka. No sudeći po papiru, koji je dosta požutio te po crnilu, koje je mjestimice izbljedjelo, a uopće probilo do na drugu stranu lista, to ne bih rekao, da prelazi 17. vijek.«

Fancev je o istoj zbirci pisao nešto kasnije — 1934/1935 — te citirao Zaninovićevo mišljenje o dataciji, ali i nadodao:

»Uistinu se pak s vrlo mnogo vjerojatnosti može kazati, da sam rukopis pripada upravo posljednjim decenijama 16. vijeka. U takvu datiranju rukopisa složio se sa mnom i kolega prof. Dr. Miho Barada...«
»Kako je to već. o. Zaninović istakao, rukopis je vjerojatno pisan u Splitu.«²⁸

Zaninović se, nastavljajući izneseno Fancevljevo mišljenje, nakon toga opet vratio pitanju datacije i iznio ovo:

»... zato približujući se njegovu mišljenju velim, da je iz *zadnjih godina* 16. ili iz početka 17. vijeka. U raniju dobu ne možemo je staviti, jer se na listovima 60, 62, 63 i 65. nalazi filigranski znak (kružnica sa slovima F. B., s lukom te još nekim potezima), za koji Briquet bilježi: »*Salo 1596*«. (druge vodene znakove, kojih također ima, nijesam imao vremena da provjerim). Iako nije odlučno za sigurno datiranje, jer su pjesnici i za života slali jedan drugome i znancima svoje sastavke, spomenut ću ipak ovdje, da se u ovoj zbirci nalazi jedna pjesma (»*Od kratčine života*«) Šibenčanina Petra Divnića, za koga literarni historičari pišu da je umro oko g. 1600.«²⁹

b) Matrikula bratovštine Svete Mande Merjanske (18. st.)

Još se u 18. stoljeću taj čakavski govor čuvalo prilično dobro, iako se u pojedinim tekstovima već vidi jačanje štokavskih i mletačkih utjecaja. Kao jedan primjer varoškoga čakavskog govora iz prve polovice 18. stoljeća može nam poslužiti i rukopisna matrikula bratovštine Svete Mande Merjanske,³⁰ koju ovdje donosim u izvornoj grafiji:

Kazallo od Kapitulì.

1 Kakose imma ulizti ù Skullu.

2 Od posluha, i od zappovidi.

3 Kakose vazimge novi Brattim.

- 4 Kakose imma³¹ hoditti nà sprovod.
- 5 Da nima psovatti gedan drugoga.
- 6 Kakose çine Officiali.
- 7 Skullu *gubernaiju* Sudci, i Xuppan.
- 8 Kakose *skadijaiju* dughì.
- 9 Kakose imaiju Mifse govoritti.
- 10 Kakose suditti Brattim.
- 11 Kakose imma Obbid çinitti.
- 12 Od schiette gedan drugomu.
- 13 Kogi nebbi plati dugh dò Obbida.
- 14 Od tradbe nà Svetu Mandu.
- 15 Dase imma uzdarxatti ova Skulla.

V Imme Otcza, i Sina, i Duha Svettoğa, i Blaxene Slavne Divice Marie, à na slavu, i çast

Svete Mande — .

Godischia od Porodijenija nafsega Issukarsta 1726 nà 11 Misczta Novembra; Mi Brachia nadahnuti Duhom Svetim skupglieni ù Czriqvu Svete Mande vanka Miri od Grada Splitta blizu Marijanna,³² zdoppuschienjem nafsega Prisga Gdna Arkpa Spliskoga Ivanna Battiste Laghi, i svega klera obrasmo Oltar, i Criqvu Svete Mande za officiatti, i *gubernatti* koliko boglie budemo mochi, na Slavu Boxiju, i reçene Svetice, à za spasenije Xivi, i Martvih, ki ove naredbe budu naslidovatti. —

Capitul Parvi I

Da svi omni k_i ottitti buddu ulizti, i dasu pisani ù nafsu Skupschinu, kada buddu vazeti, i priati meiju nafsu Brachiu udiglie immaiju plattiti za kotul libru, i çetare bolançe.

Capitul Drughi II

Da svaki Brattim koji ulize ù nafsu Skullu imma poslufsatti çamu zapovidde Sudci, Xuppan, i *Gastaldi* za korist, i Potribbu od Skulle, akobbi kogi neposlufsa daimma plattiti libriczu voska.

Capitul Trechi III

Da akobbi kogi novi Brattim hottio ulizti ù nafsu Skullu, da na parvu skupschinu doijde, à na drugu dase imma uzeti illimu odgovoritti.

Capitul Çetuarti IV

Kadda Xuppan od Skulle nafse alli *Gastaldi* zapovidde na sprovod Brattima, alli Sestrime, i ako kogi Brattim nebi dosa da imma platiti libriczu voska prez gracie, zaçe nato Kuppimo za sprovoditti gedan drugoga, akobi falli na sprovod od çegliadi izkuchgne Brattima, alli nakise nebbi zvonillo da imma platiti çetare gazette, i da svaki Brattim imma dochi k'kuchi martvoga pri nego dospie trechi zvon, i opet od Czriqve da imma rodbinu martvoga do kuchie doprattiti, i akobi kogi neobsluxio da imma platiti svaki put çetare bolançe.

Capitul Peti V

Da svaki Brattim imma *respettati* neopsovatti gedan drugoga, ni gnegovo çeqliade pod *penu* od libar pet, i da nima, nima nikakovo oruxje vazeti gedan prottiva drugomu pod *penu* zgora rečenu prez gracie.

Capitul Sesti VI

Da nikor od Officiali nafsi nima *reffudatti* svojij offici, i akobiga kogi *reffuda* da imma plattiti ù Skullu pet libar brez gratie, i da opet imma çiniti svojij offici nektechiga çiniti da bude izagnan iz nase Skulle.

Capitul Sedmi VII

Da svako Godischie immaijuse çiniti Officiali, à to ijest Sudci, Xuppan, *Procuraturi*, i *Gastaldi* kogi immaju *guvernatti* ovu Brattinschinu. Sudci, i Xuppan s'litta immaiju kupiti *robbe* Koijesu pottribne za Obbididi, i da uține Obbididi pri Adventa neka svi mogu gedno brasno blagovatti, i tudije pò Obbiddu da immaiju Officiali Stari, i Novi pravo, i gliubeznivo megiusobom uçiniti *Konat*, i nàparvu skupschinu daga immaiju prostitti prid svom Brachiom neka sva Brachia znaiju, i dà nà isti *Konat* nimaiju: stratitti rečeni Officiali pinez Brattinski vechie od 250 libar, i ottechi tratitti vechie neka tratte od svogi tobolacz zaçu svi obligani nastoijati, i prigledati, i kadase çini nova Banka, da stari Officijali immaiju prizvatti ksebbi nikoliko starigi Brattimi, i sgnimi uçinitti nove Officiale koge gnimse vidde pomgnivigih *guvernatti* ovu Brattinschinu, i koiija buddu uçinilli dasu dobro uçinilli.

Capitul Osmi VIII

Da svaki Xuppan s'svogima Sudci immaiju *scoditti* sve darovschine, dugove, i odsude, i akobi ko nektiho plattiti dase imma *scoditti* f'spravdom svitovnom.

Capitul Deveti IX

Da nasc Xuppan budde *obligan* çiniti *celebratti* na nasc Oltar sve onne Mifse *ordinarge*, à to ijest nà Boxich, nà Stippan dan, nà Ivan dan, nà Mladince, i nà sve ostale odluçene od Brattimih, i nà Svetu Mandu, i Legende harvaski.

Capitul Deseti X

Kadabi *Banka* hotilla *kastigatti* koga Brattima za koge gnegovo pomagnkagne da nigedan Brattim nimaga ogovarati pod *penu* od librice voska, à dà onni imma govoritti svojije stvari umiglieno prid *Bankom*, i akobi stò oforno govori da upadde ù *penu* zgor rečenu, à ostali Brattimi da immaiju siditti na svomu mistu.

Capitul Gedanadesti XI

Sada hochiemo, i zappovidamo, da kadabi Brachia bila za stollom blagujuchi da nigedan Brattim neima hottichi izastolla parvo negose *mun-taiju* zdille, i naredu nafse stvari pod *penu* od libar pet, da akobbi kogi

immao kojiu veliku potribbu, imma ottichi pitatise ù Starifsin, i akomu dopustu Starifsinne moxe ottiti, dillimu nebbi dopustile imma siditti nà svomen mistu pod *penu* zgora rečenu.

Capitul Dvanadesti XII

Da akobi kogi Brattim alli kogi od kuchie gnegove učini schiettu komu Bratimu, alli s'sam sobbom, alli s'xivinom, alli kugodir nepriazan, da onni komuse schietta učini nimase tuxiti ù Skupschinu nikomure pod *penu* od libre prez gratie, dà immase tuxiti vanka Skupschine Sudcem, kogi Sudci immaiju *komodati* kako mogu boglie, i akobi nebili *kuntenti* naredbi Sudcem, da mogu poijti prid Pravdu Svittovnu.

Capitul Trinadesti XIII

Yoschie hochiemo, i naredigemo dà akobi kogi Brattim neplati dug, i napojniczu dò Obidda, ter kogibi vechie bio duxan od libre dase nima prijati na Obid, i dase nerazumi uech nasc Brattim, à dugh dase *skoddi* Spravdom svittovnom, akolibi bio duxan magne od libre damuse kruh uzbige nà imme duga, à *scrivan* dage *obligan avizat*.

Capitul Çetarnadesti XIV

Yoschie hochiemo, i dopuschiamo, da more na dan Svete Mande ù vrime od refsidbe Xuppan strattiti iz Skulle libar 8, i nè vifse, à to neka i on f'svechiom gliubaviju nastojjati budde onnomu Svetomu, à nasemmu odvitniku.

Capitul Petnadesti XV

A sada svi gednim glasom naredijugemo, zapovidamo, i zaklignamo sve onne Brattimme kogi buddu nakon nas, dabbi uzdarxali ovu Brattinschinu, i sluxili ovomu Oltaru Boxgemu gerechie imatti plachiu od Sve-moguchiega Gospodina Boga, i od Svete Mande sluxechijog gliubeznivo, i Bogvas veseli, i pribivaijte ù miru Boxijemu Amen.

Ni u tome tekstu nije, dakako, moguće posve sigurno odrediti odakle neposredno potječu pojedine riječi stranoga porijekla (ako i potječu samo iz jednoga jezika!), osobito npr.: *kapitul, skula, official, gracia/gratia, celebrati, pena*, ali se za neke druge (u tekstu potcrtane) s više ili manje sigurnosti ili vjerojatnosti može reći da su talijanskoga uopće ili baš mletačkoga porijekla: *guvernati, skadijaiju, gastaldi, rispettati, reffudati, robbe, konat, banka, muntaiju, kuntenti, skoddi, scrivan, obligan, avizat*. Nije potrebno izračunavati postotak stranih riječi, jer se i bez toga vidi da je njihova upotreba porasla, po jedinicama i po frekvenciji, iako je to, vrlo vjerojatno, pisao autor koji je i sam tako govorio i bio iz težačkoga zagrada pod Marjanom. Sličnu nam jezičnu sliku pružaju i dvije druge matrikule, ona bratovština Gospe od Spinuta, napisana 1691. a prepisana 1761, i ona Sv. Mihovila iz 1618. go-

dine.³³ Svi su ti čakavski tekstovi, kao i hrvatski tekstovi drugih pravilnika splitskih bratovština, dragocjena građa ne samo za proučavanje razvitka i sudbine splitskoga čakavskog govora, nego i za praćenje sve jače infiltracije T/M jezičnih utjecaja u 17, a osobito u 18. stoljeću.

Druga faza — kraj 19. i prvi deceniji 20. stoljeća

a) Tekstovi iz *Duje Balavca* i *Štandarca*

Već smo vidjeli, osobito u poglavlju o svjedočanstvima i mišljenjima o vremenu i snazi T/M utjecaja u splitskom govoru, da je taj utjecaj i mogao i morao biti najveći otprilike do propasti Austrije. U političkoj, nacionalnoj, kulturnoj, pa tako i u jezičnoj formaciji predratne Jugoslavije nužno se morao postupno afirmirati hrvatski jezik, tako da su T/M utjecaji i u leksiku i inače počeli slabjeti, nestajati. Taj je dakle proces intenzivno započeo poslije propasti stare Monarhije i on se, akceleracijom, nastavio dalje, pa ga ni talijanska fašistička okupacija za vrijeme drugoga svjetskog rata nije ni usporila a kamoli zaustavila.

Kao prvi uzorci uzeti su pojedini odlomci, uglavnom kozerije, iz splitskoga humorističkog lista *Duje Balavca* iz godina 1908, 1910, 1911. i 1912.³⁴

Analiza je pokazala ove rezultate.

Ukupna jezična građa, dakle bez obzira na porijeklo, iznosi blizu 6000 riječi, a po vrstama riječi strukturirana je ovako: imenice 24,5%, glagoli 20,3%, veznici 14,7%, zamjenice 12,8%, pridjevi 5%, priloge 10,4% — cijela ta grupa tvori 93,2% sve građe, dakle nešto manje od polovice; pridjevi, brojevi i uzvici zajedno tvore tek 6,8%. Samo imenice i glagoli daju čitavih 44,8% sve leksičke građe analiziranih tekstova. Od svih riječi, hrvatskih i onih T/M porijekla, promjenljive vrste daju 64% a nepromjenljive 36%. Prisutnost T/M riječi izgleda ovako: hrvatskih ima 84,4% a onih T/M porijekla 15,6. (brojčano: 5970 : 932). Po pojedinim vrstama riječi postotak T/M riječi stoji ovako: u grupi imenica ima čitavih 44,5%, u grupi pridjeva ima 11%, u grupi glagola 9,6%, veznika 7%, priloga 6,4%, prijedloga 4,3%, a u grupi zamjenica i brojeva postotak je beznačajan. Zanimljivo je ovo: u grupi uzvika bilo bi oko 20% riječi T/M provenijencije, ali de facto, od ukupno 20 uzvika 3 su T/M, pa se njihova prisutnost u masi od gotovo 6000 riječi i ne zapaža. Dalje, u grupi svih promjenljivih vrsta riječi, T/M ima oko 23%, a u grupi nepromjenljivih takvih ima samo nešto malo više od 6%. T/M riječi su po vrstama strukturirane ovako: imenica je 70% a glagola oko 12,5%, ostatak od 17,5% čine sve ostale vrste riječi! Treba napomenuti i ovo: ti su podaci

dobivení analizom 15 tekstova iz spomenutih godina *Duje Balavca*. Međutim, po pojedinim odlomcima, postoci se T/M riječi kreću od minimalno 5% do maksimalno 25%.

Primjeri

a) Odlomak iz cjeline u kojoj postotak T/M riječi iznosi 21,7% (tekst je prepisan bez ikakvih promjena)

Spliska maškara

Spliska maškara ne zove se maškara, vengo maškarada. — Danka jedna maškarada jema *gvante*, i to najviše bile *militarske* oli onê od *kotuna* ča nosu starice na Veli petak. Nike jemadu *gvante* od vune crne oli *kolur kafê*. —

Sve maškare se uvijek obuču o' ženske, i to ne puno dugê *brnice* za moć se jitat s' nogan u *mulariju*. Ispod *brnic* vidi se obišno kus nogê s' *punton* o' *gete* uzgor, onda jema još *traveršu*, a za *jaketu* se najviše nosu bili *komeši* s' *maćan* od vina naprid. Na glavi *maškarada* stavi *intimelu* oli jedan mali *lancun* a na vrj glave učini uzal oli ga *špagon* veže. Za *moretu* se najviše *duperaje* kožica o' zeca, su tri *buže* oli kus *žbužane tële*.—

Maškarada sve skače i na svaki skok učini hu, hu, hu, u ruke jema oli *zvončić* oli *trunbitu*, pa kad jon promukne grlo, onda *trumbitâ*.—

Ovake se *maškarade* najviše *intrigaju* u službenice pa ji ščipju po obrazu i na druga mesta. Kad oće zapaliti *španjulet*, onda dignu sve *brnice* za staviti ruke u žep o'gać. Ovake *maškarade* svršu najviše u *tovirnu*, a najlipje je ka' se potuču na *rivu*, pa pūcaju šake s'*gvantan*.

b) Cjelina u kojoj postotak T/M riječi iznosi oko 25% (tekst je prenesen bez ikakvih promjena)

Uspomena kuma Jakova o starom Trejatra

Bilo je u ono vrime kad u Splitu pasi nisu jemali vengo četiri ime-na: *Parigi* — *Milordo* — *Moro* i *Tabakin* (*kunforme el tabaro*). Zvali su se *Parigi*, pasi na bile i crne *maće*, oni od žute dlake *Milordo*, crni su se zvali *Moro*, a oni od *kolura* kapucinastoga *Tabakin*. Drugi imèn, a borami ni drugi *koluri* nije bivalo. Ondac smo jemali *trejatar Bajamonti*. bija je manji od današnjega *ma* je bija *šestniji*, a *šestnija* je bila i čejad ča je u njemu odila, jerbo je onda bilo više *krejance* meju svitom. Oni ča nisu jemali *adukacjuna* doma, naučilj bi stat u *šocjetad* od judi *študjanih*, a sada *invece* oni ča nauču malo *krejance* doma, valja da je izgubu ako gredu s judima od *skule*.

Ko je vidija one raskošne *viljune* u starom *trejatra* teško da jih zaboravi, a nisu bile ni komedije ni opere za bacit.

Spominjen se ka da je jučer bilo, *šiparij* na *koltrinu* od modroga *veluda*, *rakamanoga* sa *zvizdan*, i *šenarij* su 2 *kvadra*; s desne strane *kvadar* s *čovikom* u velikoj *šparčeri*, a s live kita o *rusul* i *garifuli*. Bilo je na *šufitu* od *trejatra* oliti na nebo, *medaljuni* s *litratim* od naših najboljih i najpametnijih judi. Bilo jih je 24, ma da bi tili sadac *piturat* *litrata* naših pametnih judi, ne bi bilo dosta ni 24 *trejatar*, jerbo dandanas svi jemadu *pretežu* da su pametni i veliki.

Makiništa je bia stari *Turco*, Bog mu da pokoj, a *mezomakiništa*, *kumparša*, *takaviži*, *ašištenat* — sve — bia je »*Toni della piazza*« a i njega, bidnoga nima više.

»*Toni della piazza*«

Jedno jutro, kad smo odili na *skulu*, *takava* je *Toni* *aviže* od *Kriš-pina*, a bia je stopro doša novi *buffo*. Kako je *Toni* bia *konšideran* *intenditur* u stvari o *trejatra* i svi bi pitali njega za njegov *opiniun*, *prišapoko* ka sadac našega *Bepa*, pitamo ga mi »*Toni xè bon el buffo*?« (onda se *študjalo* u Sveti Dominik talijanski) »*Ošća s'el xe bon*! odgovori *Toni* »*Ošća s'el xe bon*! spetta ti che lu se *invia*!«

Ako je tribalo u *trejater* *raprežentavat* *lampanje*, *neveru*, *krupu*, *grmljavinu* i drugi stvari, to bi činija *Toni* iza *kvinti*.

Kad je jemalo *lampavat* *Toni* bi iz *makaruna* puva u sviću malo praja od *režine*, za *neveru* i *krupu*, tuka bi u *ramine* i druge *ištrumente*, kako bi mu *kapokomiko* *urđinava*.

U jednoj opereti je vajalo ispaliti jitač iz puške a to bi *naturalmente* ispalija *Toni* iza *kvinti*, ma je prve večeri *rinbonbalo*; *pristrašile* se *gospoje*, i bilo je velike *barafuže* pa je za to doša bio *urđin* da su-tradan *Toni* potegne iz puške samo *kapelinom*, a tako je *Toni* i učinia. Treće večeri je bila ista opereta (u ono se doba *duperavala* jedna *marča* godinu dan, a opereta po dvajstak puti sevice). Spravija *Toni* *kapsul* na pušku, pa je stavlja u *kantun* iza prve *kvinte* neka mu je gotova kad mu dadu *sinjal* za pucat, a mi ga vrazi, pošajemo *vazest* *bučicu* *vina* (onda se nisu *užale* *litre*) za *kapokora* (bia je *gobast*). Dok je *Toni* otiša po *vino*, mi mu *nakrcali* pušku s *prajom*, ma smo stavili *dožu* za tri jica. Gremo mi u *plateju* i stojimo u *kantunu* za čut *l'effetto* od *berekina-de*, kad ti, u niko *vrime*, puče iza *kvinte* *kâ kalun* s *akunpanjamenton* od *Tonove* *beštine*. U *tejatra* *vika*, *buka*, *afani*, *vraga* i po, a kako je *kažerma* *pulicije* bila *povrh* *trejatra*, zove *impresario* 2 *pulicjota*, vežu ti *bidnoga* *Tona*, i kako je bia veliki *konfužijun* *vodu* ti našega *Tona* *priko šene* s *otvorenim* *šiparjon*. Na *srid šene*, a ovo je bia *najlipji* čas od operete, okrene se *Toni* prema *kapokomiku*, *zapriti* mu *prstom* pa *zaviče*: *Frizime* (rekaje *nikako* *drugovačije*, ma se ovd i *štampi* *nemože* *opetovat*) »*frizime el padre* se *piû* te *rezito*!«

U tome odlomku, u kojemu je inače izuzetno visok postotak talijanskih riječi, ima ih čitav niz koje se danas ili ne upotrebljavaju nikako ili ih upotrebljavaju samo rijetke, najstarije osobe.

To su: *trejatar* (teatro), *Parigi* (Parigi), *Milordo* (milordo), *Tabakin* (tabachin), *kunforme* (conforme), *Parigi* (Parigi), *Milordo* (milordo), *Tabakin* (tabachin), *trejatar* (teatro), *Bajamonti* (Baiamonti), *krejanca* (creanza), *edukacjun* (educazione), *šocjetad* (società), *študjan* (studiato), *invece* (invece), *krejanca* (creanza), *skula* (scuola), *viljun* (veglione), *trejatar* (teatro), *šiparij* (sipario), *velud* (veluto), *šenarij* (scenario), *rusula* (rosola), *trejatar* (teatro), *litrat* (ritratto), *litrat* (ritratto), *trejatar* (teatro), *preteža* (pretesa), *Turco* (Turco), *mezomakiništa* (mezzomacchinista), *kumparša* (comparsa), *takaviži* (attaccavisi), *ašištenat* (assistente), *della* (della), *della* (della), *skula* (scuola), *takavat* (attaccare), *aviž* (aviso), *Krišpin* (Crispino), *buffo* (buffo), *konšideran* (considerato), *intenditur* (intenditore), *trejatar* (teatro), *opiniun* (opinione), *prišapoko* (pressapoco), *trejater* (teatro), *ra-prežentavat* (rappresentare), *kvinta* (quinta), *režina* (resina), *kapokomiko* (capocomico), *urđinavat* (ordinare), *naturalmente* (naturalmente), *kvinta* (quinta), *rinbonbavat* (rimbombare), *barafuža* (barafusa), *urđin* (ordine), *duperavat* (adoperare), *marča* (marcia), *kvinta* (quinta), *užat* (usare), *kapokoro* (capocoro), *doža* (dosa), *plateja* (platea), *l'effetto* (l'effetto), *kvinta* (quinta), *kalun* (canone), *akumpanjamenat* (accompagnamento), *tejatar* (teatro), *kažerma* (caserma), *pulicija* (polizia), *trejatar* (teatro), *pulicjot* (poliziotto), *šena* (scena), *šiparij* (sipario), *scena* (šena), *kapokomiko* (capocomico).

Ne računajući rečenice i izričaje, danas se ne bi upotrijebilo 76 riječi, to jest umjesto 132 upotrijebilo bi se samo 56 riječi, tako da postotak od 25% talijanskih riječi u 1912. danas ne bi iznosio ni 11% (u srednje i starije generacije).

*

Da bismo stekli širu sliku i mogućnost uspoređivanja, analizirat ćemo i istovremeno tekstove iz istoga lista — *Duje Balavca* — pisane u dubrovačkom lokalnom govoru.³⁵ Ispitani korpus broji 1231 riječ i dao je ove rezultate.

Ukupna jezična građa je po vrstama podijeljena ovako: imenice 26%, glagoli 18,3%, veznici 14,6%, zamjenice 12,8, ta skupina čini većinu svih vrsta — 72,4%; druga skupina — prijedlozi, priloz, pridjevi, brojevi i uzvici daju ukupno 27,6%. Od svih riječi, promjenljivih ima 67% a nepromjenljivih 33%. Postotak T/M varira od 21,7—25,6%, ali je posebno zanimljiva njihova struktura po vrstama: od svih imenica 41,6% su T/M, zatim T/M je 33% svih pridjeva, pa 30,7% glagola, 13,4% priloga, 9% veznika, 8,9% prijedloga, 5% brojeva, niti 0,7% zamjenica, dok od uzvika ima oko 33,3%, ali, u stvari, to izgleda ovako: od tri uzvika jedan je

T/M porijekla. Od svih promjenljivih riječi T/M ih je oko 29%, a od svih nepromjenljivih 10,2%. Od ukupno 282 T/M riječi ima 49% imenica, 24,4% glagola, 11% pridjeva, ukupno 84,4%, svih ostalih pak ima oko 15,6%.

Primjer

Rakomandano pismo iz Dubrovnika

Caro Duje!

Ne možeš se *imaginat* kojijem sam *gustom* dočekao tvoj *imensi foj*, *perke* se nadam da ćeš *almeno* ti davat *sotto* ovaj *tremendoj serjetati* i velikoj politici, štomi je više došla na vrh glave. Radi nje su dubrovčani *para* mi se zaboravili njihov *spirit*.

Negda je bilo u nas lijepijeh *maškarada*, *gustozijeh komponimenata*, *spiritozijeh* pazara i *famozijeh diskorasa* na Poljani, *ma caro Duje*, sve su ti to *tempi passati*. Ono što *publikava foj* dum Bepa, dum Antuna i *avokata* Mandolfa s *preteзом* da bude *satiriko*, nijesu drugo nego *šjokece* i *ofeze*.

Ako možeš *caro Duje*, *zasenjaj* u tvome *foju* da se od našijeh muzika — tri su! — ne može više mirno stat, da se naša *lučeletrika* kako *solito* svaki čas utrne, da zvonik na *stradunu* stoji još onako *nagrđen*, da ovamo dohodi mnogo *sušičavijeh*, sve više *fureštijeh* i *tudeškijeh* *tabela*, da se dobro *kundurava* svagje, *specijalmente* u magazinu *čitovnice*, da' Prava Crljena' plače za *soldatima* kako koga, da automobili čine više *gliba oli prašine (sekondo!)* na putu od Gruža, da smo imali u teatru najbolju *srsku družinu*, da joj je jedan *čelebri* atleta u *pauzama* činio *produccijoni*. (Da, ovo je dobra ideja, u nas bi moga naš Ružić trkat po *koridurima*. Op. Duje.) Tko bi ti Duje moj, sve nabrojio.

Rakomandavan ti da svakako *senjavaš* sve velike i male *kvestijone* u našem gradu, da našijem *gcsparima* i *kanonicima* *frakaš* kako ih *toka*, *ečetera*, *ečetera*, kako ti *gja* lijepo znaš. Kad najgem slobodna vremena (i *solada!*) *prokuraću* doč tamo da se dogovorimo. Ako ništa, mi imamo *almeno* dobre *vapore*, a ne kako oni od nove *socijetadi* Dalmacije, što *regolarmente* *ritardavaju* po deset uri.

Žô mi je što ne znam *pengat*. Poslo bi ti *ritrate* nekijeh odovle, *proprio* su za tebe. Ma znam da ćeš ih isto prije oli poslije *prokurat*. Samo što ne umijem *pengat*, a *del resto* razumijem se u sve po malo. Promisli da sam *quasi* *finuo* jednu *klasu gjinazija* i jednu *nautike*, a sad sam u jednoga *meštra* što me uči činit *crevlje* i načinjat *poplate*. Uvijek *legam*, Pravu Nadu Arbanije i List dubrovačke biskupije, što mi ga *pasava* prijatelj jednoga *noncula*. *Dunkve* promisli koja san ti ja *šjenca*. — *Adio!*

Tvoj Lero.³⁶

Za razdoblje tridesetih godina analizirat ćemo nekoliko tekstova u dubrovačkom razgovornom idiomu iz 1937. i 1938. godine, koji su bili objavljeni u splitskom *Štandardcu*. Analizirao sam ukupno 17 tih »Kundurarija« s korpusom od 4680 riječi.³⁷ (Trebalo bi napomenuti da hrvatski pomoćni glagol uz složena vremena glagola T/M porijekla nije posebno računat kao hrvatski, nego je ubrojen u T/M leksičku jedinicu.) Kao inače, najprije sam utvrdio strukturu vrsta riječi kompletnoga korpusa, bez razlikovanja porijekla. Imenica ima 28,7%, glagola 18%, zamjenica 13%, veznika 12%, prijedloga 10,5%; same imenice i glagoli daju 46% svih vrsta riječi; dalje, prilozi, pridjevi, brojevi i uzvici svi skupa daju samo 17,7%, a ona prva grupa čitavih 82,2%. Promjenljive vrste riječi tvore 67,6% čitavoga korpusa, a nepromjenljive 32,4%. Od ukupnoga broja od 4680 riječi, talijanskih ima 1048 ili 24,5%, ostale su gotovo sve hrvatske.³⁸ U pojedinim vrstama riječi T/M leksik se pojavljuje ovako: na prvom su mjestu uzvici — 57% uzvika je T/M porijekla, ali ni ovdje njihova prisutnost ne dolazi do jačega izražaja, jer ih u ukupnoj masi riječi ima samo 7. Slijede zatim imenice od kojih T/M ima 35,9%, u grupi glagola T/M ih ima 27,7%, u grupi pridjeva 23,7%, u priloga 19,4%, veznika 5,7%, prijedloga 1%, zamjenica 1%, brojeva 0,0%. Od svih promjenljivih vrsta riječi T/M ih je oko 25%, dok ih u nepromjenljivima ima jedva 8,6%. Od svih talijanskih riječi najviše je imenica (52,2%), pa glagola (24,6%), skupa 76,8%, dakle najveći broj, ostatak otpada na sve ostale vrste riječi. Što se tiče postotka T/M riječi, onaj prije spomenuti 25% jest srednji postotak svih tekstova, ima ih s nešto manjim postotkom a ima ih i s više od 30%, pa jedan takav ovdje donosim kao primjer.

Mi se sad u Dubrovniku nahodimo u *stadoni predika*, umiranja od *rinomane* »dubrovačke« i *vizita diferentijeh* manjijeh i višijeh *kapačitati*. Jučer i nase neke dane videli smo puno diplomata, što su *arivali* u grad s Igala, đe su *inaugurali* onu *stacijon soteraneu* od telefona između nas i *Marsilje*. *Kapitali* su nam *Frančezi* i š njima dva ministra. *A kapitali* su i drugi »diplomate«, sve u bonžurima. *Kapito je* i oni *gospar Vuko Holandez*. *Apena* smo ga videli *subito* smo znali da dohodi oni *holandez* *inkroćatuo*, *perke* *Vuka gustaju* *Holandez* i *holandez* *bandjere*, ako hi uhitu *alavia*.

Neku večę pošli su u klapi u Gracku *kafetariju*. *Gospar Vaso konsuo* im je činio *kortu*, *imenso* obučen i *eleganat* u *fjancima*. *Oservalo* se samo da je *frančezi* ministar imo mrcu *šporkane* crevje. Doznali smo da je to zato, jerbo su ga *perforca* vodili da *dirava* po svijem grackijem *kantunima*. U fratara crnijeh udaro je ministar i u *organ*. *Gospar Vuko* s *Cetinja* bio je *ćentar* interesa kad je, pun *elegance* i *gracije*, *zabalo* sa *sinjorinam* i *gospodjam*.

Čujemo puno *novitati*, ma sve pod upitnikom. Preparandija, prva klasa skupoće, turistički dinar, *stacion od ferate, magacini od dacija*, pošta, hoteli, puti, *komarda, foresti*, svega i svašta, a vazda *punto interrogativo*. Tokalo bi s druge bande od Srđa, ko pandan onemu križu, podignut *monumenat* s upitnikom. To bi *manjifiko sinjifikalo* dubrovačku *sperancu*.

Arivali su nam *Holanzezi* na *inkroćaturu*. Ima mrcu *fote* radi *bandjere*, ma u Gružu. *Sinjorine* se puno *interesaju* za *holanzeze oficiale* i kadete. *Konstatale* su samo *subito* one *rinomane*, da Holandija u Africi, ni dolika okolo Grčke, nego gorika na sjever. Nijesu to *konstatale* jerbo znadu *đografiju* nego jerbo su *Holanzezi* jakom hladni. Ne *atakavaju* na *oćade* i držu se jakom *serijo*. Puno je boje kad *arivaju Maltezi*. *Del resto* u njih je boja i *munita*. *Lire šterline*. Ni *butigjeri* nijesu *kontenti*. Po *lokandam* se ne pije *kome solito* kad *ariva marina*.

*

b) Tekstovi Ivana Kovačića

Prozne kronike i sjećanja o životu velovaroškoga težačkog življa što ih je napisao Ivan Kovačić (rođen 1897) odnose se na piščevo djetinjstvo, dakle na period na prijelazu stoljeća, pa dječastvo i mladenaštvo, to jest otprilike do prvog svjetskog rata.³⁰ Iako su napisane kasnije, te se stranice u svemu odnose na život Veloga varoša i samoga pisca prije prvoga svjetskoga rata i do njega, pa Kovačić i u jeziku nastoji što vjernije dati idiom tadašnjega velovaroškoga težačkog polučakavca. Stoga, kao što ćemo vidjeti, taj težački govor ne pokazuje toliku frekvenciju riječi T/M provenijencije kao onaj iz *Duje Balavca* u kojemu su surađivali i ljudi rođeni, odgojeni i školovani u Gradu, ili koji su pisali o gradskim temama.

U Kovačićevu odlomku o Jozi Keferu,⁴⁰ koji broji 4609 riječi, analizirao sam, kao inače, sve riječi, osim antroponima i toponima. Ukupan korpus je struktuiran ovako: imenice 26,2%, glagoli 19,7% (te dvije vrste skupa tvore blizu 46% svih vrsta), veznici 14%, zamjenice 12,8%, prijedlozi 10,2%, zatim prilozii, pridjevi, brojevi i uzvici skupa daju ostatak. Promjenljive vrste riječi daju 66,5%, a nepromjenljive 33,5%. Riječi T/M porijekla ima nešto više od 6,5%, a hrvatskih 93,5%. T/M riječi ima po pojedinim vrstama u ovom postotku: od imenica 19% je T/M, uzvika 17%, (tj. od 23 uzvika 4 su T/M: *ajme*), pridjeva 11%, brojeva 6,5%, glagola 3,7%, priloga 3,4%, veznika 0,6%, prijedloga 0,6%, i zamjenica 0,33%. Od svih promjenljivih riječi T/M porijekla ima 9,9%, a od nepromjenljivih samo 1,6%. Od svih T/M riječi imenica je 70,5%, glagola 10,3%, ostatak otpada na sve ostale vrste. Ti se postoci ne razlikuju mnogo od onih koji su dobiveni analizom vrsta riječi u malome rječniku Kovačićeve knjige: tu od svih riječi T/M

porijekla imenica ima 73,3%, glagola oko 16,7%, pridjeva oko 6,3% i priloga oko 3,2%. Sve ostale vrste riječi skupa tvore samo oko 0,5%.

Tagliavini u spomenutoj studiji najveću važnost pridaje pridjevima, pa grupi priloga, prijedloga, veznika i uzvika te na kraju glagolima. Ekscerpirajući rječnike on je nabrojio 115 pridjeva, 47 priloga, prijedloga, veznika i uzvika te 361 glagol. Po tome bi glagoli bili na prvome mjestu, pridjevi na drugome, a prilozii, prijedlozi, veznici i uzvici na trećemu. Da bismo i na Kovačićevu primjeru vidjeli kako stoji sa frekvencijom u živom tekstu, analizirao sam grupu pridjeva i načinskih priloga. U odlomcima »Split u mojen najranijen ditinstvu«, »Moj rod, dvor i kuća« i »Did Petar i moja baba Filomena« u toj grupi riječi hrvatskih ima oko 93% a T/M provenijencije oko 7%. Ukupno ima 25 leksičkih jedinica u 29 frekvencija: *falši, škartan, bišav, figurožast, marinerski, a la venecjana, šestan (2 puta), fuđran (2 puta), inkolan, pupast, kuntenat, infotan, komodno, deboto, unjul, u svežo, šporak (2 puta), koluran (2 puta), franak, sigur, ricast, fin, bjondo, školan, deboćarešto, pujiški, žudinski, šporak, friški (2 puta), superjore, inferjore, mencunan, mižerjast*. U odlomku »Puno lipi i šesni svit u našon konobi«, u istoj grupi riječi ima oko 87% hrvatskih a 13% T/M. Dvadeset leksičkih jedinica se ponavlja 32 puta: *šestan, guštožast (4 puta), debul, verdine, šporak (3), pobasji (6), delikano, tranjav, farabutski, đendarski, nonvolendo, friški, šerjasto, deštežo, krnjevalski, cukunski (3), grezi, komodno, pačifiko, kuntenat*. U odlomku »Splitski krnjeval« situacija je u postocima identična kao u prije spomenutom odlomku: hrvatskih ima 87% a T/M 13%; 18 leksičkih jedinica pojavljuje se ukupno 29 puta: *apena, (smisao: jedva) deboto (4), šestan, probužan, aluman, arefužo, šporak (4), škivožo (2), grintav (2), gracjožasto (2), induren, ricast, šuperbo, fin, koluran, perfin, ežofo, šempre (3)*. Zanimljiva je situacija u grupi imenica u tome odlomku: od 805 imenica hrvatskih je 520 (oko 64%) a T/M čak 285 (54%)! Takav je odnos shvatljiv kad se zna da je riječ o opisu zbivanja i običaja u kojima je gotovo sva terminologija T/M porijekla. Odlomak »Sudamja« opet pokazuje visok postotak hrvatskih riječi u grupi pridjeva i načinskih priloga: 89,6% prema 10,4% T/M. Dvadeset i pet jedinica pojavljuje se 33 puta: *inbandjeran, rotondast (3) kurjož(ast) (3), intemoren, maškaran, izmaškaran, sekreto, eletrišni, duplo, deboto (4), farabutski, lišo, pujiški, pituran, kuntenat, koluran, nervožast (2), dekapoto, fetivi, kompleto, cotav, đelož, kvadratan, galant, šuperab*. Ako zbrojimo rezultate svih tih odlomaka, dobivamo podatak da hrvatskih riječi ima oko 90% a T/M 10%.

Ekscerpiranjem riječi T/M porijekla iz rječnika u Kovačićevoj knjizi i rasporedom po životnim područjima možemo dobiti zanimljive informacije:

<i>grupa</i>	<i>broj riječi</i>
1) tijelo, njegovi dijelovi, bolest, lijekovi	23
2) namirnice, jela, obroci	34
3) odjeća, obuća, materijal za to, razni osobni predmeti, kozmetika	69
4) stanovnici, ljudska stanja i dobi, tipovi ljudi (fizički i psihički), ljudske osobine i navike	65
5) zanimanja, prostorije gdje se ona obavljaju i pribor za taj rad	84
6) kuća, njezini dijelovi, prostorije, pokućstvo, kućni predmeti, predmeti težačkoga gospodarstva	132
7) luka, more, brod, brodogradnja, plovidba, ribarstvo, meteorologija	37
8) igre, igračke, plesovi, lov, poklade	25
9) zoologija i botanika	40
10) mjere, mjerenje, novac	11
11) prijevozna sredstva	8
12) naselje, javne površine, dijelovi i detalji toga	19
13) crkva i crkveni obredi, objekti i predmeti	14
14) razno	90
	ukupno 652

Zapaža se kako je najbrojnija grupa 6, ona zapravo tvori 20% svih T/M riječi, grupe pak od 1. do 6. daju više od 62%. Grupa 7. (5,6%) jako je siromašna, a to je razumljivo ne samo zato što su Kovačičevići Velovarošani bili u golemom broju težaci (ribari vrlo malo, a pomorci još manje) nego i zbog toga što je i sam autor bio iz težačke sredine.

*

Iako nam u okviru ovoga rada nije cilj da potpunije proučimo stanje splitske (polu)čakavštine u prvoj polovici 20. stoljeća, to jest u doba kada ona istovremeno doživljava svoju najveću hibridizaciju a istovremeno i umiranje, bit će zanimljivo baciti jedan pogled samo na njezinu akcenatsku situaciju te tu situaciju usporediti s jednom mogućom varijantom troakcenatske čakavštine susjednih srednjodalmatinskih otoka, npr. sa čakavštinom kakva se može susresti u starijih žitelja u unutrašnjosti Brača (npr. u Dračevici, Gornjem Humcu, Pražnicama, Škripu, Nerežišćima, Ložišću). Obratit ćemo, dakle, pažnju usporednoj kvantitativnoj i kvalitativnoj strukturi akcenata i kvantitete te rezultate izraziti u postocima. Za

splitski uzorak uzet je tekst Ivana Kovačića iz knjige *Smij i suze starega Splita*, odlomci »Moj rod, dvor i kuća«, zatim stranica iz »Šjor Joze Kefera« što je reproducirana u istoj knjizi na 267. str. (s akcentima), konačno odlomci »Još koja o mrciman«, »Jematva« i »Turnjačina«. Prije analize u cijelom je spomenutom tekstu označen i dvostruki akcenat (Rešetarov *Doppelakzent*), sve prema Kovačićevu izgovoru (za primjer donosim jednu stranicu iz »Šjor Joze Kefera«). Čitav analizirani tekst ima 2240 akcentuiranih riječi.

U akcentiranju sam nailazio na velike teškoće, najviše zato što se u piščevu — kao i uopće u splitskom govoru — uz čakavski substrat osjeća jak utjecaj novije štokavske akcentuacije, a to se najizrazitije očituje u čestoj pojavi tzv. *Doppelakzenta*, što su ga u nekim čakavskim govorima već bili zapazili Kušar, Šahmatov i posebno Milan Rešetar (*Die serbokroatische Betonung südwestlicher Mundarten*, Wien 1900, str. 10-22, passim). Zapravo, mnoge riječi i u samome Kovačićevu izgovoru mogu u ponovljenim realizacijama imati nekoliko akcenatskih varijanata:

1. s dvostrukim akcentom: *òtác* (oba se podjednako čuju), *òtác* (prvi je jači), *òtác* (drugi je jači);

2) s jednim akcentom: *otác* (stariji oblik), *òtac* (noviji, rijetko).

Splitski dakle govor u ustima Ivana Kovačića ima ove akcenatske mogućnosti:

1. Čakavski akut. Taj najkarakterističniji glas drevne čakavske govorne melodije u Splitu se još i dandanas, osobito u starijega svijeta, prilično čuva, osobito:

— na zadnjem slogu u genitivu jednine riječi što imaju deklinaciju kao »žena«; u tim se riječima ujedno dobro čuje i prednaglasna duljina na prvom slogu;

— u instrumentalu jednine riječi istoga tipa: *žēnōn*, *rūkōn*, *Anōn*, *Māndōn*, *mojōn*, *prvōn*, *dobrōn*;

— u infinitivu nekih glagola, na zadnjem slogu: *vazēst*, *pritrēst*;

— u genitivu množine na zadnjem slogu *vrītī*, *mōjī*, *soldātī*.

Čakavski je akut očuvan i u drugim riječima i oblicima, ali ne tako izrazito, a, osim toga, kad nije na zadnjem slogu, često ima tendenciju da prijeđe u dugosilazni, osobito na jednosložnicama: *jā/jâ*, *ōn/ôn*. Kad je čakavski akut bilo na kojemu drugom slogu osim na zadnjemu nije samo slabije izrazit nego i manje traje, pa bi se mogao označiti kao poluakut.

2. Dugouzlazni je kraći i slabije izrazit od novoštokavskoga, pa se katkada približava novoštokavskom kratkouzlaznom.

3. Dugosilazni je također kraći i slabije izrazit od novoštokavskoga, osobito na kraju riječi.

Kovačičev izgovor

Jedno litnjo popóдне doša je Marín Sibič sa manterúton šjoron Matijon i sa svoja dva sina da od Kefera nasilno inkaširaju pineze za žute čizme ča mu i je Sibič učini a on mu ji ni plati. Zašto po velikoj žege dolazidu, to se moglo čut iz dajega, jer ne plati li danas čizme - vikala je šjora Matija puten - da če mu branče izvadit.

Bila je velika vrućina, a vrime oko Vele Gospě kad zemja gori o' žege, a osobito okolo četiri bota, kad je Marín Sibič domaršira sa svojon vojskon na prisilni inkas.

- Jema li još puno odit do one lupetine Joze Kefera? -
upita šjora Matija Marka Vaktera.

.....
.....
..... - reče Marko Vakter
po vlašku.

- Fala van, fala! - odgovara i zafaliže šjora Matija Marku Vakteru i proslidiže uza štriku s vikon.

I jope deboto jednaki upit krađ Mije Aljinovića rečenoga Jere.

- Eno vidite li oni zeleni bór na onoj glávici -
odgovara Mijo Jera - tamo van je Kefer.

Isto tako pitali su Jovanina Gradelicu, pa Matu Kalupa, Duju Bega i Simu Avučinu, koji su jemali svoje zemje uz štriku, i svi odgovarali jednako da se Kefer nalazi omar iza onega zelenega bora na Matošičevoj glávici.

- Ča on misli da je Marín Sibič popija pamet, pa me toliko vrimenta vuče za nos - danas ču ti platit, sutra ču ti platit. . . u nediju - sigurno, a jur je prošlo tri miseca, al čizme još ni platija.

- Znaš Marine! - čuje se glas njegove šjore Matije, - ti, stariji, omar ga uvati rukan za branče, a ti mlaji, Jovaninko, skoči bratu u pomoć i kad ga tako svladata, reče mu: Uno dele do! - Ol stvari pineze za čizme, Ol

Moguća bračka čakavska varijanta

Jedn^o litnjo popo^dne^â dô^âsa je Marin Sibi^â sa manten^âton šjoron Mati^â-
jon Matijon i sa svoja dvâ sina da od Kefera nasilno inkaširaju
piⁿeze za žute čizme ča mu i je Sibi^â učin^â a šⁿ/on mu jⁱ ni
pl^âti. Zašto po velikoj žegi dolazi^u ž^e se moglo č^ut iz dajega, jer
ne pl^âti li danas čizme - vikala je šjora Matija put^en - da će mu
br^ânče izv^âdit.

Bila je velika vrućina, a vrime oko v^ele č^osp^en^e kad zemja gorⁱ o'
žege, a osobito okolo četiri b^ota, kad je Marin Sibi^â domaršir^â sa
svoj^on v^ojsk^on na prisilni inkaš.

- J^ema li još puno odit do on^e l^upetine j^ože Kefera? - upⁱta šjora
Matija M^ârka V^âktera.

.....
.....
..... reče M^ârko V^âkter po
v^âlašku.

- F^âla van, f^âla! - odg^vâra i za^falⁱje šjora Matija M^ârku V^âkteru
i proslidⁱje uza štriku s vik^on.

I j^ope deb^oto jednaki upit, kraj M^âje Ali^ânovi^âa rečenoga J^ere.

- En^o vidite li oni zeleni b^or na on^oj glavici - odg^vâra M^âj^o J^e-
ra - t^âmo van je Kefer.

Isto tako pitali su Jovanina Grad^elicu, pa M^âtu Kal^upa, D^uju Bega
i Šⁱnu Avučinu, kojⁱ su jemali svoje zem^je uz štriku, i svⁱ odgovarali
jednako da se Kefer nalazi omar iza onega zelenega b^ora na Matošičev^o
glavici.

- Č^â šⁿ misli da je Marin Sibi^â popⁱ(j)e pamet, pa me toliko vrⁱmena
vuč^e za nos - danas ću ti pl^âtⁱt, s^utra ću ti pl^âtⁱt... u nedⁱju - sig^u
nc, a j^ur je prošlo trⁱ m^eseca, al čizme još ni pl^âtⁱ(j)a.

- Znaš, M^âvⁱne! - č^uje se gl^âsa njegove šjore Matije, - ti, stariji,
omar ga uv^âti r^ukan za br^ânče, a ti ml^âji, Joveninko, skoči br^âtu u
i kad ga tako sv^lâdate, reč ćemo mu: Uno delle do! - šⁱ stveri piⁿeze.

ol'

4. Kratkosilazni je uglavnom kao novoštokavski.

5. Novoštokavski kratkouzlazni kao jedini akcenat riječi prilično je rijedak; čest je u dvostrukoakcentskoj kombinaciji kao prvi: npr: *òtác* ili *brònzîn*.⁴¹

(Kovačičev je tekst »preveden« u čakavsku troakcenatsku varijantu samo u akcentu i kvantiteti. Potertane su riječi koje se u tome slažu s Kovačičevom varijantom).

Ukupna je količina Kovačičevih akcenata ovako podijeljena:

1) nečakavski akcenti

— kratkouzlazni 4,70% + dugouzlazni 11,70% = ukupno 16,4%

2) riječi s dvostrukim akcentom

— tip kratkouzlazni + dugosilazni (npr. *fjòrîn*) i tip kratkouzlazni + kratkosilazni (npr. *stârîji*) = ukupno 17,6%

3) čakavski akcenti (kratkosilazni, dugosilazni i čakavski akut) = ukupno 66%, od toga čakavski akut 12,6%.

U spomenutoj troakcenatskoj čakavskoj varijanti istoga teksta struktura bi bila ovakva:

kratkosilazni 47%, čakavski akut 28,6%, dugosilazni 24,4%.

Da vidimo kako se akcenti jednoga i drugoga teksta podudaraju. S pretpostavljenom varijantom čakavskoga bračkoga govora podudara se posve, to jest po vrsti akcenta i položaju, tek nešto malo više od 50% svih naglašениh riječi. Oko 45% svih potpunih podudaranja otpada na kratkosilazne akcente, 30,5% na dugosilazne, 23,5% na čakavski akut, a oko 1% na tip prednaglasna duljina + čakavski akut (*rūkē*). Od svih tih slučajeva oko 32,6% otpada na jednosložne riječi. Međutim, ako računamo i podudaranja u mjestu bez obzira na karakter akcenta, onda se broj takvih slučajeva penje na 82,5%. Konačno ima i 17,5% riječi koje se ni u čemu podudaraju, ni u mjestu ni u vrsti akcenta, pa u tome postotku Kovačičeva polučakavština posve odudara od prave čakavštine. Dalje imamo slučajeve u kojima se brački čakavski akcenat podudara s drugom polovicom dvostrukoga, neizrazitoga akcenta, to jest slučajevu u kojima se druga polovica Kovačičeva akcenta podudara s čakavskim akcentom. To su ovakvi slučajevi:

Kovačić

čakavski

Sùćidar

Sućidar

fjòrîni

fjorîni

držàve

držàve

mòjî

mojî

Takvih slučajeva ima oko 22,6% od svih mogućih podudaranja. Među najkarakterističnije značajke čakavskih govora spadaju naglasak na posljednjem slogu i prednaglasna duljina. Usporedbom splitskoga Kovačićeva izgovora i čakavske varijante dobio sam ove rezultate: u Kovačićevoj varijanti samo 5,2% riječi ima naglašen zadnji slog, a u čakavskoj 23%. Zatim, Kovačić ima samo 21 prednaglasnu duljinu, a čakavska varijanta čak 219! Takvo je stanje u akcentu i kvantiteti. Taj bi se disparitet još više proširio kad bismo istražili i ostale fonetičke te morfološke razlike. Dakle, za splitski se govor u drugoj polovici prošloga stoljeća a osobito u prvoj polovici ovoga stoljeća zaista može kazati da je jedva napola čakavski. Hraste je 1950. pisao o suvremenom splitskom dijalektu:

»Migracija stanovnika iz unutrašnjosti i jaki utjecaj štokavskoga narječja s vremenom su izmijenili fizionomiju splitskoga govora, i on danas po mnogim svojim osobinama pripada više štokavskom nego čakavskom dijalektu.«⁴²

Hrastu možemo dopuniti ili korigirati i reći da njegova ocjena ne vrijedi tek za 1950, nego i za čitavo stoljeće ranije; već je u polovici prošloga stoljeća, ako ne još i prije, splitski govor pokazivao vrlo jake hibridne značajke, polučakavske — poluštokavske.^{42a}

*

Na određeni se način još manje od Kovačićeva teksta čakavskom pokazuje zbirka *Marjanska vila* što ju je u dva izdanja (1885. i 1899)⁴³ objavio Dujam Srećko Karaman. Sadržajno i tekstualno ta se dva izdanja vrlo malo razlikuju; u drugome je autor na stranicama 141—144. dodao dvije kolede, od kojih je prva starija i — reklo bi se — prenesena u izvornoj grafiji, osim toga na stranicama 149—155. u drugom su izdanju ispuštene tri manje »sinteži«, pa ih ima 62 naprama 65 u prvome. Predgovor je gotovo isti. Nas ovdje zanima ono što Karaman u tome Predgovoru kaže o jeziku i načinu bilježenja:

»Sabiruć, prva mi briga bila da svaku pjesmu točno prepisem, baš kako puk izgovara, a prema tomu udesio sam i pravopis, neka sбирka bude služila i puku za pjevanje i jezikoslovcem za učenje. Među spljetske pjesme uvrstio sam jih pak nekoliko, što niesu nikle u našem gradu, ali se kod nas često pjevaju, te valja da su iz okolice, ili iz kojeg drugog kraja Dalmacije, i koje, izuzam malo rieči i izraza, uzdržale su jezik odkle su potekle, a svakako su važne, jer dosad, ako se ne varam, niesu nigdje bile izdane.«⁴⁴

Prema tim, dakle, Karamanovim riječima, morali bismo očekivati da će barem one pjesme za koje je više manje — iz sadržaja — sigurno da se nisu samo pjevale u Splitu (Gradu i zagra-

đima) nego da su u njima i nastale, biti toliko »čakavske« (ili polučakavske) koliko je to npr. govor Duje Balavca, Marka Uvodića, Ivana Kovačića i drugih autora i tekstova koji su svi pripadali prvim decenijama ovoga stoljeća, pa su mlađi i od Karamana i od vremena u kojemu je on sakupljao pjesme. Međutim, te njegove pjesme jako osciliraju između čakavštine i štokavštine ikavskoga govora, čak i one koje su nastale u Splitu. U toj oscilaciji osobito impresionira činjenica što u čitavoj zbirci, u prvom izdanju (1885), ni jedan jedini put nema upitno-odnosne zamjenice *ča*, a u drugom izdanju ona se pojavljuje jedan jedini put, i to je nalazimo u dodanoj koledi III, na str. 141, za koju Karaman veli da se »pjevala u Spljetu godine 1789.« a da je »prepisana iz nekog starog rukopisa, koji se mogao jedva čitati.« Upravo kao i u Kavanjinovoj »velepjesni«, gdje se u masi od 32.724 stiha *ča* pojavio jedan jedini put! Ali, dok se u Kavanjina to dade, bar donekle, protumačiti utjecajem lektire prvenstveno dubrovačkih pisaca, u Karamana se takva pojava zaista teško dade protumačiti. Evo dva među najpoznatijim primjerima:

Karaman (1885)

*Jubavi, Jubavi!
Vrag ti odni kosti,
Šta si mi skončala
Cvit moje mladosti.*

*Kovačić (rkp. »Smij i suze starega
Splita«)*

*Jubavi, Jubavi,
Vrag ti odni kosti,
Ča si učinila
Od moje mladosti!*

(str. 23)

Pogotovo je neshvatljivo što Karaman donosi u *štakavskoj* ili *štokavskoj* varijanti i tako općenito poznate pjesme kao što je:

*Marjane, Marjane,
Što barjak ne viješ?
Što si prizlovojan,
Al te voja nije?*

(1885, str. 223)

Tako je i dalje redovito *šta* ili *što*, pa umjesto *čakod/čagod* piše *štakod*:

*Lice san umila
Što mi je ostalo (ib., str. 18)*

*Šta mene jadnu umori,
Šta moje lice nagrđi? (ib., str. 25)*

*Sijala Mare murtilu
U onu svetu nediju;
Što je je ridje sijala... (ib., str. 31)*

*Sve što ti govoru
A ti se manje boj,
Lipo se za me goj,
Rumeni cite moj.* (ib., str. 38)

*Šta je misec zvizdan
A danak sunašcu,
To si ti, pridragi,
mojemu srdašcu.* (ib., str 45)

*Poznala san jidra,
Što san ja otkala,
Svaku treću žicu
Zlaton indorala.* (ib., str. 64)

*Šta s' ustala rano, mlada koludrica?
Al si se ustala jutrnju zvoniti?
Al pokoru mrtvin tvojim izvršiti?* (ib., str. 82)

*A ja tebi sve pridade
Šta kod narav dati more!*

*Poznala san jidra
Što san ja otkala, ...* (ib. str. 114)

Istini za volju treba priznati da se u toj zbirci ča pojavljuje još jednom, ali tada u ustima Bračana, kao njihova jezična značajka:

*I ostaše ko stina studena:
»Ča, po Boga! ovo jesu lavi!«* (ib. str. 161)

Ta zbirka inače pruža obilje zanimljive građe za proučavanje čakavsko-štakavskih/štokavskih jezičnih odnosa u Splitu, osobito u njegovim zagrađima, od leksičkih, morfoloških, sintaktičkih do stilskih, kao što su npr. *iža (hiža), celov, sidališća, grebišća, svaka (ostala), »jer On oće kî nebesa skova...«* (cfr. Marulić: ... *Bogu budi hvala, / ki nebesa skova i svaka ostala*. Judita, VI, st. 440—441) itd. itd. Ali, to ostavljam za drugu prigodu.

c) Nazivi mjeseci

Određeni pokazatelj stranih, latinskih ili neolatinskih, jezičnih i općekulturnih utjecaja u Splitu, Gradu, zagrađima i okolici, mogu biti i nazivi mjeseci. Evo ih nekoliko, pobilježjenih po godinama: 1501. Marulić u Juditi, u posveti dom Dujmu Balistriliću, upotrebljava latinski **april (aprila, gen. sing., a u tome padežu dolazi i velika većina naziva mjeseci u nadnevcima; ja ću ih ovdje citirati u pretpostavljenom nominativu singulara).*

1543. B. Zborofčić također upotrebljava latinski *oktubar*.⁴⁵

1617. M. Alberti u svojem *Oficiju* upotrebljava ove sve odreda hrvatske nazive mjeseci: *sičanj, veljača, ožujak* ili *vlažak, travanj* ili *listonos, sfibanj, lipanj, srpanj* ili *ilinščak, kolovoz* ili *gospodičnjak, ruj, listopad, studeni, prosinac*.⁴⁶

1662. Petar Gaudencije/Radovčić u svojem *Istumačenju simbola apostolskoga* upotrebljava nazive (u gen.) *Marča, Dečembra* (2 puta) i *Dečembar* (1 put u nom.)^{47a}

1691—1761. Tekst *Matrikule bratimih B. D. M. od Spinuta*, koji je napisan 1691. a prepisan 1761, ima latinske ili talijanske nazive: *maraz* i *novembar*.^{47b}

Oko 1701—1713. Tih godina pisao je Kavanjin svoju *Poviest vandeľsku*, u kojoj donosi nazive svih mjeseci i svakome posvećuje po jednu, često prilično uspjelu strofu. Ti se nazivi uvelike podudaraju s onima što ih je donio Alberti jedno stoljeće prije, i svi su odreda hrvatski: *sičanj, veljača, vlažak, listonos, svibanj, lipanj, srpanj, kolovoz, ruj, listopad, studeni, prosinac*.⁴⁸

1704. Te je godine Luka Terzić, rodom Bišćanin, tiskao u Mlecima knjigu *Pokripljenje umirućih*,⁴⁹ koja je u tom stoljeću doživjela još nekoliko izdanja. U predgovoru Terzić kaže da je knjiga napisana govorom koji se govori u Splitu i okolici (što bi još trebalo provjeriti usporedbom s onovremenim drugim tekstovima, jer te njegove riječi mogu značiti i to da je napisana govorom koji mogu razumjeti stanovnici Splita i okolice, što nije isto). Terzić u kalendaru na početku knjige donosi sve same hrvatske nazive mjeseci: *sičanj, veljača, ožujak, travan, svibanj, lipanj, srpan, kolovoz, ruj, listopad, studeni, prosinac*.

1726. Matrikula bratovštine sv. Mande Merjanske upotrebljava *novembar*.⁵⁰

1757. Matrikula bratovštine sv. Mihovila Arkandela upotrebljava ovakve nazive: *FĒA* (= febrara?), *7 brā* (= settembra?), dakle, vjerojatno, talijanske nazive.⁵¹

1658—1837. Zanimljivi su i nazivi kojima su se običavali služiti u splitskoj okolici, osobito u Poljicima koja su od davnine bila glavni imigracioni izvor za Split i njegova zagrađa. U dokumentima koji su u tim godinama datirani u Sitnome i Tugarima, a ponajviše između 1658—1797, nalazimo ove nazive (koji u izvorniku svi dolaze u genitivu): *jenar* (5 puta), *vebrar* (3 puta), *velača* (1 put), *vejlača* (1 put), *maráč* (5 puta), *travan* (2 puta), *april* (5 puta), *maj* (4 puta), *jun* (1 put), *luj* (2 puta), *agust* (3 puta), *šetambar* (3 puta), *otonbar* (2 puta), *novenbar* (2 puta), *novembar* (1 put), *decembar* (1 put), *decenbar* (2 puta), *vecenbar* (3 puta), *vencenbar* (1 put),

prosinac (5 puta).⁵² Odnos naziva talijanskog porijekla prema onima hrvatskoga je 48:9 u korist talijanskih.

1759. Te je godine bila sastavljena *Matrikula Svetoga Anđela Strazhanina*⁵³ u crkvi sv. Križa u Velom varošu, potvrđena je bila 1766, a tiskana 1889. Od mjeseci se spominju *prosinac* i *svibanj*. Međutim, kako ne raspoložemo originalom, ne može se pouzdano kazati je li tako i u njemu, ili je pri tiskanju što mijenjano, općenito u jeziku *Matrikule*, pa tako i u nazivima mjeseci.

1805. D. Matija Čulić je sakupio i u Veneciji te godine izdao zbirku splitskih crkvenih pjesama. U toj knjizi on upotrebljava sve same talijanske nazive: *genar*, *febrar*, *maraz*, *april*, *maj*, *giugn*, *lugl*, *agust*, *settembar*, *ottobar*, *novembar*, *decembar*.⁵⁴

1828—1826. Rukopisni *Libar od Novenje prid Boxich koji se Govori u Svetoga Ivanna*⁵⁵ ima ove nazive mjeseci talijanskoga porijekla: *marac*, *april*, *maj*, *giugn/gnugn*, *luj*, *agust*, *settembar*, *ottobar*, *novembar*, *decembar*. Autor toga *Libra* je Velovarošanin Mate Kovačić (Matte Kovacich).

1853. Rukopisni dnevnik raznoga sadržaja, u kojemu ima i crkvenih tekstova i bilježaka o dnevnim troškovima,⁵⁶ ima nazive: *gienar*, *novembar*, *decembar*.

1865—1866. Također rukopisni dnevnik što sadrži živote svetaca i mirakule Djevice Marije te *Libar troškova* upotrebljava talijanske nazive: *marac*, *maj*, *luj*, *agust*.⁵⁷

1885. U jednomu računu iz te godine, koji se čuva u crkvi sv. Mande Merjanske, stoje ovi nazivi: *febrar*, *marac*, *april*, *maj*, *luj*.⁵⁸

1886. Međutim, te godine, dakle samo godinu dana kasnije, u nekom drugom računu u istoj crkvi nalazimo i hrvatski naziv: *ožujak*.⁵⁹

1903—1906. F. Ivanišević je tada u Zagrebu izdao svoju poznatu monografiju o Poljicima. On ovako nabraja nazive mjeseci koji se u njegovo vrijeme upotrebljavaju u narodu: *sičanj*, *veljača*, *marac*, *april* ili *travanj*, *maj*, *jun* ili *zunj*, *srpanj* ili *luj*, *agust*, *šetambar*, *listopad* ili *otonbar*, *studenj*, *prosinac* ili *decembar*.⁶⁰ Ako te nazive usporedimo s onima iz spomenutih dokumenata što ih je objavila B. Zelić-Bučan, vidimo da su se u starije vrijeme, u drugoj polovici 17. i u 18. stoljeću nešto više upotrebljavali nazivi T/M porijekla.

Zanimljiva je i ova informacija Ivana Kovačića (r. 1897) o nazivlju mjeseci u splitskih težaka Velovarošana i građana u drugoj polovici prošloga stoljeća i u ovome stoljeću, uglavnom do propasti stare Austrije:

	1.	2	3.	4.
Težaci u V. varošu	sīčanj	vèjāča	màrač	aprīl
Gradani	januār	febrār	mārt	aprīl
	5.	6.	7.	8.
Težaci u V. varošu	māj	jūn	jūl	àgùst
Gradani	māj	jūn	jūl	àgùst
	9.	10.	11.	12.
Težaci u V. varošu	šetênbar	otôbar	novênbar	dicênbar
Gradani	šetênbar	otôbar	novênbar	dicênbar

Može se zapaziti da u 18. stoljeću, pa dalje gotovo u čitavom 19, prevladavaju nazivi T/M porijekla. Stanje će se početi mijenjati istom u osmom i devetom desetljeću prošloga stoljeća, sasvim pri kraju, kada je nastava na hrvatskom jeziku u osnovnim i srednjim školama počela u mlade generacije davati prve rezultate i na jezičnom polju.

Treća faza — suvremena faza, faza deklinacije

Trećom fazom mogli bismo — u užem značenju — označiti razdoblje od 1960 (otprilike) do danas, to jest razdoblje u kojemu se etnolingvističko obilježje Splita uvelike promijenilo zbog većih imigracija novijega stanovništva, bilo iz zaleđa, bili iz drugih krajeva Jugoslavije a u kojemu uvelike prevladava nečakavski elemenat.

Za to ćemo razdoblje ispitati tekstove, uglavnom humorističke prirode, što ih već godinama piše splitski publicist Miljenko Smoje, bilo u *Pometu*, bilo u *Nedjeljnoj Slobodnoj Dalmaciji*. Analizirani Smojini tekstovi potječu iz 1972. godine.⁶¹ Već se unaprijed može reći da je onaj polučakavski idiom kojim se Smoje služi, bez obzira na određene nečakavske koncesije aktualnom javnom, društvenom žargonu (osobito u sintaksi, pa i u leksiku), karakterističniji za starije naraštaje Splićana, i to upravo za onu polučakavsku grupu koja je u suvremenom Splitu u izrazitoj manjini.

Ukupan korpus analiziranih riječi iznosi 4382, i ta je građa ovako strukturirana po vrstama: imenice 26,3%, glagoli 20%, veznici 13,6%, zamjenice 11%. Ta grupa tvori većinu svih vrsta riječi: 70,9%. Ostale vrste daju 29,1%, i to ovim redom: prilozi (409), prijedlozi (390), pridjevi (320), brojevi (121) i uzvici (svega 12). Struktura u Smojinim tekstovima važna je za našu svrhu, jer im je jezična forma i stil kolokvijalnoga karaktera. Od čitave te građe na promjenljive vrste riječi otpada oko 68%, a 32% na nepromjen-

ljive. Dalje, od ukupnoga korpusa na hrvatske riječi otpada 4119 ili 94%, a na T/M 263 ili svega 6%. Po kategorijama riječi to izgleda ovako: u vrsti imenica T/M ima 16,6%, u glagola 5,5%, u pridjeva 1,6%, u veznika 1,5%, u priloga 0,5%, u zamjenica i brojeva 0,0%. Poseban je slučaj uzvika: tu ima 25% T/M riječi, ali, budući da svih uzvika ima u sve 12, a od njih su samo 3 T/M, njihov utjecaj ne dolazi do izražaja, jer taj broj uzvika (12) u ukupnom korpusu sudjeluje samo s 0,27%! Od svih promjenljivih vrsta riječi T/M ima 8,3%, a od nepromjenljivih samo 1,2%. Od T/M riječi u spomenutim Smojinim tekstovima goleme većina su imenice (72%) i glagoli (18%), skupa 90%, pa na sve ostale vrste otpada samo 10%. Postotak T/M riječi ponešto varira između pojedinih tekstova: veći je u »Čakulama na šentadi« (oko 7%), a nešto manji u analiziranim tekstovima »Čulo se ove nedije« (oko 5,6%).

*

Ni onakav splitski polučakavski prvih decenija ovoga stoljeća kakav je manje-više u prozama Marka Uvodića ili u kronici Ivana Kovačića nije dosljedno ostvaren u *Magarčićevim eklogama* Ante Cettinea.⁶² U tim je stihovima splitski štokavoidni čakavski dat više kao *couleur local et historique* nego kao dosljedan idiom. Ipak će biti zanimljivo pogledati neke vrste riječi, posebno T/M porijekla i njihovu funkciju te postotak u Cettineovoj pjesničkoj riječi. Ako analiziramo dio tih *Ekloga* od 57—64. strane, jezična nam se slika pokazuje ovakvom: od svih riječi imenice su 64,2%, glagoli 20,7% a pridjevi 14,6%, ukupno 99,9%. Od svih imenica T/M ima 19%, hrvatskih dakle 81%. Zanimljivo je i ovo: U *Intermezzu*, jednom od najuspjelijih dijelova *Ekloga*, ima 222 rimovane riječi, od tih je 50 T/M porijekla, dakle u kadenciji, na tom ritmički i melodijski najosjetljivijem mjestu rimovanoga stiha, ima oko 22,5% riječi T/M provenijencije.

Z a k l j u č a k

Na kraju ovoga analitičkoga dijela dat ćemo sintezu rezultata i zaključke na koje nas statistički podaci analiza upućuju.

Ukupan leksički korpus podvrgnut ispitivanjima iznosi oko 43.000 riječi, od toga je oko 4000 romanskoga porijekla, a od tih pak je najveći postotak T/M. Međutim, kompletna je strukturalna analiza provedena na korpusu od oko 27.000 riječi, od toga oko 3000 T/M.

Na pojedina pitanja koja smo postavili u odsjeku *Čiljevi i metodološki postupak* dat ćemo redom odgovor.

ad 1) Uzevši kompletan korpus u svakoga pisca ili u svakom tekstu, od Marulića do našega stoljeća, na prvom mjestu frekvencije nalaze se imenice. Iako su prvi, Marulićevi tekstovi, književnoga karaktera, a ostali više-manje neknjiževnoga, imenice u svima njima imaju prvo mjesto, u postocima koji se kreću od 24,5% do 28,7% (Marulić 25,3%, *Duje Balavac*, čakavski, 24,5%, *Duje Balavac*, dubrovački, 26,7%, *Štandarac*, dubrovački tekstovi, 28,7%, Ivan Kovačić 26,2%, Smoje 26,3%). Na drugom su mjestu frekvencije u svima tekstovima glagoli, postoji se kreću od 18 do 23,2% (Marulić 23,2%, *Duje Balavac*, čakavski tekstovi 20,3%, *Duje Balavac*, dubrovački tekstovi 18,3%, *Štandarac*, dubrovački tekstovi 18%, Ivan Kovačić 19,7%, Smoje 20%). Tek na trećem i četvrtom mjestu dolazi do oscilacija u pojedinim tekstovima, ali s vrlo malim razlikama: u Marulića (15,7%) i u dubrovačkim tekstovima u *Štandarcu* zamjenice su na trećem mjestu frekvencije, a u čakavskim tekstovima iz *Duje Balavca*, u dubrovačkima također u *Duji Balavcu* te u Kovačića i Smoje na trećem su mjestu veznici (DB, čak. 14,7%, DB, dbk. 14,6%, Kovačić 14%, Smoje 13,6%). Na četvrtomu su mjestu veznici u Marulića (11%) i u dubrovačkim tekstovima u *Štandarcu* (12%). Peto i šesto mjesto gotovo u svima tekstovima zauzimaju prijedlozi i prilozi s oko 10%. Ostale vrste riječi zauzimaju sedmo, osmo i deveto mjesto. Grupa od prve četiri vrste riječi tvori:

- 75,2% svih riječi u tekstovima Marka Marulića
- 72,3% svih riječi u čakavskim tekstovima u *Duji Balavcu*
- 72,4% svih riječi u dubrovačkim tekstovima u *Duji Balavcu*
- 71,7% svih riječi u dubrovačkim tekstovima u *Štandarcu*
- 72,7% svih riječi u tekstovima Ivana Kovačića
- 70,9% svih riječi u tekstovima Miljenka Smoje.

Raspon frekvencije tih vrsta riječi se kreće od 70,9% (Kovačić) do 75,2 (Marko Marulić). U prosjeku, u tim tekstovima, imenice, glagoli, zamjenice i veznici tvore 72,5% svih riječi.

Napomenimo ovdje još jednom da nam rezultati analize nekih pjesama Tina Ujevića pokazuju da su imenice i tu na prvome mjestu, a da na drugo mjesto dolaze — redom frekvencije — glagoli i pridjevi podjednako, a onda veznici, na trećem su najčešći glagoli, zatim pridjevi, na četvrtom pak najčešće su zamjenice, a onda prilozi i prijedlozi. Od 88 mogućnosti u tih Ujevićevih 11 pjesama samo su u 23 slučaja riječi koje nisu imenice, glagoli, zamjenice i veznici, to znači da u 74% slučajeva prva četiri mjesta zauzimaju upravo te spomenute vrste riječi.

ad 2) U ukupnom korpusu hrvatskih i T/M riječi promjenljive vrste sudjeluju rasponom od 64% do 71,7% (Marulić 71,7%, DB, čak. 64%, DB, dbk. 67%, *Štandarac*, dbk. 67,6%, Kovačić 66,5%, Smoje 68%).

ad 3) Postotak T/M riječi varira od — prosječno — u Marulića 1,46% do maksimuma od 30% u dubrovačkim tekstovima u *Štandardcu*, ili do prosjeka od 15,6% u splitskim čakavskim tekstovima u *Duji Balavcu* (maksimum 25%).

ad 4) Postotak T/M riječi u svakoj pojedinoj grupi riječi jako varira i po razdobljima, i po piscima ili tekstovima. On je u grupi imenica najveći u splitskim čakavskim tekstovima u *Duji Balavcu* (44,5%), a najmanji u Marulićevim (5,8%). U grupi glagola T/M je postotak najveći u dubrovačkim tekstovima u *Duji Balavcu* (30,7%), a najmanji opet u Marulićevima (manje od 1%). Isto je tako u grupi pridjeva. U grupi zamjenica postotak je T/M gotovo beznačajan (od tri teksta u kojima se pojavljuju postotak varira od 0,33 do 1%). U grupi brojeva jedino je postotak od 5 zanimljiv u dubrovačkim tekstovima u *Duji Balavcu*. U prilogu je situacija već mnogo zanimljivija: u Marulića ih nema, a u ostalih procenat se kreće od 0,5 (Smoje) do 19,4 posto (dubrovački tekstovi u *Štandardcu*). U splitskim čakavskim tekstovima taj procenat ima malen raspon: od spomenutih 0,5 u Smoje do 6,4 posto u *Duji Balavcu*. U prijedloga je stanje ovakvo: od 0 (u Marulića i Smoje) do 8,9 posto u dubrovačkim tekstovima u *Duji Balavcu*. Čakavski tekstovi u *Duji Balavcu* i oni Kovačićevi pokazuju vrlo malene vrijednosti: prvi 4,3 a drugi 0,6 posto. Veznici također ne pokazuju visoke procenat: od 0 u Marulića do 9 posto u dubrovačkim tekstovima u *Duji Balavcu*; splitski čakavski poprilično variraju: od 0,6 u Kovačića do 7 posto u *Duji Balavcu*. Najzanimljivija je situacija s veznicima: tu redovito susrećemo relativno visoke postotke T/M provenijencije, od 17 posto u Kovačića do 57 posto u dubrovačkim tekstovima u *Štandardcu*. Ali, treba reći i ovo: od više nego 27.000 riječi čitavog korpusa uzvika ima samo 73. Ako ih tako uzmemo sve skupa, to jest sve veznike zajedno, onda T/M tvore oko 25—26 posto, ali svi veznici skupa u onoj masi od 27.000 riječi sudjeluju samo sa 0,27 posto.

ad 5) U grupi svih promjenljivih vrsta riječi T/M riječi sudjeluju od 2,1 posto u Marulića do 29 posto u dubrovačkim tekstovima u *Duji Balavcu*. U splitskim čakavskim tekstovima nakon Marulića postotak varira od 8,3 u Smoje do 23 posto u *Duji Balavcu*. U grupi svih nepromjenljivih vrsta postotak varira od 0 u Marulića do 10,2 posto u dubrovačkim tekstovima u *Duji Balavcu*. Splitski noviji čakavski tekstovi imaju od 1,2 u Smoje do 6 posto u *Duji Balavcu*.

ad 6) Ukupan korpus riječi T/M provenijencije raspoređen je u golemom postotku na samo tri vrste riječi: imenice, pridjeve i glagole. To su imenice u 52,2—89 posto slučajeva, pridjevi samo 1,9—11 posto, a glagoli od 0—24,6 posto. U Marulića one su 93,5 posto, u splitskim čakavskim tekstovima *Duje Balavca* 85,5 posto,

u dubrovačkim tekstovima u istom listu 84,4 posto, u dubrovačkim tekstovima u *Štandardcu* 84,2 posto, u Kovačića 89,8 posto, u Smoje čak 91,9 posto svih T/M riječi. Dakle, od onih kategorija za koje Tagliavini drži da najbolje pokazuju »intimnu kompenetraciju« jednoga i drugoga jezika rekao bih da jedino frekvencija pridjeva igra neku ulogu, ali i njihova frekvencija jako varira od 1,9 do 11 posto. Prosjek bi znosio 88,2 posto, i to imenica 67,2, glagola 14,9, a pridjeva 6,1 posto. Pridjevi, pak, kao što smo vidjeli, osobito u neknjiževnim tekstovima, zauzimaju tek od sedmoga do devetoga mjesta u ukupnom korpusu svih riječi. Na kraju spomenimo još i situaciju priloga u cijelom korpusu. Njih ukupno ima 1999, od toga T/M provenijencije 161, dakle oko 8 posto. Ni njihova živa, upotrebna prisutnost nije takva da bi mogla značiti neku izrazitu veličinu i rezultirati vidljivim efektom.^{62a}

*

U pola milenija intenzivnih i raznovrsnih odnosa između naših jadranskih čakavskih krajeva, pa tako i Splita, i talijanskih krajeva, ponajviše Venecije, živa prisutnost leksika T/M porijekla, od predmarulićevskih i marulićevskih vremena pa do prvih decenija dvadesetoga stoljeća, porasla je za 10 puta u prosjeku, a računamo li maksimume u *Duji Balavcu*, i do 16 puta. Ti se maksimumi, kao što smo vidjeli, ponajviše odnose na netežački splitski govor, onaj školovanih ljudi u Gradu, dok je postotak u govoru onoga težačkoga življa u zagrađima znatno manji, u prosjeku polovica toga.

*

Mirko Deanović je, pišući prije četrdesetak godina o književnom i razgovornom jeziku dubrovačkih pjesnika, ovako ocijenio našu općekulturnu jadransku situaciju u svjetlu utjecaja što su dolazili s talijanske obale:

»Nije dakle samo po sebi postojani priliv Hrvata iz zaleđa u stare jadranske gradove odlučio o njihovu nacionalnom karakteru. Dok su Hrvati u tim gradovima bili još u manjini, počela se tu pojavljivati simbioza među njima i starim Romanima. Brojčano jači i kulturno napredniji Romani nisu ih ni tada mogli potpuno asimilirati ni odnaroditi. Ne samo da su oni i tada zadržavali svoja imena, nego su ih čak i Romani počeli poprimati, tako da je vrlo rano bilo slavenskih imena i kod osoba, koje imadu romansko prezime. Jesu li ti naši pređi bili indiferentni ili hostilni prema toj za njih novoj civilizaciji zapada s kojom su se tu po prvi put upoznali? Je li im valjda takovo negativno držanje sačuvalo narodne osobine? Ne nikako. Oni su, baš obratno, od početka pokazali osobite sposobnosti, da asimiliraju tu civilizaciju na svoj način, i upravo tu civilizaciju, koja ih je očarala svojim sjajem, kojom su se oni koristili

u svom javnom i privatnom životu, kojom su i oni rado komplicirali svoj način života i pogled na svijet, svoju pravnu svijest i ukus. Tako su se u razmjerno kratko vrijeme podigli, da su se mogli takmiti sa susjedom stare kulture. Upravo se u toj njihovoj sposobnosti, da prilagode svome slavenskom karakteru mnoge elemente zapadne kulture, može naći objašnjenje pojavi, da su se oni održali i spasili svoju narodnost. Da nisu bili svijesni, da oni nisu ni Romani ni Talijani, da se nisu ponosili, što su Slovinci i Hrvati, pa makar i zaostali u kulturi, i da nisu imali toliko ambicije, da razviju sve svoje duševne sposobnosti, da ih afirmiraju na svim poljima — pa i u književnom jeziku — njih bi susjedi bili potpuno asimilirali uza sav priliv novog življa iz zaleđa. To dakle nije samo problem brojčanog odnosa, nego je i kulturni i psihološki. Zato se u toj pojavi očituje osobita crta u mentalitetu naših starih. Oni su se znali diviti krasotama te kulture i njom se koristiti u punoj mjeri, ali su pri tom ipak *htjeli* sačuvati svoje osobine, pa i svoj jezik, na kojem su htjeli razviti svoju novu, renesansnu književnost.«⁶³

*

U cijelom ovom radu, osobito u posljednjem analitičkom dijelu, mi smo glavnu pažnju obratili leksičkoj prisutnosti M/T elemenata. Razumije se, i to smo već spominjali, da je T/M jezični utjecaj dio mnogo širega pitanja općejezičnih pa i općekulturnih T/M utjecaja u našoj jadranskoj, prvenstveno čakavskoj regiji. I u ostalim jezičnim područjima i pojavama osjetio se taj T/M utjecaj, iako on ni u jednome od njih nije bio tako jak, dugotrajan i geografski rasprostranjen kao u leksiku.

Mišljenja o tome je li, i ako jest, koliko je i u čemu T/M opći jezični utjecaj djelovao na naše jadranske govore, ne slažu se uvijek u pojedinih naših istraživača.⁶⁴

Međutim, mislim da smo mogli, bez obzira na spoznaje do kojih su došle ili će možda doći buduće i druge vrste analiza, lingvističke i književnopovijesne, ovaj rad zaključiti citiranim mislima Mirka Deanovića, jednoga od Nestora naše romanistike i komparatistike.

BILJEŠKE

¹ Skupa sa Žarkom Muljačićem treba ponoviti i istaknuti kako je »Leksikologija . . ona lingvistička disciplina u kojoj se veze između jezičnog sistema i vanjezičnih faktora mogu najbolje studirati. Provenijencija riječi, tvorba riječi, semantika i srodne discipline koje se izučavaju unutar leksikologije, pa tako i antroponimija, imaju i te kako veze sa sociološkim, psihološkim, etnološkim, kulturnohistorijskim, logičkim i drugim faktorima.« Z. Muljačić: *Strukturalizam i problemi naše dijakronijske antroponimije*, Matica srpska, *Zbornik za filologiju i lingvistiku*, VII, Novi Sad 1964, str. 95.

² M. Hraste: *Strani elementi u hrvatskom ili srpskom narodnom i književnom jeziku*, *Radovi Slavenskog instituta posvećeni IV. međunarodnom sastanku slavista u Moskvi u mjesecu rujnu 1958*, Zagreb 1958, str. 47.

³ S. Musić: *Romanizmi u severo-zapadnoj Boki Kotorskoj*, Beograd 1972, str. 55.

⁴ C. Tagliavini: op. cit., str. 399—400.

⁵ C. Tagliavini: op. cit., str. 410.

⁶ C. Tagliavini: op. cit., str. 415.

⁷ C. Tagliavini: op. cit., str. 387—399, passim.

⁸ C. Tagliavini: op. cit., str. 448.

⁹ »La vitalità degli italianismi del croato appare dalla loro estensione geografica: quanto più essi sono estesi territorialmente, tanto più sono vitali. È generalmente molto imprudente designare come morte voci che dai nostri spogli risultano attestate solo in scrittori antichi.« C. T.: op. cit., str. 449.

¹⁰ »Il lettore che abbia avuto la pazienza di seguire attentamente i tre lunghi elenchi dei capitoli che precedono potrà forse porsi queste domande: 1) Qual è la vitalità di questi italianismi? 2) Hanno essi sostituito voci slave, o vivono accanto a sinonimi slavi? 3) Qual è la loro frequenza in ognuno dei gruppi concettuali rispetto al patrimonio slavo?« C. T.: op. cit., str. 448.

¹¹ M. Deanović — J. Jernej: *Hrvatskosrpsko-talijanski rječnik*, treće izdanje, Zagreb 1970.

¹² P. Skok: O stilu Marulićeve Judite, *Zbornik u proslavu petstogodišnjice rođenja Marka Marulića, 1450—1950*, Zagreb MCML, str. 169.

¹³ M. Hraste: Critice o Marulićevoj čakavštini, citirani *Zbornik*, str. 248—249.

¹⁴ M. Kušar: O Marulićevev jeziku, *Glasnik Matice dalmatinske*, Zadar 1901—1902, str. 46—48. Na osnovu Kušarova citata ne bi se moglo reći da on iznosi »odmah nedvojbene teze«, kako to kaže Moguš. Ističem Kušarove ograde »jamačno« i »uglavnom«.

¹⁵ M. Hraste: ibidem, str. 246.

¹⁶ V. Vinja: Calque linguistique u hrvatskom jeziku Marka Marulića, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta*, Zagreb 1951.

¹⁷ P. Skok: ibidem, str. 171.

¹⁸ M. Moguš: O proučavanju Marulićeva jezika, *Čakavska rič*, br. 1, 1972, Split, str. 100.

¹⁹ M. Rešetar: Primorski lektionari XV vijeka, *Rad JAZU*, knj. CXXXIV, Zagreb 1898, str. 96—97.

²⁰ Pjesme Marka Marulića, sakupio Ivan Kukuljević Sakcinski, *Stari pisci hrvatski*, knjiga I, Zagreb 1869.

²¹ F. Fancev: Dvije poslanice Marka Pecinića (Marulića) benediktinki Katarini Obričića, *Grada za povijest književnosti hrvatske*, knj. XIII, Zagreb 1938, str. 187—192.

²² J. Hamm: Hrvatska proza Marulićeva vremena, *Čakavska rič*, br. 1, 1972, Split, str. 23—33.

²³ Kompletan tekst te pjesmarice, s osvrtom na njezine sadržajne, jezične i versifikacijske karakteristike, bit će objavljen u jednome od idućih brojeva »Čakavske riči«.

Crkvice ili crkva sv. Duha spominje se 1338. i 1341. i bila je »u sjeverozapadnom uglu novoga grada, ukrašena freskama gotičkog i renesansnog stila.« G. Novak: *Povijest Splita, I*, Split 1957, str. 524—525, također *Povijest Splita, II*, Split 1961, str. 460.

²⁴ Zahvaljujem kolegici prof. Veri Hofman koja mi je analizu vodenoga znaka obavila u Kabinetu za filigranologiju Arhiva JAZU u Zagrebu.

²⁵ G. Novak: op. cit., I dio, str. 393.

²⁶ Neke su riječi u ovome popisu prenesene u suponirani nominativ singulara ili infinitiv, te, ako je pridjev, u muški rod.

²⁷ A. Zaninović: Marulićeva pjesma: Tužen' je grada Hjerzolimama, *Prilog II. Vjesnika za arheologiju i historiju dalmatinsku god. 1924—1925*, Split 1926, str. 3.

²⁸ F. Fancev: Mohačka tragedija od god. 1526. u suvremenoj hrvatskoj pjesmi, *Nastavni vjesnik*, Zagreb 1934/1935, knj. XLIII, str. 19—20.

²⁹ A. Zaninović: Pjesme zadarskog svećenika Dominika Armanova iz prve polovice 16. vijeka, *Hrvatska prosvjeta*, Zagreb 1937, br. 8, str. 350.

³⁰ Rukopis u Naučnoj biblioteci u Splitu.

Današnja crkvice sv. Mande je vjerojatno pregrađena u barokno doba, dok je njezin postanje mnogo starije, vjerojatno iz 14. stoljeća jer se već tada spominje kao crkvice dvoje svetaca, sv. Mande i sv. Lazara. Uz nju je nekada postojao leprozorij, utočište za gubavce, koji je davno nestao (bio je srušen 1678). Apostolski vizitator Mihajlo Priuli u svojemu izvještaju 1603. godine spominje samo crkvicu sv. Mande, pod skupnim imenom sv. Lazara, zaštitnika gubavih, i njegove sestre sv. Magdalene. (O crkvici i leprozoriju — C. Fisković: Zdravstvene prilike u Splitu krajem XVIII. i prvih godina XIX. stoljeća, *Iz hrvatske medicinske prošlosti*, Zagreb 1954, str. 238—256; C. Fisković: Splitski lazaret i leprozorij, *Acta historica medicinae, pharmaciae, veterinae*, anno III, 1—2, MCMLXIII, Beograd, str. 5—26.)

³¹ U tekstu *ima*, tako i dalje iznad *m*.

³² U tekstu *Marijaŋa*, često.

³³ C. Fisković: Dva pravilnika splitskih bratovština na hrvatskom jeziku, *Čakavska rič*, br. 2, 1971, Split, str. 117—147.

³⁴ »Spliska maškara«, *Duje Balavac*, Split, 3. III 1908; »Kum Jakov«, ibidem, 3. 4. III 1908; »Duje u krizi«, ibidem, br. 3, 1908; »Razgovor kuma Jakova mejusobon«, ibidem, br. 4, 1908; tekst iz br. 2. »Duje Balavea«, str. 2, 1910; »Dujini riflešjuni«, ibidem, br. 2, 1910; dva teksta, ibidem, br. 5, str. 6. i 7, 1908; »Putovanje kuma Jakova...«, ibidem, br. 6, 1908; »Razgovor kuma Jakova...«, ibidem, br. 3, 1910; »Razgovor kuma Jakova...«, ibidem, br. 4, 1910; tekst, ibidem, br. 5. str. 4, 1911; »Razgovor kuma Jakova...«, ibidem, br. 6, 1911; »Razgovor kuma Jakova...«, ibidem, br. 7, 1911; »Razgovor kuma Jakova...«, ibidem, br. 9, 1911; »Uspomene kuma Jakova o starom Trejstru«, ibidem, br. 10, 1912.

³⁵ *Duje Balavac*, Split, br. 2, 3. III 1908, str. 8; *Duje Balavac*, Split, br. 10, 1909, str. 7; *Duje Balavac*, Split, br. 6, 1911, str. 7.

³⁶ *Duje Balavac*, Split, br. 2, 3. III 1908, str. 8.

³⁷ *Štandarac*, Split 1937, br. 5—12, 14—17, 19, 22. i 25; 1938, br. 3. i 12.

³⁸ O leksiku T/M porijekla u dubrovačkom razgovornom jeziku pisao je Budmani:

»Premda se kaže u Dubrovniku *tavòlĭn*, *tempèrĭn*, *fünjestra*, *tábĭr* (tal. *tavolino*, *temperino*, *finestra*, *tabarro*) itd., neče nijedan Dubrovčanin uzeti riječ talijansku za njeke predmete, koji su ovim obližnji, n. pr. za trpezu, nož, staklo, košulju itd. Dapače će reći *ùbrucić*, *ručinčić*, *lĭječnik*, *kĕmenica*, kad drugi Primorci kažu *faculet*, *tavaljul*, *medik*, *ostriga*. A i opet ne treba zaboraviti, da, premda su Dubrovčani preko mjere nagrdili talijanskom mješavinom svoje narječje, s druge su ga strane bolje od turske naplavice obranili i ne baš malo narodnih riječi sačuvali.« Još ćemo spomenuti dvoje: jedno da se istina u Dubrovniku nekoliko više talijanskih riječi čuje nego što smo ovdje nabrojili, ali s druge strane i uz njeke od ovih upotrebljavaju se i narodne ili barem netalijanske... — »...koje čeljade se čuva talijanskih riječi osobito novijih, a koje naprotiv hoće, da ih umetne u svoj govor što više može: to biva često bez ikakve osobite namjere i kod jednoga i kod drugoga, i bez obzira na društveni položaj i na individualnu kulturu; te će čeljade od višega stališa, koje umije govoriti talijanski, kao da je rođeno i odgojeno u Italiji, reći n. pr. *haljine*, *sljediti*, *rastáviti*, *žrbo*, čim koje neučeno čeljade nižega stališa, što ne umije talijanski (kao što se u Dubrovniku kaže) ni *béknuti*, govori *ĕbit* (*abitò*), *kontinuat* (*continuare*), *trèmpat* (*temperare*), *pèrke* (*perchè*). 56. Još veće nego talijanske osnove i riječi kvare ovo narječje nješki sufiksi i svršeci iz talijanskoga primljeni i pridani narodnim osnovama, no osim nastavaka *ija* i *ta* kod imena *tabakarija* (mjesto gdje se kože stroje; a *tabakar* od turskoga *tabak*) i *ròšĭta* (Miklošić: Die slavischen Fremdwörter), ostali se rijetko i gotovo samo za šalu

i rug upotrebljavaju. Takovi su sufixi *ar* — *ija* u *gadàrtija*, *gnusobàrtija* (može biti prema *porkàrtija*, tal. *porcheria*); *ùn* (t. *one*) u *igrùn* — velika igra; *isimo* (tal. *issimo*) u *ljèpismo* — prelijepo; *àndo* (tal. nastavak gerund. prez.) u *šètàndo* — šetajući.« P. Budmani: Dubrovački dijalekat, kako se sada govori, Rad JAZU, knj. LXV, Zagreb 1883, str. 160—168, passim.

Također Deanović:

»Zato se književni jezik i živi govor u Dubrovniku nisu razvijali u istom pravcu; bili su razni motivi njihovog nejednakom razvoju: na jednoj strani kulturni, umjetnički i patriotski, a na drugoj samo praktični. Nije ih škola mogla zbližiti, jer se u njoj nije učilo hrvatski. Sama književnost pak nije utjecala na govor zato, što ona u starom Dubrovniku nije bila popularna u širim građanskim krugovima. Tako je u dubrovački saobraćajni dijalekat, osobito od doba renesanse, ulazilo sve više talijanskih riječi (dakako i dijalekatskih, najviše mletačkih) zbog sve intenzivnijih veza između obiju jadranskih obala, dok je naprotiv bivao sve manji njihov broj u jeziku dubrovačkih pisaca, koji su ih navlaše nastojali zamijeniti narodnim. Dok je puk — kao obično — išao u pravcu najmanjeg otpora, ne birajući izraze samo da se može što jasnije izraziti, dotle je kulturniji sloj svjesno nametao na se teže zadatke s višim ciljevima, pa je i u tom pogledu pokazao pametnu postojanost, koja mu je na čast. U ondašnjim prilikama nije se ni moglo više učiniti za našu jezičnu emancipaciju.« M. Deanović: Zašto dubrovački književnici nisu pisali kako su govorili, *Hrvatsko kolo*, XVII, Zagreb 1936, str. 75.

Deanović na drugom mjestu piše kako je Dubrovčanin s jedne strane kadar »kazati cijele rečenice sastavljene od samih tudica; ironički se npr. navodi ova karikirana rečenica *Muzika je na rikjestu dženeralu ripetiškala ultimi pec od programa* (Muzika je na opći zahtjev ponovila posljednju tačku programa), ali će s druge strane govor tog istog Dubrovčanina biti mnogo pristupačniji Bosancu, Slavoncu i Ličaninu zbog njegova narodnog karaktera negoli su govori ostalih naših primoraca čakavaca (osim štokavaca na Crnogorskom i Makarskom primorju).« Deanović zatim nabraja čitav niz riječi parova, u kojima je prva riječ dubrovačka, domaća, druga pak većinom T/M porijekla u upotrebi — isključivoj ili većinskoj — u govorima drugih naših primorskih krajeva, najvećma čakavskih, npr. *čeljade* — *peršona* itd. Također nabraja i niz riječi po životnim područjima koje su u dubrovačkom govoru domaće porijekla, a drugdje po primorju, iako ne baš svugdje i u jednakoj mjeri, stranoga, obično T/M, npr. *grah* — *pasulj*, *fažol*, *bažol* itd. M. Deanović: O urbanom karakteru dubrovačkoga leksika. *Forum*, Zagreb 1967, knj. XIV, br. 9—10, str. 397—403, passim. Unatoč tome, moramo postaviti pitanje: koliko se često, kojom se frekvencijom u dubrovačkom razgovornom jeziku pojavljuju domaće a kojom strane, golemom većinom T/M riječi? Jedno je rječnička, vokabularna, leksikološka prisutnost i egzistiranje pojedinih riječi, a drugo je njihova upotrebna frekvencija u svakodnevnom govoru, razgovoru. Leksikostatistička analiza koju smo proveli pokazuje da je frekvencija T/M u dubrovačkom razgovornom osjetno veća, kvantitativno i strukturalno — po vrstama riječi — negoli u splitskom razgovornom jeziku, ne samo onome Veloga varoša (npr. Ivana Kovačića) nego i u varijanti građanskoga čakavskog idioma, gdje je inače postotak T/M tudica ili usvojenica veći. Postoji, teoretski, još jedna mogućnost, to jest da grada koja je analizirana («Kundurarije») ne prikazuje vjerno dubrovački razgovorni idiom tridesetih godina našega stoljeća, nego da autor svjesno falsificira, forsirajući veću frekvenciju T/M leksika radi »lokalne i povijesne boje«. Ako je to točno, onda bismo istu tendenciju, u načelu, morali priznati i drugim lokalnim humoristima ili uopće piscima tekstova u dijalektu, a koji se objavljuju u listovima istoga ili sličnoga karaktera.

³⁹ Ivan Kovačić: *Smij i suze starega Splita — Laughter and tears in Old Split — U dogovoru i u suradnji s piscem ovaj je tekst odabrao, priredio, redigirao, označio naglaske te rječnik i pogovor sastavio dr Radovan Vidović*, Department of Slavic Languages — The Pennsylvania State University, 1970, Preface Thomas F. Magner. Ivan Kovačić: *Smije i suze starega Splita — U dogovoru i u suradnji s piscem tekstove je za ovu knjigu odabrao, priredio, redigirao te rječnik sastavio dr Radovan Vidović*, Split 1971.

⁴⁰ I. Kovačić: op. cit., 1971, str. 144—154.

⁴¹ O sličnim zapažanjima vidi moj rad *O postanku i značenju splitskih nadimaka*, Split 1965, str. 7. i 8. i bilješku 8. na str. 28.

42 Mate Hraste: Crtice o Marulićevoj čakavštini, Zbornik Marka Marulića 1450—1950, Zagreb 1950, str. 248.

42a Prema podjeli Božidara Finke, splitski bi polučakavski bio najbliži grupi što je on zove peteroakcenatski sustav, u kojemu je sačuvan »klasičan čakavski akcenatski inventar, ... ali su se razvili i uzlazni akcenti novoštokavskoga tipa (ú ù), pod utjecajem i po uzoru na novoštokavske govore.« B. Finka: Čakavsko narječje, Čakavska rič, Split 1971, br. 1, str. 32.

Ovdje je trebalo svakako spomenuti i dvostruki naglasak (Doppelakzent) kao karakterističnu i čestu osobinu takvih govora, pa tako i splitskoga.

43 Marjanska vila ili sbirka narodnih pjesama sakupljenih u Spljetu po Dujmu Srećku Karamanu, u Spljetu 1885. Marjanska Vila ili sbirka narodnih pjesama sakupljenih u Spljetu po Dujmu Srećku Karamanu, Novo popravljeno i pomnoženo izdanje, U Splitu 1899.

44 Op. cit., str. 8.

45 II izdanje Lekcionara fra Bernardina Splićanina, JAZU, Djela, knj. V, Zagreb 1885, str. VIII.

46 M. Alberti: Oficij B. Marie D., V Bnech... 1617, list 16a—21b.

47a Istumacenty symbola apostolskoga, to yest virrovanya privifokoga, i pripofctovanoga gofpodina gardinala Bellarmina, prinejeno ú slovinski yazik po privvitlomu gofpodinu Petrv Gavgencziv, alli Radovčichiu Splichianinu, biskupu rabskomu, Rim 1662, str. 43. i 44.

47b C. Fisković: Dva pravilnika splitskih bratovština na hrvatskom jeziku, Čakavska rič, Split 1971, br. 2, str. 117—147, passim.

48 O našim nazivima mjeseci Maretić je napisao raspravu »Narodna imena mjesecima« (Nastavni vjesnik, Zagreb 1897, sv. 3. i 4, str. 241—253). Iako navodi izvore i hrvatske nazive mjesecima od 1412. pa do 1834, pa neke i opširno citira (Josipa Stjepana Reljkovića i njegov Kućnik iz 1796), uopće ne spominje Kavanjina. Stoga ćemo Kavanjinove strofe ovdje citirati redom kako ih on u XXV poglavlju niže:

83.

Kaže zlamen od ovana,
da u Vlažaku sunce stupa,
narav bo je ħemu dana,
da pri toru busa i lupa;
tako i sunce zimu busa,
da se tepje vrime kuša.

84.

Za ovanom vol napira
i đapajuć s Listonosen,
s većom moću zimu tira,
vas ubodan i okosen,
da početkom od tepline
stablá izmeću liščavine.

85.

Svibaĥ kaže dvojeniče,
er u ħemu sunce dvoji
snažnu kripas, da proliće
teplinom se većom goji,
i da svako mlado travje
reste na obir i na zdravje.

86.

Lipaĥ raka sobom vodi,
er kako rak nazad stupa,
tako i od nas sunce odhodi,
i na daje strane ostupa,
da se i družiem duglje objavi,
kakono ga je Bog uglavi.

87.

Lauskom febrom veoma gori
míseć crčak, Srpaĥ vrući,
kriskom cicom svaka zori,
odolit joj ne mogući,
gore poja i livade,
i more isto plod čim daje.

88.

I prem daje da se otisne
družbom Siria razplanoga,
prži i žeže da okisne
dažden znoja velikoga,
puk ki tad je tužnieh kmeti
u najvrućoj trudnoj žeti.

89.

A Kolovoz divom šeta,
ter s ħom tanca na provode,
ona istom suncu smeta,
ne donoseć igre plode,
buduć diva ne nevista,
u uzdržnosti svojoj čista.

90.

Na mirila dnevi klada
Ruj, er suncu da isteć moći
ne dopušća, nek se sklada
bieli danak mrklon noći,
nek umirna obadva su,
i s vrímenj jednaka su.

91.

Stipac stojeć u Listopadu,
štipalima jutmi kosi,
listje svaki na opadu,
a uredno ždral se nosi,
jur za suncem da dobavi
tepja mista, ka ostavi.

92.

U misecu, koī studeni,
već nasrta zima sbiļa,
ter napravļa luk leđeni,
da do srca striļac striļa;
iza oblaka gustieħ viri,
da iz luka boļe smiri.

93.

U Prosinu prć s nogami
propiļe se, biesni i skaće,
kažuć sunce da opet k nami

podīže se i doskaće,
meu to k moru svu divnu
tira, i da nam svou mišinu.

94.

Sićaļi sieće drvo svako
u vrimeni da je boļe,
a dega se kmet polako,
ćim okisne vas u poļe;
nosi zlamen vodeļļa,
er sve rosi, dađdi, plaka.

95.

Veļaća jc žensko ime,
i ohlipom zemļu klopi,
prominiva vitre i vrime,
prava žena, ka nas topi;
stale bi u ŗoj ribe šmige
zatoļ nosi ŗih bielige.

(Stari pisci hrvatski, knj. XXII, Zagreb 1913, str. 461—462).

⁴⁹ Cfr. T. Maretić: op. cit., str. 245.

⁵⁰ Tekst Matrikule bratovštine Svete Mande Merjanske vidi u ovom radu.

⁵¹ C. Fisković: op. cit.

⁵² B. Zelić-Bučan: Prilog gradi za poznavanje društvenih i privrednih odnosa u srednjoj Dalmaciji u XVIII. i XIX. stoljeću, *Izdanja Historijskog arhiva — Split*, sv. 2, Split 1960, str. 53—66, passim.

⁵³ *Matrikula bratinsćine Svetoga Angjela Stražanina u Splitu*, Split 1889.

⁵⁴ D. M. Čulić (M. Mattia Civlichia...) (sakupio): *Pisne duhovne raslićne...*, U *Mletcizħ MDCCC*, passim.

⁵⁵ Knjižnica Arheološkoga muzeja u Splitu, rkp. sig. 50 b 52.

⁵⁶ Knjižnica Arheološkoga muzeja u Splitu, rkp. sig. 50 b 51 c, autor nepoznat.

⁵⁷ Knjižnica Arheološkoga muzeja u Splitu, rkp. sig. 50 b 25 e, autor nepoznat.

⁵⁸ C. Fisković: *Splitski lazaret i leprozorij, Acta historica medicinae, pharmaciae, veterinae*, Beograd MCMLXIII, str. 24—25.

⁵⁹ Ibidem.

⁶⁰ F. Ivanišević: *Poljica*, Zagreb 1903—1906, str. 632.

⁶¹ *Slobodna Dalmacija*, Split, 1972, *Pomet*, Čakule na šentadi, 4. II 1972, 5. II 1972, 12. II 1972, 19. II 1972, 26. II 1972; *Nedjeljna Slobodna Dalmacija*, Split 1972, *Ćulo se ove nedije*, 7. I 1972, 6. II 1972, 6. III 1972.

⁶² Ante Cettineo: *Magarćićeve ekloge*, Split 1954.

^{62a} Zanimljivo je da je Einar Haugen u svojoj studiji o amerićkim usvojenicama u govoru norveških i švedskih imigranata u raznim naseljima u USA utvrdio ove vrijednosti:

Idiom	Postotak amer. usvojenica po vrstama rijeći				
	imen.	glag.	pridj.	pril.-prij.	uzv.
Amer. norv.	75.5	18.4	3.4	1.2	1.4
Amer. norv.	71.7	23.0	4.2	0.8	0.5
Amer. šved.	72.2	23.0	3.3	0.4	0.8

(E. Haugen: The analysis of linguistic borrowing, *Language*, vol. 26, 1950)

63 M. Deanović: Zašto dubrovački književnici nisu pisali kako su govorili?, *Hrvatsko kolo*, XVII, Zagreb 1936, str. 75—76.

64 Tako, npr., Ivan Popović u svojoj *Istoriji srpskohrvatskog jezika* (Novi Sad 1955, str. 130—133, *passim*) ističe mišljenje kako su lokalni romanski utjecaji na naš jezik »neosporno najvažniji«, pa daje pregled fonetskih i sitaktičkih utjecaja u našim primorskim govorima. Najprije spominje cakavizam, zatim palatalno *ʎ*, pa prijelaz krajnjega -*m* u -*n* (*pišem > pišen*) prema prelasku latinskoga *sum* u talijansko *son(o)*. Zatim veli da je po svojoj prilici promjena čakavskoga akuta (ū) u dugosilazni (ū) u čakavaca (*kljūč > kljūć*), pa promjena dugouzlaznoga (ʔ) u dugosilazni (ê), npr. *rūka > > rūka*, što se izvršilo u istarskih štokavaca, također utjecaj uvijek silazne romanske intonacije. I diftongizacija dugih srednjih vokala u čakavskim govorima također bi bila posljedica romanskoga utjecaja: *e* (*mieso*), *o* (*nuot'*), *a* (*majka*, *mojka*, *moajka*, *muojka*). U Istri se *ū* i *ū* znadu mijenjati u *ü* i *ö*, a *ü* dalje u *i* (*dūša*, *dōša* i slično < *duša*), a u Dubrovniku imamo *z > dz* (*dzora*, *jedzero*), u Dalmaciji i inače po Jadranu imamo *i > v* (*vabiti > babiti*), pa bi sve to bile promjene pod utjecajem romanskih dijalekata. Međutim za promjene *lj > j* (*ljudi > judi*) i *d > j* (*rod'en > rojen*) Popović misli da ne mogu biti na osnovi romanskoga (mletačkoga) utjecaja, jer da se javljaju i prije mletačkoga vremena, a osim toga rasprostranjene su i u bosanskim govorima. U sintaksi primorskih govora najčešći je primjer romanskoga utjecaja miješanje akuzativa s instrumentalom i lokativom u označivanje mjesta, pojava poznata i u najstarijim tekstovima. Imamo zatim i konstrukciju *za + infinitiv* (*za oženit se*), pa upotrebu genitiva s prijedlogom od umjesto lokativa *s o* (*govorimo od tebe*). Dalje Popović spominje inverziju u rečenici prema romanskom duhu, pa pleonastičnu upotrebu zamjenica itd. Na temelju svega toga zaključuje kako je »ponegdje mletački dijalekat nagrizao i naš gramatički sistem...« (str. 148). Reklo bi se da se Srdan Musić ne slaže, ili bar ne u svemu, s tim Popovićevim mišljenjem kad kaže da »... nije okrnjen glasovni, morfološki i sintaktički sistem srpskohrvatskih govora naše obale...« te u ovome zaključku: »... ako uzmemo u obzir... da su se sve te posudnice iz susjednih apeninskih i balkanskih romanskih govora uklopile u srpskohrvatske dijalekte, onda možemo tvrditi da su one obogatile naš jezik, dokazale njegovu sposobnost da asimilira veliki broj tuđih termina a da ne izgubi ništa od svoje izražajnosti.« S. Musić: op. cit., str. 55—56.

Josip Hamm misli ovako:

»Bilo bi pretjerano reći, da je mletački i uopće romanski utjecaj na naše otočane bilo malen: ne, on je bio jak, ali ipak nije prelazio određenih granica. Primale su se, i to obilno, različne riječi i različni termini (osobito iz administrativnoga, sudskoga, pomorskoga i ribarskoga rječnika). Primali su se — iako dosta rijetko, ako se nije radilo o službenim ili poluslužbenim aktima — i poneki sintaktički obrati. Najmanje se primalo iz područja glasova. Tu se — u prvom redu kod bilingva i kod onih, koji su dulje vremena živjeli u romanskoj sredini — na pr. u konsonantizmu tu i tamo, sporadično, javlja i varijanta *ǰ ž* (*s z*) prema *s z < š ž* (ako to nije posljedica prilagodavanja čakavskoga *s z* čakavskom *š ž*, jer i toga ima).« J. Hamm: Iz problematike čakavskih govora, *Radovi Instituta JAZU*, sv. III, Zagreb 1957, str. 25.

Mate Hraste se u koječemu ne slaže s Popovićevim mišljenjima o talijanskom utjecaju na pojedine pojave u našem jeziku, posebno u jadranskim govorima. U raspravi o prijelazu glasa -*m* u -*n* Hraste želi odgovoriti na pitanja: 1) kada je ta crta nastala u našem jeziku, 2) kako je nastala, 3) je li to naša autohtona crta ili je primljena iz romanskoga (talijanskog jezika). Nakon iznošenja argumenata za svoje mišljenje Hraste tvrdi kako

»... nije moguće zaključiti da je pojava -*n* < -*m* romanskoga podrijetla u našim primorskim govorima kad je nema venecijanski dijalekt, a teško je vjerovati da su stari toskanski govori djelovali na naš jezik iz dva razloga: 1. između njih nije bilo direktnog kontakta, 2. pojava -*n* < -*m* nije u našem jeziku tako stara jer se nešto obilatije javlja istom krajem 16. stoljeća«.

»Najviše što se može dopustiti jest to da su ovu jezičnu crtu, koja je nastala kod nas, potpomogli govori istriotski i furlanski.« M. Hraste: O prijelazu glasa -*m* u -*n* (-*n* < -*m*), *Filologija*, br. 6, Zagreb 1970, str. 69, 73—75.

Summary

Italian, more specifically the Venetian dialect, had the most important influence on the Croatian language and its dialects, particularly those spoken along the Adriatic coast.

Split was under the Venetian rulers for nearly four centuries. (1420—1797). The influence of the Italo-Venetian culture, however, was felt even before Venice became politically dominant in these parts along the coast. This influence does not stop with the end of the Venetian republic in 1797. Dalmatia was a part of the Lombardo-Venetian cultural zone even during the Austro-Hungarian monarchy. Furthermore, Italian was the official language here until the last decades of the 19th century. Considering all of these factors we can say that the Venetian influence in Split lasted for more than five centuries.

In his study the author wants to answer the following question: What was the frequency of the loanwords from the Venetian dialect that were used in the colloquial language of Split from the 16th century until the present time. He applied the lexico-statistical method used in diachronic and synchronic studies. He attempted to compare the samples that were written in everyday colloquial style.

— He chose the texts from different periods of time.

— He examined those texts in order to establish the frequency of different grammatical words in them.

— He studied the mutual relationship of these words in some of the chosen texts. He stated their frequency of occurrence in percentages and then compared them with some other texts, first synchronically and then diachronically.

— This investigation was first done on the Split čakavian texts and then these were compared, synchronically, with some other local dialects (specifically Dubrovnik dialect).

The texts are mainly from three different historical periods: 1) The texts from the 15th and the 16th centuries, i. e. from the period of first Venetian linguistic influence on the čakavian dialects on the Adriatic coast. 2) The texts from the last period of the Venetian linguistic influence from the end of the 19th century and the beginning of the 20th century. 3) Finally the texts from the first half of the 20th century, i. e. from the period of gradual decline of this specific linguistic influence.

Nearly all of the texts underwent six different kinds of analyses in order to obtain the answers to the following questions:

1) What is the percentage of words belonging to different grammatical categories regardless of their origin. (i. e. grammatically different words are classified in groups regardless of the fact that they are of Croatian, Italian, or some other origin.)?

2) What is the ratio of declinable and non-declinable words (examined always on the whole material of the chosen text)?

3) What is the percentage of Venetian or Italian loanwords in comparison to the number of words of Croatian origin?

4) What is the percentage of Italian or Venetian words in each grammatical category?

5) What is the percentage of Italian or Venetian words belonging to the declinable group of words?

6) What is the percentage of nouns and verbs compared to the total number of Italian or Venetian loanwords in a particular text?

There were about 43,000 words in the whole corpus under analysis. More than 4,000 words were of Latin origin, the greatest percentage of these were Italo-Venetian loanwords. The analysis, however, was done on the corpus of 27,000 words, 3,000 of which were of Latin origin, i. e. Italo-Venetian loanwords.

Here are the answers to the above stated questions:

ad 1) Nouns are the most frequent grammatical category in the text of every writer from Marulić up to this century. Although the first texts, Marulić's ones, are the most literary while the later texts are more colloquial, still nouns are most dominant in both kinds of texts. Their percentage varies from 24,5 to 28,7 percent. Second frequent in all of the texts are verbs from 18% to 23,2%. Pronouns and conjunctions come third and fourth percentagewise. In some texts there are more pronouns, in others more conjunctions but this oscillation is rather minimal. Then come (as fifth and sixth) loan prepositions and adverbs. Their percentage is about 10 percent. Other grammatical categories follow. The lowest and the highest percentage of the first four grammatical categories is 70,9% to 75,2%. In the examined texts the average percentage for nouns, verbs, pronouns and conjunctions is 72,5% of all the words.

ad 2) The percentage of declinable grammatical words of Croatian and Italo-Venetian origin is 64 to 71,7 percent.

ad 3) The percentage of Italo-Venetian loanwords varies in different texts. The lowest is in Marulić (1501) 1,46% and the highest in Dubrovnik texts (1938) in the *Štandarac*, 30 percent. There is an average of 15,6 percent the Split čakavian texts (1908—1912) in *Duje Balavac* while the highest percentage in *Duje Balavac* is 25%.

ad 4) The percentage of Italo-Venetian loanwords according to the grammatical categories varies quite a lot in different periods as well as in different texts. The percentage of the nouns is the highest in Split čakavian texts, (specifically *Duje Balavac* 44,5%), the lowest we find in Marulić (5,8%). The Italo-Venetian loan verbs are most frequent in the Dubrovnik texts in *Duje Balavac* (30,7%) and the less frequent are again in Marulić (1%). The same holds true for the adjectives. The percentage of the pronouns is not of great significance. (In the three texts in which

they appear, the percentage varies from 0,33 to 1°/o). The frequency of the numerals is only significant in the Dubrovnik texts and *Duje Balavac* where the percentage is 5°/o. The frequency of adverbs is much more interesting. They do not appear in Marulić and their percentage varies in other texts from 0,5^o/o (Smoje 1972) to 19,4^o/o (Dubrovnik text in *Štandarac*). The percentage of adverbs varies a little in the Split čakavian texts from the above-mentioned 0,5^o/o in Smoje to 6,4^o/o in *Duje Balavac*. The situation with prepositions is the following: we find 0°/o (in Marulić and Smoje) and 8,9^o/o in the Dubrovnik texts in *Duje Balavac*. The percentage is also low in the čakavian texts of *Duje Balavac* (4,3^o/o) and in Kovačić's texts (0,6^o/o). Conjunctions are not very frequent either. Their percentage is 0°/o in Marulić and 9°/o in the Dubrovnik texts of *Duje Balavac*. The frequency of conjunctions varies a lot in the Split čakavian texts from 0,6^o/o in Kovačić to 7°/o in *Duje Balavac*. Interjections are the most interesting ones. The percentage of Italo-Venetian loan interjections is relatively high. We find 17°/o in Kovačić and the highest of 57°/o in the Dubrovnik texts in the *Štandarac*. We have to add a note here. Out of 27,000 words in the whole corpus there are 73 interjections. If we count all of the interjections together then Italo-Venetian ones form a group of 25—26°/o, but we have to remember the frequency of all the interjections together in the corpus of 27,000 words is only 0,27^o/o.

ad 5) The group of declinable words of Italo-Venetian origin varies from 2,1^o/o in Marulić (1501) to 29°/o in the Dubrovnik texts of *Duje Balavac* (1908—1912). In the Split čakavian texts, after Marulić, the percentage varies from 8,3^o/o in Smoje to 23°/o in *Duje Balavac*. The frequency of non-declinable words is 0°/o in Marulić and 10,2^o/o in the Dubrovnik texts of *Duje Balavac*. More recent čakavian texts from Split (1972) have 1,2^o/o (Smoje) and 6°/o in *Duje Balavac*.

ad 6) Nouns, adjectives and verbs are most frequent in the whole corpus of the Italo-Venetian loanwords. The percentage of the nouns is the highest: from 52,2—89 percent. Verbs vary from 0—24,6 percent and the adjectives only from 1,9—11 percent. The percentage of these three grammatical categories is 93,5^o/o in Marulić, 85,5^o/o in the Split čakavian texts of *Duje Balavac*, 84,4^o/o in the same newspaper *Duje Balavac* issued in Dubrovnik, 84,2^o/o in the *Štandarac* from Dubrovnik, 89,8^o/o in Kovačić, and even up to 91,9^o/o in Smoje. Thus from those categories that Tagliavini mentions as showing »the most intimate penetration« of elements from one language into the other, only the adjectives are of some significance but their frequency varies quite a lot, from 1,9^o/o to 11°/o. The average percentage for the three grammatical categories together is 88,2^o/o while the percentage of nouns as such is 67,2^o/o, the percentage of verbs is 14,9^o/o and the adjectives 6,1^o/o. As we have mentioned before the adjectives come seventh or ninth on the frequency list for all grammatical words studied in the corpus especially in the non-literary texts. Finally let us mention the adverbs. Their number is 1999 of which 161 or 8 percent are Italo-Venetian loan adverbs. Even their vivid presence in the texts is not enough to make their occurrence significant.

During five hundred years of intensive and varied relations that existed between the Croatian Adriatic čakavian regions (Split included) and Italy, Venice in particular, the number of Italo-Venetian loanwords increased ten times in average from pre-Marulić's and Marulić's times up to the first decade of the 20th century. The number of loanwords increased even 16 times if we take into consideration some exceptional maximums. The highest number of loanwords is mainly found in the speech of the educated people from towns, while in the speech of the peasants from the suburbs the number of loanwords is significantly lower, in average half of the number of loans found in the speech of the urban population.